

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 43

*До 80-річчя від дня народження академіка
Ф.С.Арвата*

Ніжин – 2008

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №4 від 25.02.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікації яких зараховуються до результатів
дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. –
№4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. –
С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф.
О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук,
проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт.
філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.К.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф.
О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; член-кор.
НАН України, докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор.
наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко;
канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф.
Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

докт. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.До-
рохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук,
доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден;
докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан,
член-кор. АМН, докт. мистецтв., проф. Ю.О.Станішевський; докт.
мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 43: До 80-річчя від дня
народження академіка Ф.С.Арвата / Відп. ред. і упорядник Г.В.Само-
йленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 246 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008
© Самойленко Г.В.

До 80-річчя від дня народження Ф.С.Арвата

О.Д.Бойко

Людина з великої літери

18 квітня 2008 р. виповнилося 80 років з дня народження людини красивої душі, світлого розуму, природної життєвої мудрості та неперевершеного таланту яскраво жити Федору Степановичу Арвату.

Якою він був людиною?

Людина–легенда. До сих пір із уст в уста передається легенда про те, що на поїзд у Ніжин Федора Степановича проводжав не лише весь його рідний філологічний факультет Чернівецького університету, де тривалий час він працював деканом, а й половина викладачів та студентів вузу.

Щось легендарне, містичне, таке по-справжньому гоголівське є і в тому факті, що рівно за двадцять років до переїзду до Ніжина, тепер вже у надзвичайно далекому 1956 р., молодий науковець Ф.С.Арват написав свою першу (підкреслюю першу) наукову працю, що мала назву: "Із спостережень над мовою перекладу І.Я.Франка поеми Гоголя "Мертві душі" (переклад фразеологізмів)"¹. До речі, це не випадковість і навіть не простий збіг обставин, адже до 1976 р. практично третину праць Федора Степановича складала студії пов'язані з Миколою Гоголем. Отже, його підсвідомо тягнуло до Ніжина, оскільки на матриці його долі саме цей населений пункт було вже запрограмовано, запрограмовано як старт потужного злету.

Людина–чудовий менеджер. Після приїзду Федора Степановича за його ініціативою до Ніжина з Чернівецького університету прибула ціла плеяда висококласних викладачів, яскравих особистостей. Таких як професори Домровський В.А., Арват Н.М., доценти

---

¹ Арват Ф.С. Із спостережень над мовою перекладу І.Я.Франка поеми Гоголя "Мертві душі" (переклад фразеологізмів) // Праці Одеського університету. – Т. 146. – Одеса, 1956.

Плаушевська О.В., Никоненко П.М., Січковська Т.В. та інші, які надали потужного поштовху розвитку вузу, адже вони не лише зберегли, а й примножили славу гоголівського навчального закладу. Менеджерські здібності Ф.С.Арвата виявилися і в тому, що він завжди міг вчасно помітити та підтримати здібну молодь. Судить самі: за період з 1990 р. до 1993 р. було захищено 39 кандидатських та 3 докторських дисертації, тобто фактично по 11 дисертацій щорічно. Це дуже гарний результат, для досягнення якого нам нині треба ще працювати і працювати.

Людина–блискучий керівник. Можна по-різному ставитися до відзнак та соціалістичних змагань радянської доби, але те, що у ті часи отримати перемогу, як на республіканському, а тим паче на союзному рівні було надзвичайно складно, це загально визнаний факт. Тим яскравішими є перемоги наших попередників на чолі з професором Ф.С.Арватом Інститут не раз виходив переможцем серед педвузів України та СРСР, за що нагороджувався преміями та урядовими відзнаками. За високі досягнення вузу під керівництвом Федора Степановича його неодноразово відзначали високими державними нагородами: орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів та багатьма медалями. Але не лише нагороди говорять про Ф.С.Арвата, як про керівника. Спитайте про нього будь-кого зі старожилів цього вузу (байдуже, ким він працював при Федорі Степановичу – професором чи лаборантом) і ви побачите, як у співрозмовника загоряться очі, пожвавиться мова і обов'язково з'явиться посмішка, бо він згадав, згадав Арвата.

Людина-подвижник. Бурхлива енергія Федора Степановича завжди шукала нестандартних рішень, нових підходів, творчої реалізації. Саме з його ініціативи та за його підтримки в інституті було відкрито 7 нових кафедр та 9 спеціалізацій, відновлено історико-філологічний факультет, збудовано два гуртожитки та закладено будинок для викладачів, на території інституту з'явилися пам'ятники І.Безбородьку та Вчительці. Характерно та показово, що цей список можна продовжувати та продовжувати. Подвижництво Ф.С.Арвата знайшло свій вияв і у тому, що він став одним із засновників Академії педагогічних наук України. Федір Степанович отримав посвідчення академіка №7, що засвідчило його вклад як у розвиток освіти України, так і у процес створення Академії.

Людина – акумулятор позитивних емоцій. Коли ми чуємо тепер вже класичне: "Маємо свято!", то мимоволі посміхаємося і у нас з'являється згадка про щось веселе та приємне. Це ж який треба мати дивовижний Божий дар та позитивну емоційну енергетику, щоб після себе на десятиліття, втім, я думаю і на віки, залишити гранично просту, лаконічну та душевну фразу: "Маємо свято!" !

Людина–вроджений гуморист. Пам'ятаю, коли я спитав Федора Степановича про що він думав, під час вручення тоді ще інституту Прапора переможця всесоюзного соцзмагання, він, не замислюючись і не моргнувши оком сказав: "Що там думати, у цей момент треба дякувати та кланятись, дякувати та кланятись..."

На справді ж він далеко не всім дякував у такому режимі, і ще менше був схильним до того, щоб кланятись, тому що він був **людиною принципу.**

Ну і врешті-решт про найголовніше: Федір Степанович, якого ми пам'ятаємо і завжди будемо пам'ятати, був просто Людиною, Людиною з великої літери.

Життя та творча доля академіка Ф.С.Арвата

Час неупинно плине і не можна його зупинити. І важко собі уявити, що серед нас ось уже 9 років немає Ф.С.Арвата, 80-ліття якого ми відзначаємо нині. Ще живе багато сучасників, які знали Федора Степановича і зберегли про нього добру пам'ять. Тож сьогодні "маємо свято". Так любив говорити Федір Степанович. Арватівське свято, свято науки, свято відзначення людяності, добропорядності, щирості почуттів.

Федір Степанович Арват народився 18 квітня 1928 року в селі Олександрівка Ширяєвського району Одеської області в сім'ї селянина.

Навчання в середній школі, нелегка, нарівні з дорослими праця в колгоспі в тяжкі повоєнні роки сформували у юнака одну з найкращих рис людини – працелюбність. Ще йшла війна, гриміли розриви на землі, усіяній снарядами і мінами, а на полях йшли весняні роботи. 16-літній Федір Арват засівав поля зерном, зрізав поранені війною виноградні лози, заробляв трудодні. Важкою була післявоєнна юність. Треба було вчитися, здобувати знання і працювати, допомагати сім'ї.

Після закінчення у 1947 році середньої школи Ф.С.Арват вступив на перший курс філологічного факультету Одеського університету. І тут він проявив себе активним студентом, якого поважали як однокурсники, так і викладачі. Це був час, коли на факультеті працювали професори А.В.Недзвідський, А.М.Москаленко, О.В.Біляєв, І.Є.Грицютенко, П.І.Збандуто, Г.Й.Елькін та інші.

Було цікаво вчитися і шукати себе в науці. Ф.С.Арват виступав на наукових конференціях, написав дипломну роботу, проявив себе як допитливий дослідник мовних проблем. Тож не випадково, що через рік після закінчення університету він у 1953 році вступив до аспірантури при кафедрі української мови Одеського університету, наукова школа якого сприяла значному зросту Ф.С.Арвата як ученого.

Після закінчення в жовтні 1956 року аспірантури Ф.С.Арват п'ять років працював спочатку методистом, а потім завідувачем відділу методики мови та літератури Чернівецького інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Досвід, набутий у школі після закінчення університету, а також під час роботи методистом, він об'їхав всі школи буковинського краю, добре знав учителів-філологів, сприяв тому, що його науково-методична робота носила конкретний

характер, а розробки уроків та рекомендації до окремих тем відзначалися творчим пошуком різних методів та прийомів вивчення матеріалу, заохочення дітей до осмисленого одержання знань.

Добре володіння багатьма мовами сприяло написанню разом з Н.М.Арват, дружиною, з якою пов'язав свою долю ще в Одеському університеті, та Є.Я.Павлюком у 1973 році підручників з російської мови для IV, V–VI, VII–VIII класів молдавських шкіл, які мали 6 видань. У 1981 році був підготовлений у співавторстві для цих же шкіл збірник диктантів з російської мови для IV–VIII класів. У 1987 році вийшло його друге видання.

Ф.С.Арвата як вченого-лінгвіста цікавили і питання культури мови вчителів та школярів. Цьому були присвячені його виступи на різноманітних конференціях та зібраннях вчителів. У 1989 році у видавництві "Радянська школа" вийшов посібник для учнів середніх шкіл "Порівняльна стилістика української та російської мов", підготовлений у співавторстві з Н.М.Арват. Автори посібника ставили перед собою завдання: 1) показати спорідненість і близькість української і російської мов, їх загальну історичну основу і сучасні зв'язки, а також вказати на розбіжність, яка властива кожній із них як самостійній мові; 2) сприяти виробленню навичок і вмінь вільного переходу з однієї мови на іншу в спілкуванні, але при цьому навчити суворо розмежовувати обидві мови, дотримуватись норм кожної з них; 3) послідовним зіставленням мовних фактів сприяти попередженню незадовільної інтерференції; 4) розширити знання учнів про українську та російську мови.

У книзі багато різноманітних вправ, виконання яких потребувало уважного спостереження і чіткої характеристики порівняльних явищ. Вдало підібраний ілюстративний матеріал давав змогу вчителю не лише закріплювати навички засвоєння споріднених мов, а й проводити виховну роботу протягом вивчення відповідного розділу.

Наукові інтереси Ф.С.Арвата чернівецького періоду пов'язані також з історією та теорією перекладу, особливостями перекладу творів російської літератури на українську мову. Ціла низка розвідок з цих питань була опублікована в збірнику "Праці Одеського університету", зокрема "Із спостережень над мовою перекладу І.Я.Франка поеми Гоголя "Мертві душі": переклад фразеологізмів" (1956), "До питання про становлення реалістичних традицій художнього перекладу в українській літературі II половини XIX століття" (1958), а також у "Наукових записках Чернівецького університету" – "К вопросам о переводе поэмы Н.Гоголя "Мертвые души" на украинский язык" та ще

9 статей. Саме ці напрацювання і лягли в основу кандидатської дисертації "Іван Франко як перекладач", яку Ф.С.Арват захистив 19 квітня 1968 року.

Багато вніс вчений у вивчення історії та теорії перекладу, його статті про перекладачів М.Старицького, П.Грабовського, Лесю Українку, І.Франка, М.Рильського та проблеми перекладу – це важливий внесок у науку. Він опирався на конкретний досвід, пов'язаний з перекладом поеми М.Гоголя "Мертві душі" на близьку до російської мову, про що свідчать його статті "Народні українські мовні елементи в перекладі "Мертвих душ" М.Гоголя Іваном Франком" (1965), "Синтаксичні питання перекладу (на матеріалі перекладу "Мертвих душ" М.Гоголя Іваном Франком)" (1965), "Звертання в перекладі Івана Франка "Мертвих душ" Гоголя" (1965) та інші, а і в пропаганді українських перекладачів. Представляє інтерес у цьому спрямуванні ціла низка праць: "З історії українського перекладу II половини XIX ст. Старицький як перекладач" (1963), "Переклад з російської літератури як одне з джерел збагачення лексики української мови" (1964), "З історії українського перекладу II половини XIX ст.: П.А.Грабовський і Леся Українка як теоретики перекладу" (1964), "Максим Рильський – теоретик перекладу" (1967), "Іван Франко – перекладач на українську мову творів М.Є.Салтикова-Щедріна" (1966), "Іван Франко – теоретик перекладу" (1968) та інші.

До вивчення проблем перекладу Ф.С.Арват повернувся в 90-ті роки в Ніжині. У науковому збірнику "Література та культура Полісся" він друкує дві статті: "Перші переклади творів М.В.Гоголя на українську мову" та "М.П.Старицький як перекладач" (вип. 3, 1992). Вчений зібрав і опрацював багатий матеріал з історії і практики перекладу.

Ф.С.Арват в чернівецький період проявив себе не лише як різнобічний вчений, а й як прекрасний викладач та адміністратор, працюючи з вересня 1961 року до березня 1976 року на філологічному факультеті Чернівецького університету викладачем, старшим викладачем, а з 13 січня 1978 року доцентом кафедри української мови. Ф.С.Арват 8 років був деканом, жив інтересами студентів, добре їх знав, не лише в обличчя або за прізвищами, а й по іменах і по-батькові. У важку хвилину студенти неодноразово зверталися саме до свого декана. А коли він переїжджав до Ніжина, то його проводжав на вокзалі весь факультет. І в цьому проявилась щира повага всього колективу до свого керівника і вчителя, наставника і порадника.

У березні 1976 року Ф.С.Арвата викликали до Міністерства освіти і науки України і запропонували перейти до Ніжинського педагогічного інституту імені М.В.Гоголя, назвавши цей навчальний заклад своєрідною Сорбонною, маючи на увазі давні історичні традиції цього вузу. І це підкупило Ф.С.Арвата. З Києва він сів на електричку, приїхав як приватна особа в Ніжин, походив територією, побував у корпусах і музеї і зрозумів, що тут можна буде працювати. Він дав згоду на переведення, хоча непокоївся, як складеться його доля в Ніжині. На той час інститут потребував змін в багатьох напрямках роботи. Тоталітарні методи управління уже стали на перепоні просування вперед. Та й сам час вимагав змін у середній та вищій школі. Тож правильно зробило Міністерство, що направило в Ніжин людину, яка пройшла школу двох університетів – Одеського і Чернівецького.

З 23 березня 1976 року Ф.С.Арват працює у Ніжинському педагогічному інституті спочатку проректором з навчальної роботи, а з 16 серпня 1978 року – ректором. Саме в цей час і розкрився його вроджений хист та набутий життям досвід великого організатора, чуйного наставника, душевної щедрості людини. Він проявив себе здібним, ініціативним, вимогливим і в той же час демократичним керівником вузу. Спочатку не все виходило, але пошук тривав. Інколи помилки змушували по-іншому підходити до вирішення кадрових питань. Але найголовніше було те, що Ф.С.Арват розумів, що вуз з такими славними традиціями, які поступово втрачалися, повинен зайняти достойне місце в освітянському середовищі. Тому був взятий курс на якісну підготовку вчительських кадрів.

Ф.С.Арват всією душею вболівав за долю освіти, за майбутнє вищої і середньої школи та вчителя. Тож, перебуваючи на посаді ректора, він все зробив, щоб створити необхідні умови для підготовки фахівців. І заслуга його полягала в тому, що наших випускників стали охоче брати на роботу, навіть у Київські школи.

Це був неординарний керівник. Своєрідною рисою Ф.С.Арвата було уміння спілкуватися з людьми. Про всі події в інституті, про життя окремих працівників він довідувався безпосередньо під час спілкування з деканом у деканаті, викладачами на кафедрі, з господарниками на господарському дворі. Він намагався проникнути у всі важливі життєві проблеми, зрозуміти те, з чим до нього прийшов відвідувач.

Ф.С.Арват розумів, що слід ширше пропагувати традиції Ніжинської вищої школи, тому одразу з охотою підтримав нашу ініціативу про проведення у 1979 році всесоюзної Гоголівської конференції, на

яку з'їхалося близько 150 вчених з усіх республік Радянського Союзу. Про її роботу було надруковано повідомлення в декількох наукових виданнях. А найголовніше те, що учасники конференції рознесли інформацію про наш вуз, де вчені займалися вивченням спадщини М.Гоголя і де продовжували не тільки зберігати традиції, а й збагачувати їх. Авторитет вузу зростає, бо ідеї свого ректора підтримував колектив, який працював наполегливо і виборював призові місця у всесоюзному змаганні та завойовував перехідні знамена. У Федора Степановича були хороші помічники, і серед них найближчим був проректор з навчальної роботи Петро Макарович Никоненко, нині заслужений працівник освіти, перший проректор університету.

Особливу увагу Ф.С.Арват приділяв розширенню і зміцненню зв'язків інституту зі школами, педагогічними училищами, ліцеями. Його добре знає педагогічна громадськість області. Тому Ф.С.Арвата неодноразово обирали делегатом на всесоюзні та республіканські з'їзди вчителів.

Інтелігент за природою, Ф.С.Арват піклувався про високу культуру своїх вихованців, про їх освіченість і широкий світогляд, ерудицію, моральну чистоту, які є невід'ємними складовими сучасного вчителя. Він став одним із активних пропагандистів вчительської професії. В одному із виступів Ф.С.Арват сказав: "Школа – це соціальний барометр, який впливає на багато сторін нашого життя. Особливо це видно на селі. Якщо є школа, клуб, село зв'язане з центрами хорошими дорогами – це значить, що тут відкрито двері для культури, зачинено їх для відтоку молодих сил. Тому абсолютно недопустимо закривати школи навіть при найменшій кількості учнів... Поняття совісті, добра, зла, справедливості, відповідальності – це саме те, що виховує школа. Тут вчиться і майбутній інженер, і лікар, і хлібороб, і космонавт. А від нас залежить, хто і як їх вчитиме. Хороший педагог – це носій культури, естетик. Це інтелігент у вищому розумінні цього слова... Тому я хотів би бачити на чільному місці в галереї слави передовиків портрет хорошого вчителя. Хотів би відчувти, що турботами школи живуть батьки, шефи, всі, від кого залежить ефективна робота".

Ці слова Ф.С.Арватом були сказані в інший час і в іншу епоху, але їх основний смисл не втратив своєї актуальності, гостроти та свіжості і нині.

Піднімати авторитет вчителя було моральним кредом керівника вузу. Тож не випадково, що на території інституту вперше в Україні був відкритий пам'ятник Вчительці. Пам'ятаю, як ми спеціально

їздили на вулицю Васильківську у Києві до Художнього комбінату, щоб замовити його, вибрати саме таку композицію, яка б відповідала задуму, звеличувала педагогічну професію, хвилювала глядачів і викликала в них повагу до складної і такої необхідної професії. І радів він, що скульптору вдалося передати те, що хотілося бачити Федору Степановичу. Збереглося незвичне фото, на якому закарбована мить, коли Федір Степанович в задумі стоїть біля цього пам'ятника. Дивишся на цю світлину і разом з академіком Ф.С.Арватом вдумуєшся в сучасну долю школи, вчителя і учня.

Піднесення якості підготовки вчительських кадрів відбувалося шляхом упровадження в практику досягнень вузівської педагогіки та передового досвіду, укріплення кафедр висококваліфікованими спеціалістами. З особистої ініціативи Федора Степановича в інституті народилося багато цікавих починань, які здобули загальне визнання. Зокрема, за його безпосередньої підтримки в інституті було відкрито 7 нових спеціальностей, стільки ж нових кафедр, аспірантура, добудовано нові приміщення інституту, збудовано два багатопверхові гуртожитки, закладено будинок для викладачів, наповнено аудиторії, лабораторії новими меблями, приладами тощо. Особливо багато уваги приділяв бібліотеці, збагаченню її фондів новою літературою. За його підтримки був відкритий Музей рідкісної книги – гордість інституту.

Ф.С.Арват добре розумів, що студент, як майбутній вчитель, якої б він не був спеціальності, потребував широкої гуманітарної підготовки, спілкування з образотворчим мистецтвом, театром, музикою. Тому він підтримував відкриття Університету культури, яким керувала досвідчений педагог і цінитель мистецтва доцент О.В.Плаушевська, а потім і нашу ініціативу про відкриття спеціалізації з художньої культури і народознавства на історико-філологічному факультеті, організації виставок образотворчого мистецтва в аудиторіях Гоголівського корпусу, створенню іменних аудиторій, музеїв на факультетах тощо.

Не залишається поза увагою Ф.С.Арвата і науково-дослідна робота в інституті. Він підтримував ініціативу проведення в інституті всесоюзних, республіканських та міжвузівських конференцій, на яких завжди виступав з ґрунтовними доповідями. За підтримки Ф.С.Арвата відбулася конференція "Розвиток школи і педагогічної науки в Україні", присвячена 1000-літтю школи Київської Русі. А скільки відбулося цікавих зустрічей з відомими вченими-мовознавцями, літераторами, істориками, педагогами, громадськими діячами за 18 років, протягом яких він очолював інститут!

Особливо турбувала його підготовка спеціалістів вищої кваліфікації, а тому він сприяв переходу викладачів на посаду старшого наукового працівника та вступу до докторантури. Саме при ньому захистили докторські дисертації Г.В.Самойленко (1988), В.Г.Янушевський (1989), І.М.Гетман (1992), О.Г.Ковальчук (1993), В.П.Яковець (1993), О.Я.Ростовський (1994).

Значні здобутки в науковій та навчальній роботі були високо оцінені державою. 23 травня 1991 року Ф.С.Арвату присвоєно вчене звання професора кафедри української мови, на якій він читав курс історії української мови, спецкурси, керував дипломними роботами.

Внесок вченого у розвиток ніжинської наукової школи на новому етапі значний і різноманітний, а це свідчить і про широту інтересів Ф.С.Арвата, і про уміння своєчасно націлити громадськість на актуальні проблеми розвитку як середньої, так і вищої школи. Тому не випадково, що професор Ф.С.Арват постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 року був затверджений дійсним членом-засновником Академії педагогічних наук України, в якій він успішно працював над вирішенням складних питань розбудови вищої та середньої школи на новому етапі її розвитку. Він неодноразово повторював: "Неосвічений народ ніколи не буде вільним".

Педагогічні питання, які хвилювали Ф.С.Арвата, знайшли втілення у цікавих наукових дослідженнях, здійснених під його керівництвом у співпраці з професорами Є.І.Коваленко і П.М.Щербанем: "Педагогіка спілкування" (1992), "Родинно-сімейна енциклопедія" (1996), "Культура спілкування" (1997).

Після виходу у 1996 році на пенсію Ф.С.Арват продовжував працювати на посаді радника нового ректора та професора кафедри української мови, постійно бував на факультетах, спілкувався зі співробітниками, студентами. Федір Степанович не уявляв собі життя без інституту, бо інститут був його життям.

Діяльність Ф.С.Арвата всебічна, широка і багатогранна. Вона була високо оцінена державою, про що свідчать ордени Дружби народів та Трудового Червоного Прапора, медалі, якими він був нагороджений, та звання Заслужений працівник народної освіти України.

Пам'ять про себе людина формує ще за свого життя. І від її повсякденної праці, від активної громадської позиції буде залежати, чи про неї згадають нові покоління людей. Всі складові життєвої долі Ф.С.Арвата засвідчують, що про нього будуть пам'ятати. Огляньте територію університету, подивіться на пам'ятник Вчительці і графу

І.А.Безбородьку, прекрасні зелені насадження дерев і кущів між корпусами, зайдіть у приміщення університету, у 215 Гоголівську аудиторію і т.п. і скрізь ви нашттовхнетеся на сліди арватівської ініціативи і підтримки.

Вшановуючи пам'ять Ф.С.Арвата, давайте і надалі наслідувати його, збагачувати і розвивати далі його важливі починання, виходити з новими цікавими ідеями, які сприятимуть звеличенню авторитету Ніжинської вищої школи на її новому історичному етапі.

Н.Н.Арват

Ф.С.Арват о переводах произведений Н.В.Гоголя в Украине (Иван Франко как переводчик поэмы "Мёртвые души")

Первые переводы произведений Гоголя на украинский язык публиковались в 60–80-х гг. XIX ст. Это были повести из цикла "Вечера на хуторе близ Диканьки". Хотя в названном цикле повестей много украинского (сюжеты, образы, языковые элементы), сам перевод представлял большие трудности, ибо все эти особенности выделялись на фоне русского литературного языка с обилием художественно-образительных средств и русских разговорных выражений. Задача переводов "Вечеров..." была проста: познакомить украинского читателя с новыми произведениями русской литературы. Д.Мордовец в предисловии к своему переводу повести "Вечер накануне Ивана Купала" писал: "Но с полным переводом его (Гоголя – Н.А.) повестей я не решился бы выступить. Для первого выпуска я нарочно выбрал один из трех рассказов, которые сам автор признает "первоначальными ученическими опытами", с тем, что если перевод исказит Гоголя, то пусть лучше искажает его в произведении более посредственном; с "Тарасом Бульбой" и "Старосветскими помещиками" я не осмелился бы появиться, не будучи уверен в достоинствах своего перевода" [1].

М.П.Старицкий перевел "Сорочинскую ярмарку" (1874), а также ряд произведений Некрасова, Лермонтова, Пушкина, Мицкевича и "Гамлет" Шекспира. Целью его переводов было, помимо ознакомления украинского читателя с произведениями указанных авторов, обогащение украинского языка ("...обработка родного языка на лучших классических образцах") [2]. Заслуги М.П.Старицкого в

переводческой деятельности оценивались современниками очень высоко. Сам же переводчик, считая свой перевод из Гоголя несовершенным, во второе издание повести (1883) внес немало поправок, ликвидируя буквализм и приближая язык перевода к разговорному украинскому.

В 80-х гг. XIX ст. на украинский язык была переведена повесть "Тарас Бульба". Но эти переводы, по замечаниям И.Франко, не имели ни художественной, ни научной ценности – "В Галичине их никто не читал, а "Тарас Бульба" лежал на складе десятки лет" [3].

В 1864-65 гг. для "русской читальни" К.Климкович перевел "Вечера на хуторе близ Диканьки" и высказал свою установку: надо печатать такие переводы, которые "хотя писані на московській мові, але писані русинами і о предметах руських" [4], и называл ряд авторов, в том числе Гоголя. В одной из рецензий на два перевода повести "Тарас Бульба", сделанных М.Уманцем и М. Садовским, отмечалось, что каждый перевод "Тараса Бульбы" на украинский язык воскрешает истинно украинский дух, который жил в душе автора, когда он писал свою повесть [5]. Переводчики считали возможным уточнять этот "дух" [6]. Приведем один из примеров такого "уточнения".

У Гоголя:

Немалая река Днестр, и много в ней заводьев, речных густых камышей, отмелей и глубоководных мест... Казаки живо плыли на узких двухрульных челнах, дружно гребли веслами, осторожно минали отмели, всполашивая подымавшихся птиц, и **говорили про своего атамана**".

В переводе Головацкого:

Не малая річка Дністер, да много на ній заводьей, річних густих шуварів і тростників, мілин і безодень... Козаки быстро пливли двухкирмових човнах, дружно гребли веслами, осторожно минали мілізни, всполошивая підіймавшиися птиці і співали про свого атамана: **"Полягла козацька молодецька голова, як от вітру по степу трава! Слава не вмере, не поляже, рицарство козацьке всякому розкаже"** [7].

Вольности уточнений очевидны. Между тем рецензент одобряет отступления переводчика, считая, что тот лишь "придал тексту много прелестных красок и освежил в галицко-русском языке [6].

Аналогичные вольности наблюдались и в других переводах украинских повестей Гоголя, осуществленные в плане возрождения авторского духа. В связи с этим отметим мнение И.Франко, что в Галичине не знали Гоголя как писателя, ибо в представленных там переводах его произведений была "чудернацька мішанина церковщини, російщини и польщини, розведена на галицько-руським діалекті" [8].

Наряду с подобными переводами, слабыми в художественном отношении, в Украине осуществлялись переводы из Гоголя истинных мастеров художественного слова: И.Я.Франко, Лесей Украинкой, Оленой Пчилкой, М.П.Старицким. Поэму Гоголя "Мертвые души" впервые перевел на украинский язык И.Я.Франко (1882), ряд повестей Гоголя перевела Олена Пчилка (1881), "Сорочинскую ярмарку" – М.П.Старицкий (1874), "Вечера на хуторе близ Диканьки" – Леся Украинка и Михайло Обачный.

Остановимся на переводах "Мертвых душ". В этом произведении, как подчеркивал В.Г.Белинский, во всем ощущался русский дух, "...и в юморе, и в иронии, и в выражениях автора, и в размашистой силе чувств, и в лиризме отступлений, и в пафосе всей поэмы, и в характере действующих лиц" [9]. Передать этот "русский дух" мог не каждый переводчик. В.Г.Белинский высказывал сомнение о возможностях такой передачи ("... из Гоголя едва ли что-нибудь может быть передано"). И.Мандельштам отмечал, что "у гоголевских лиц есть такие слова, для передачи которых потребовались бы целые строки комментариев" [10]. По этим причинам "Мертвые души" долго не находили в Украине своего переводчика. Вместе с тем, поэма "Мертвые души" активно переводилась на европейские языки: в 1844 г. – на польский, в 1846 – на немецкий и французский, в 1849 – на чешский, в 1854 – на английский, в 1858 – на болгарский, в 1865 – на хорватский, в 1874 – на венгерский, в 1882 – на финский [11]. В критике того времени отмечалось невысокое качество этих переводов, преобладание буквализма, затемняющего истинное значение неизвестного читателю русского выражения.

Перевод И.Я.Франко коренным образом отличался от названных выше: переводчиком был писатель и поэт, прекрасно знающий русский язык во всех его тонкостях, он был "духовным родичем" [12] Гоголя, понимал его позицию, он оценивал "Мертвые души" как "великий архитвір" и считал это произведение Гоголя вместе с "Записками охотника" Тургенева первым прилюдным ударом по крепостничеству. И.Я.Франко всю жизнь был убежденным борцом за

укрепление культурных связей русского и украинского народов. Он совершил титаническую работу по переводу из русской литературы на украинский язык (Пушкин, Лермонтов, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасов, Гаршин, Достоевский, Герцен). Ведущим принципом его переводов было формирование у читателя правильного взгляда на произведение, понимание его художественной и социальной сущности. И.Я.Франко публиковал свои статьи и произведения в российских журналах, переписывался с российскими учеными (Веселовским, Шахматовым, Пыпиным, Перетцем, Венгровым). В своих статьях он неоднократно советовал украинскому читателю читать русскую литературу, и лучше – в подлиннике.

В библиотеке И.Я.Франко были собраны почти все переводы из Гоголя того периода. Он внимательно следил за переводами из Гоголя на другие языки и составил по просьбе Сперанского полную библиографию напечатанных произведений Гоголя в переводах на малорусский язык. Ко времени, когда И.Я.Франко решил перевести "Мертвые души" на украинский язык, он был уже опытным поэтом, публицистом и переводчиком.

Поставив перед собой цель перевести "Мертвые души" на украинский язык, он прежде всего учитывал глубоко национальный характер этого произведения, который надо сохранить и передать средствами украинского языка. Он учитывал ошибки других переводов из Гоголя и видел свой перевод, сделанный на основе иных принципов: донести до украинского читателя основной пафос "Мертвых душ".

Языковая форма национального колорита "Мертвых душ" выражена прежде всего в лексике и фразеологии, что и составляло главную трудность перевода. И.Франко учитывал значение и стиль русских выражений и слов и соответственно переводил книжное русское – книжным украинским, разговорное – разговорным, просторечное – просторечным, к фразеологизмам подбирал соответственное, при отсутствии соответствия по типу языковой единицы передавал ее содержание, эмоциональный и стилистический колорит описательно, с использованием других языковых средств, но равнозначных. При такой установке на всестороннюю адекватность переводчику нужно знать этот материал.

В переводе "Мертвых душ" сказалось прекрасное знание И.Франко украинского фольклора. Так получилось, что в 1880–82 гг. он издал сборник "Галицько-руські народні приповідки", и в это же время (1882 г.) он переводил "Мертвые души", живя в селе и

занимаясь "сільською роботою" (по его словам), так что украинское фольклорное богатство, им же самим собранное, было под рукой.

Фразеология "Мертвых душ" имеет специфический национальный колорит [13]. У Гоголя фразеологизмы "нагружались" еще характеризующей и оценочной функцией соответственно типу персонажа и ситуации. Ввиду этого при передаче смысла необходимо было учитывать и данный факт. И.Франко это учитывал прежде всего при передаче фразеологизма либо эквивалентом, либо описательно, но в соответствии с ситуацией. Так, в раскрытии образа лгуна и хвастуна Ноздрева Гоголь использует идиому *пули лить* – Франко подбирает эквиваленты: 1) "Слушающие наконец отходят, произнесши: "Ну, брат, ты, кажется, уже начал *пули лить*" – "Слухаючі в кінці всі відходять, говорячи: "Ну, брат, ти, бачиться, почав вже з *полови матузе плести*"; 2) "... но я им *слил пулю, порядочную*" (72) – "але я їм *наплів сухого дуба так, що й але*" (73) [14]. Оба украинских эквивалента синонимичны стилистически и содержательно русскому, но второй в устах самого Ноздрева передает эмоционально-хвастливый тон речи. Характеризуя болтовню, сплетни и догадки горожан, сбитых с толку известием о покупке мертвых душ, Гоголь пишет: "Это выходит просто: *Андроны едут: чепуха белиберда, сапоги всмятку! Это просто черт побори!*" (197) – Франко передает: "*Андрони їдуть, невидальщина, тарабарщина, зелені обварянци, так-таки чорт побори, та й годі!*" (205). Обе параллели в эмоциональном, стилистическом и содержательном плане идентичны, особенно выразительно третье звено *сапоги всмятку – зелені обварянци*, означающее нечто невозможное. Приведем еще: *понести околесицу* (218) – *нісенітницю городити* (326), *придется солоно* (110) – *дається взнаки* (111), *бросался опрометью* (237) – *прожогом кидався* (249), *во всю пропалую* (92); – *летіла без пам'яті* (176), *летіла як вітер* (92), *эка важность!* (61) – *от то велике діло* (65). При переводе Франко учитывает ситуацию и контекст употребления фразеологизма. Так, русское *во всю пропалую* Гоголь употребляет дважды: в отношении мчащейся брички Чичикова и в отношении общей увлеченности танцующих на балу. В переводе употреблены различные фразеологизмы: в отношении брички Чичикова: *летіла як вітер*, а в отношении "галопи" на балу – *летіла без пам'яті*. Это показывает творческое отношение переводчика к воспроизведению описываемых у Гоголя ситуаций.

Реже И.Франко использует описательную передачу русских фразеологизмов, воспроизводя лишь содержание: *не видя ни зги*

(44) – *не бачачи нічогосінько* (42), *сошелся на короткую ногу* (66) – *так зблизився* (64) и др. В случаях сходства русского и украинского выражения И.Франко, учитывая характер ситуации, подчеркивал ее, сравн.: *как бы не так!* (257) – в переводе: *Еге, як би та не так!* (270).

Творческий подход переводчика с учетом изображаемой ситуации виден и при передаче русского "прок?" (*не пошло впрок*). Оно передается различно, но с сохранением соответствия общему эмоциональному плану передаваемой ситуации. Сравн.: "Или вы думаете, что в них *есть* в самом деле какой-нибудь *прок?*" (49) (о мертвых душах) – "Чи може ви думаете, що з них в самому ділі *буває яка користь?*" (51).

В разговоре Чичикова с Коробочкой речь идет о пользе мертвых душ, и переводчик использует реальное для ситуации укр. *користь*. В другом случае в авторских замечаниях об отцовском наставлении Павлуше "береги и копи копейку" находим: *наставление... пошло впрок* (233). В переводе читаем: "Словом, вітцівська наука "бережи і складай копійку" *не пішла в ліс*" (250). Переводческий вариант равнозначен русскому *не пропало даром*, но он более эмоционален и соответствует авторскому отношению к предприимчивому Павлуше (легкая ирония).

Примеры творческого подхода И.Франко к переводу сути того или иного контекста многочисленны. Они свидетельствуют о передаче духа поэмы различными художественно-изобразительными средствами украинского языка.

Эквивалентные украинские параллели столь же выразительны, как и русские. Покажем несколько: *спятил с ума* (36) – *зсунувся з глузду* (32), *ни аза не знает* (236) – *ні в зуб нічого не вміє* (249), *отбрил его кругом* (297) – *обругав його зі всіх боків* (260), *покривить душой* (181) – *серцем покривити* (188), *наострить лыжи* (160) – *наострити п'яти* (65) и др.

Эквиваленты используются в обращении: "душенька моя!" – "серденько мое", что имеет фольклорные источники.

Неоднократные гоголевские выражения *на русскую ногу* (63), *на иностранную ногу* (63), *на немецкую ногу* (206). И.Франко передает: *на свою моду* (61), *на заграничну моду* (60), *на німецьку моду* (215), что соответствует значению, но несколько изменяет стиль: русское – разговорное, в переводе – нейтральное.

При отсутствии соотносительных украинских фразеологизмов И.Франко обращается к пересказу, что естественно. Сравн.: *не уронил себя* (15) – *не змішався* (22), *глядеть косо* (253) – *глядіти*

косим поглядом (266), "...было ли рассуждение о бильярдной игре, – и в бильярдной игре *не давал он промаха* " (18) – "Чи була розмова о грі в бильярд, – *ігра в бильярд не була його слабою стороною* " (14) и др.

Анализ украинского перевода поэмы высветлил большое количество одинаковых фразеологизмов, совпадающих лексически и стилистически. Этот общий фразеологический материал подчеркнул родство языков, что было очень важно в то время. Сравн.: *душа спряталась в пятки* (80) – *душа сховалася в п'яти* (81), *отдал богу душу* (142) – *оддав богу душу* (145), *тащить лямку* (144) – *тягнути лямку* (148), *заварилась каша* (198) – *заварилася каша* (205), *водит хлеб-соль* (253) – *водить хліб-сілі* (266) и мн. др.

Что касается пословиц и поговорок, то они передаются в переводе точно и в кавычках (как цитаты). Часть этих пословиц и поговорок известна украинскому читателю: *плачем горю не поможешь, затвердила сорока Якова одно про всякого* и др. Одинаковый пословичный корпус (за некоторыми единичными исключениями) также подтверждает близость языков. Ряд глагольных выражений, ставших впоследствии крылатыми, Франко передает без изменений, как бы предвидя их вечную жизнь. Вошли во всеобщее употребление и фамилии героев, став нарицательными именованиями людей определенного типа, что обогатило оба языка.

В поэме Гоголя большое количество разговорно-просторечных лексических единиц, придающих произведению сугубо русский национальный колорит. Для них Франко подбирает украинские параллели, имеющие аналогичную стилистическую и эмоциональную окраску. Эти параллели придают переводу украинский колорит. Сравн.: *достал втрдешева* (141) – *добув десь за пєсїй грїш* (145); *заседателя подмаслила* (53) – *засідателеві куку в руку* (51); *попились такие потоки речей, что только нужно было слушать* (99) – ... *що тільки вуха розвісь* (107); *одним словом, кутнул* (210) – ...*загуляв на всі заставки* (219), *брели прямо* (77) – *чалапали прямо* (76), *подобрались к чинам генеральским* (71) – *дохрапалися генеральської ранги* (18).

Одним из достоинств перевода И.Франко является очень тонкое понимание и передача оттенков многозначных слов. Язык поэмы отличается игрой полисемии. Гоголь создает богатую контекстную полисемию таких слов, как *вечный, известный, хватить, вздор* и мн. др. И.Франко каждый раз с учетом контекста и персонажа переводит

их по-разному. Напр., слово *зевать*: 1) Тут он начал *зевать* и приказал отвести себя в свой номер... (11) – Тут він почав *позіхати*... (6); 2) ...собрались *позевать*, как выезжает чужой барин (227) – що зійшлися *поглядіти*... (239); 3) ...Кто теперь *зевает по должности*? (249) – Хто ж *дрімає* тепер *на своєму становищі*? (262).

Полисемия просторечного глагола *хватить*: 1) *хватили*, матушка, *греха на душу* (55) – ...*хопили трошки гріха на душу* (52); 2) и... рубила со всего плеча, *хватила* топором раз – вышел нос (181) – *Чемкнула* топором раз – вийшов ніс (191); 3) ...и *хватила* обоими кулаками в ворота... (181) – ... і *гримнула* обома кулаками... (191); 4) Чичиков... *хватил в сердцах* стулом об пол... (56) – ...*кинув з пересердя* стільцем о поміст... (54); 5) (игра в карты) ...размахнулся... и *хватил* сдуру свою же (180) – і *лупнув з недогану* свою власну карту... (187).

Переводчик учитывает эмоциональные оттенки обращений и переводит с вариантами. Напр., 1) *матушка* – *матінко*, *матусю* (в беседе Чичикова с Коробочкой); 2) – Эх ты, *Софрон!* (77) (в значении "простак") – "Эх ты, *Софронице!* (76); 3) Что ты, *болван*, так долго копался? (61) – Що ти, *тумане*, так довго нишпорився? (59). Слово *тумане*, *тумане вісімнадцятий* записано в "Словаре..." И.Франко в значении малоумного человека.

Большой набор просторечно-разговорных украинских элементов находим в переводе многих специфически русских частиц, обращений, бранных слов и даже, казалось бы, обычных. Так, частотное в разговорах героев слово *мошенник*, употребляемое по отношению как к равному, так и к низшему, переводчик представляет по-разному, опять-таки с учетом говорящих лиц и ситуации: 1) ...другой *мошенник* обманет вас... (в речи Собакевича) (106) – Другий *харцизяка* ошукає вас (107); 2) Ах ты, *мошенник эдакий!*" (кучеру) – Ах ти, *непотрібе якийсь!* (93); 3) *Мошенница*-ключница совсем было его забросила, *каналья!* (130) – *Шельма-ключниця... злодюга!* (133); 4) Ведь ты большой *мошенник*, позволь мне сказать тебе по дружбе (82) – Ти прецінь великий *ошуканець* (81); 5) Ведь у меня народ или *вор*, или *мошенник* (130) – ...або *циган*, або *злодюга* (133); 6) – Что, *мошенник*, по какой дороге ты едешь? (43) – Що, *драбуго*, якою дорогою ти їдеш? (40).

Как в оригинале, так и в переводе представлен богатейший материал специфически русской и специфически украинской народной разговорной речи. И.Франко достиг своей цели: он представил гоголевские "Мертвые души" в зеркале украинского литературного языка и народно-разговорной украинской речи XIX века.

Перевод И.Франко был выдающимся явлением в истории украинского литературного языка. Он был единственным в досоветский период и не утратил своего художественного значения в дальнейшем. Но это был перевод определенного времени, ряд слов и выражений впоследствии был оценен как диалектный. В советский период "Мертвые души" переводились в 1934, 1948 и 1952 гг. Отдельно переводилась "Повесть о капитане Копейкине". Но они мало отличались один от другого и не блистали творческим подходом [15], какой наблюдается в переводе И.Франко, хотя его перевод 1882 г. вполне может считаться произведением своего времени. Сопоставление новых переводов с первым переводом И.Франко показал, что И.Франко точнее передает мысль, стиль и народность поэмы Гоголя. Кроме того, Гоголь и Франко были почти современниками, Франко переводил поэму спустя 30 лет после смерти Гоголя. Советские же переводы отстают от времени Гоголя и Франко более чем на 100 лет. Первый перевод поэмы Гоголя на украинский язык близок самой поэме по духу, стилю и эмоционально-экспрессивной окраске, он так же ценен, как и оригинальные произведения И.Я.Франко. В наше время переводить Гоголя на украинский язык нет необходимости, в условиях практического украинско-русского двуязычия Гоголя изучают и читают в подлиннике.

Литература

1. Мордовцев З.Д. Опыт переложения украинских повестей Гоголя на малорусское наречие // Малорусский литературный сборник. – Саратов, 1859. – С. 158.
2. Літературно-науковий вісник. – Львів, 1914. – Кн. 4. – С. 48.
3. Франко І. Рецензія на кн.: Ю.Бачинський. *Ukraina irredenta* // Житє і слово. – Т. 4, кн. 6. – Львів, 1895. – С. 476.
4. Вечери на хуторі близь Диканьки. Перевів з московського Ксенофонт Климкович // Руська читальня. – Т. 1. – Львів, 1864.
5. Газета "Рада". – Львів. – 1910. – №170.
6. Вестник для русинов австрийской державы. – 1851. – С. 172; Марков О.О. Н.В.Гоголь в галицко-русской литературе // Известия ОРЯС Императорской АН. – Т. XVIII, кн. 2. – СПб., 1913. – С. 45.
7. Тарас Бульба. Повесть из запорожской старины. Сочинение Н.Гоголя. На галицко-русский язык переведено П.Д.Головацким. – II вид. – Коломия, 1910. – С. 181.
8. Франко І.Я. Із історії московфільського письменства в Галичині // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 8. – С. 57.
9. Белинский В.Г. Похождения Чичикова, или Мертвые души // Н.В.Гоголь в русской критике. – М., 1963. – С. 216; Белинский В. о Гоголе. Статьи, рецензии, письма. – М., 1949. – С. 183–184.

10. Мандельштам И. О характере гоголевского стиля. – Гельсингфорс, 1902.
11. Библиография переводов на иностранные языки произведений Н.В.Гоголя. – М., 1953.
12. Крутікова Н.Є. Іван Франко про Гоголя // Гоголь і українська література XIX ст. – К., 1954.
13. Красильникова О.Я. Фразеологический состав поэмы Н.В.Гоголя "Мертвые души". – Харьков: АҚД, 1953.
14. Гоголь Н. В. Собрание сочинений: В 6 т. – Т. 5. – М., 1953. – Мертві душі, або Мандрівки Чичикова. Поема М.Гоголя. – Львів, 1882. В дальнейшем цитируются эти издания с указанием страниц.
15. Кундзіч О. Стан художнього перекладу на Україні // Питання перекладу. – К., 1957; Рильський М. Проблеми художнього перекладу // Твори. – Т. IX. – К., 1962.

О.В.Забарний

Федір Арват і розвиток методичної думки на Україні

Ім'я ректора Ніжинського державного педагогічного інституту Федора Степановича Арвата золотими літерами вписано в історію вищої освіти України. Під його керівництвом (1976–1995 рр.) Ніжинська вища школа досягла вагомих успіхів у питанні підготовки висококваліфікованого учителя-фахівця. Колектив вузу визнавався переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання серед вузів СРСР, нагороджувався відзнаками Міністерства освіти України та СРСР.

Федір Степанович Арват став академіком-засновником Академії педагогічних наук незалежної України (1992 р.) і отримав посвідчення за номером сім. Але мета нашого дослідження – вивчити внесок професора Ф.С.Арвата у розвиток методичної науки України.

До вирішення проблем методики викладання української мови та літератури в загальноосвітній школі Федір Степанович долучився з перших кроків своєї педагогічної діяльності. Після закінчення у 1952 році Одеського університету він їде працювати учителем української мови та літератури Староброської середньої школи Чернівецької області. Кілька років роботи вчителем-словесником дозволили йому осягнути всі ті проблеми, які постають перед учителем при викладанні мови та літератури. Частково він прилучився до їх вирішення в аспірантурі Одеського університету (1953–1956 рр.), а повною мірою – працюючи методистом, а згодом – завідуючим відділом

методики викладання української мови та літератури Чернівецького обласного інституту удосконалення учителів (1956–1961 рр.).

Федір Степанович належав до тих методистів, які вивчали досвід роботи вчителів безпосередньо на робочих місцях, у школі. Він багато подорожує, відвідує уроки кращих вчителів регіону, знайомиться з педагогами-новаторами. Саме в цей період відбулося його знайомство із директором Лужанської середньої школи Кіцманського району Чернівецької області Опанасом Петровичем Грабом. Справжній педагог-новатор Опанас Граб разом зі своєю дружиною Лідією сформував у Лужанах школу національного виховання з поглибленим вивченням мови та літератури, а також створив гарні умови для трудового та естетичного виховання школярів. Знову їх долі перетнуться в середині 70-х років у Ніжинському державному ордена Трудового Червоного Прапора педагогічному інституті імені Миколи Гоголя, де Опанас Петрович викладав педагогіку, а Федір Степанович став проректором з навчальної роботи.

П'ять років роботи в Інституті удосконалення вчителів озброїли Ф.Арвата не лише міцними знаннями та навичками методики викладання мови і літератури, вони сформували у нього чіткі світоглядні позиції щодо педагогічної праці, які він досить повно реалізував, працюючи у Чернівецькому університеті, а особливо у Ніжинському педагогічному інституті.

Робота на кафедрі української мови Чернівецького університету імені Юрія Федьковича на посаді викладача, старшого викладача, а після захисту кандидатської дисертації – доцента дозволила Федору Степановичу опублікувати низку статей методичного характеру. Серед них: "Переклад з російської літератури як одне з джерел збагачення лексики української мови", "Синтаксичні питання перекладу", "Про синтаксичну співвідносність у структурі фразеологізмів української та російської мов" тощо.

Очолити філологічний факультет у Чернівецькому університеті, Федір Степанович багато уваги приділяє питанню методичного забезпечення студента-філолога. Він орієнтує своїх вихованців на практику школи.

У навчальних планах факультету збільшилась кількість годин на викладання фахових методик, створено систему проходження педагогічної практики, тіснішим став зв'язок зі школою. Як науковець Федір Степанович працює у цей час над проблемою викладання російської мови в національних школах України. Разом з дружиною, на той час ще доцентом, Нінель Миколаївною Арват, вони готують і видають

підручники: Російська мова. Підручник для 4 класу шкіл УРСР з молдавською мовою навчання; Російська мова. Підручник для 5–6 класів шкіл УРСР з молдавською мовою навчання (1973). Цей підручник зазнав аж шість перевидань, останнє у 1986 році. У 1974 році вперше було видано підручник з російської мови для 7–8 класів молдавських шкіл України, який теж п'ять разів перевидавався, останній раз у 1988 році.

У 1978 році Академія наук України видає посібник подружжя Арват "Специфика преподавания русского языка в школах с молдавским языком обучения". Це була остання методична праця, присвячена вирішенню питання регіональної проблеми Буковини.

У 1976 році Федора Степановича переводять до Ніжинського педагогічного інституту спочатку на посаду проректора з навчальної роботи, а з 1978 року на посаду ректора вузу. Ставши ректором Федір Степанович доклад багато зусиль для зміцнення кадрового потенціалу закладу. Він запрошує до Ніжина з Чернівецького університету професора Домбровського А.В., доцентів Никоненка П.М., Арват Н.М., Плаушевську О.В., Січковську Т.В., Євсєєва Ф.Т. З Києва до інституту переїздить доктор біологічних наук, професор Гордієнко І.І. та професор Дубравін В.В. Змінюється наукова атмосфера у вузі. За час керівництва Федора Степановича університетом докторські дисертації захищають і стають професорами Самойленко Г.В., Арват Н.М., Гетман І.І., Янушевський В.Г., Ковальчук О.Г., Яковець В.П., Ростовський О.Я. Звання професорів отримують доценти Марісова І.В. та Коваленко Є.І. Згодом до цієї кагорти долучиться низка тих викладачів, яких Федір Степанович приймав на роботу у Гоголівський вуз. А саме: докторами наук, професорами стали Якушик І.Д., Астаф'єв О.Г., Михед П.В., Мордвинов О.Г., Бойко О.Д., Мельничук О.В., Бойко Н.І., Михед Т.В., Потапенко С.І. і цей перелік буде продовжено.

Але професор Арват знав, що майбутній вчитель повинен мати не лише міцні знання, але й добрі педагогічні навички. З цією метою він запрошує до вузу на викладацьку роботу кращих учителів загальноосвітніх шкіл регіону: О.М.Ковальчук, Л.С.Лушник, Л.С.Пасічник, А.І.Лисенко, Л.В.Клепак, Н.П.Варущик, і цей перелік можна продовжувати.

У 1980 році професор Арват Ф.С. виступає з доповіддю: "Вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду – важлива ланка в системі управління навчально-виховним процесом у вищому навчальному закладі" на Всесоюзній нараді працівників вищих навчальних закладів у Москві. Цей виступ отримав схвальні відгуки не лише учасників наради, але й у низці фахових періодичних видань.

У 1989 році виходить у світ збірник наукових статей "Розвиток школи і педагогічні науки в Україні", де вміщено статтю Федора Арвата "Підготовка сучасного вчителя у Ніжинському педінституті", в якій він наголошує на необхідність створення кафедр методики викладання фахових дисциплін у педагогічних вузах.

Ця думка була підтримана керівниками низки педагогічних навчальних закладів України. Перша така кафедра створюється на філфаці у Київському педагогічному інституті імені М.Горького.

А у вересні 1990 року створюється кафедра методики викладання української та російської мов і літератур у Ніжинському педагогічному інституті. Вона стала другою кафедрою на Україні. Згодом аналогічні кафедри стали виникати у педагогічних вузах Житомира, Черкас, Вінниці, Полтави.

Цього ж року видавництво "Радянська школа" випускає у світ посібник Ф.С. та Н.М.Арват "Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе". Посібник виходить тиражем 20 тисяч примірників і отримує схвальні відгуки науковців.

А створена за ініціативи Ф.С.Арвата та декана факультету професора Г.В.Самойленка кафедра методики викладання української та російської мов та літератур, яку очолила молодший кандидат педагогічних наук, доцент Світлана Панасівна Лукач (дочка Опанаса Граба) активізує свою роботу. На кафедрі поряд з учителями-практиками працював досвідчений науковець-методист, кандидат педагогічних наук, доцент Петро Матвійович Дробот – автор низки цікавих методичних праць, серед яких посібники "Вивчення творчості Івана Кочерги в школі" (1981), "Вивчення творчості Миколи Бажана в школі" (1986, у співавторстві), методичні рекомендації до вивчення тем "І.К.Карпенко-Карий", "Микола Куліш", "Дмитро Павличко".

Петро Матвійович став одним із фундаторів методичної науки у вузі, він закладав підвалини для наукової роботи молодих викладачів. За його рекомендацією на кафедру приходять із загальноосвітніх закладів, професійно-технічного та педагогічного училищ його вихованці викладачі Юрій Бондаренко, Любов Драчук, Олександр Забарний, які згодом захистять кандидатські дисертації і зроблять свій науковий внесок у розвиток методичної науки у вузі.

Завдяки активній життєвій позиції завідуючої кафедрою Лукач С.П. і мудрій підтримці її наукових починань академіком Арватом Ф.С. кафедра проводить низку заходів, які значно зміцнили престиж вузу у наукових колах України.

Вже у 1990 році в інституті проводиться Республіканська науково-методична конференція "Актуальні питання вивчення у вузі курсу методики викладання мови і літератури у школі", на яку прибуло більш як сто п'ятдесят науковців із вузів України, гості з Росії, Білорусії, Казахстану, Азербайджану, Молдови. Якщо врахувати і участь вчених-філологів із Ніжина, то загальна кількість учасників конференції наближалась до 200 осіб.

На конференції працювало вісім наукових секцій, проводилися "круглі столи", в роботі яких взяли участь академік Беляєв О.М., доктори наук, професори Пасічник Є.А., Волошина Н.Й., Пультер О.С., Самойленко Г.В., Арват Н.М. і ректор Гоголівського вузу професор Федір Степанович Арват. Ця конференція підтвердила правильність його методичних ідей і наукових переконань.

З тих часів добрі науково-методичні зв'язки склалися між кафедрами філологічного факультету та фаховими лабораторіями Інституту педагогіки АПН України. Захищено три кандидатські дисертації, проведено десять науково-практичних конференцій, видано стільки ж збірників наукових статей. А ще сотні зустрічей з учителями-словесниками шкіл регіону. Тож зерна мудрості, засіяні академіком Арватом Ф.С., дали добрі сходи.

Сьогодні кафедра готується зустріти свій двадцятирічний ювілей. Із 8 викладачів, які працюють на ній, 6 кандидатів наук, доцентів, один – старший викладач, один – асистент.

Життя внесло свої корективи і в долі фундаторів кафедри. Переїхала до Києва доцент Світлана Панасівна Лукач. Повернулися до педагогічної діяльності у школі Л.В.Клепак та Л.М.Мисник. У 2006 році за сумлінну працю і педагогічну майстерність Л.В.Клепак було присвоєно звання "Заслужений учитель України". Відійшли в інші світи Ф.С.Арват та П.В.Дробот. А започаткована ними справа продовжується. Кафедра видає щорічник "Методика. Досвід. Пошук", в якому публікує не лише наукові розвідки, але й пропагує передовий педагогічний досвід учителів-словесників шкіл регіону. Вийшло вже десять номерів збірника.

Схвальні відгуки учителів-словесників отримала наукова продукція кафедри. Це посібники доцента Світлани Панасівни Лукач "Бесіда на уроках української мови" та "Говоримо українською"; доцентів Али Іванівни та Юрія Івановича Бондаренків "Час вибору. Вивчення творчості Василя Стуса у школі", яке побачило світ у столичному видавництві "Академія", "Українська література. Розробки уроків за новою програмою. 8 клас". Посібник Ю.І.Бондаренка "Вивчення української літератури на філософсько-історичних засадах". Посібники доцента Забарного О.В. "До таїни образу" (1997),

"Вивчення літератури рідного краю у школі" (2003); колективна праця науковців кафедри "Педагогічна практика студентів" (2005).

У Федора Степановича було ще багато ідей, які чекали на свою реалізацію. Про це він писав у своїй статті "Ніжинський педагогічний інститут і перебудова", яка побачила світ у першому номері наукового збірника "Література і культура Полісся". Федір Степанович благословив вихід у світ цього наукового часопису, який ось уже вісімнадцять років редагує і видає його науковий побратим і товариш, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор філологічних наук, професор Г.В.Самойленко. Понад двадцять років, працюючи деканом філологічного факультету, Григорій Васильович практично втілював педагогічні задуми академіка Ф.Арвата.

Саме з благословення ректора Арвата Ф.С. вийшли в світ перші номери вузівської газети "Альма матер" та наукового збірника "Гоголівські студії", який і до сьогодні редагує доктор філологічних наук, професор Павло Володимирович Михед. Це спільне видання Гоголезнавчого центру, що діє у структурі Ніжинського університету та Інституту літератури НАН України.

Цей збірник (як і "Література та культура Полісся") постановою ВАК України включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології.

Педагогічні проблеми, які хвилювали Федора Степановича, знайшли втілення у наукових дослідженнях, здійснених під його керівництвом у співпраці з професорами Є.І.Коваленко та П.М.Щербанем: "Педагогіка спілкування" (1992), "Родинно-сімейна енциклопедія" (1996), "Культура спілкування" (1997).

Життя Федора Степановича стало для його колег і учнів зразком відданого служіння педагогічній справі. Високі моральні якості, людяність, професіоналізм, природна інтелігентність притягували до нього людей. Власним життєвим досвідом і поведінкою він пропагував учительську професію, авторитет якої вважав найвищим. Саме такі педагоги, як Федір Степанович Арват, і стали міцним підмурівком оновленої національної школи. Будучи кавалером кількох орденів і численних медалей, він найбільш цінував звання Заслужений працівник народної освіти України.

Найбільша цінність вчительської професії в тому, що вона дозволяє полишати свої знання, справи, мрії і починання в учнях. Цим повною мірою скористався Федір Степанович. Живе добра пам'ять про нього серед людей, продовжують його справу учні, множаться його думки у нових посібниках та підручниках наукових послідовників, активно працюють створені ним кафедри та підрозділи, а що найголовніше – живуть і розвиваються у вузі ті засади справжнього демократизму, які він відстоював протягом свого життя.

До 200-ліття М.Гоголя

П.В.Михед

Микола Гоголь і поляки (про деякі проблеми вивчення)

Дещо дивна ситуація склалася в гоголезнавстві у вивченні тем "Гоголь і Польща", "Гоголь і польська культура". Важко інакше кваліфікувати такий стан речей, при якому документована величезна кількість фактів – особисте знайомство Гоголя з художньою і духовною елітою Польщі, знання творів польських авторів, нарешті, відвідини Польщі та зображення поляків у його творах, але при цьому – відсутність скільки-небудь ґрунтовних досліджень у Росії, Польщі або в Україні, що ставили б своєю задачею системне осмислення цього масштабного питання літературознавства, більше того – гуманітарної проблеми.

Можна лише припустити, що причиною певною мірою стало зображення поляків у "Тарасі Бульбі". Думаю, що це, з одного боку, дещо відштовхнуло польських дослідників, а з іншого – сприяло нівелиції чи навіть зневажливо-применшувальному ставленню українських та російських учених до багатьох фактів, контактів і творчих зв'язків Гоголя з польськими поетами, письменниками, релігійними діячами. Гоголь ніби сам заблокував цю сферу знання про нього, приховуючи від зовнішнього світу розуміння всієї складності його власних духовних і художніх шукань. Не стану гадати, свідомо він це зробив чи ні. Багато що у Гоголя залишається таємницею, а "польський слід" – лише складова ще однієї інтригуючої загадки його творчості.

Завдання цієї розвідки полягає у віднайденні цих дещо завуальованих зв'язків та означенні питань, пов'язаних з темою "Гоголь і Польща", "Гоголь і польська культура". Наразі я спробую вичленувати окремі аспекти цієї широкої теми і сформулювати деякі напрямки її вивчення, актуальні з погляду синхронного підходу: Гоголь і польська еміграція 30–40-х рр. XIX ст. та її ідеологія.

Велика польська еміграція (під такою назвою вона увійшла до історії) утворилася в Західній Європі, головним чином у Франції, після поразки листопадового повстання 1830 року, цієї яскравої сторінки польської історії, польського національного духу. Високий пафос еміграції, дух жертвовності і месіанізм, самовіддана любов і вірність згнъбленій батьківщині стали тим етичним та людським капіталом, який був і залишається джерелом високих устремлінь поляків. Разом

з тим, життя еміграції, попри єдність мети – свобода і незалежність, було далеко не безхмарним. І не могло бути інакшим. Близько 6–7 тисяч польських вояків опинилися після поразки в Парижі. Переважно це були молоді люди зі шляхетних родин, зранені фізично і морально, бо всі без винятку пережили приниження поразкою і відчуття неможливості змінити існуючий стан. Далекий від благочестя Париж не дуже-то співчував цим переживанням. Швидше навпаки – спокушував та підштовхував до пошуку втіхи і забуття.

Емігранти залишилися без засобів існування в чужій країні, в чужому суспільстві, де з побоюванням поглядали на імпульсивних поляків, які вимагали від французької влади військового втручання і мріяли про звільнення вітчизни в авангарді створеного французами корпусу. Один зі свідків, історик еміграції В.Велогловський, писав: "Ця думка рано вранці будила кожного емігранта, супроводжувала його цілий день, з нею він засинав, вона йому бачилася уві сні, і в смертну хвилину вона замерзала у нього на вустах, щоб після пробудження у вічності перше прохання до Господа було про Польщу" [1].

Французький уряд, прагнучи розрадити ситуацію, відправляв радикально налаштованих емігрантів у провінцію. Там побували, серед інших, і І.Кайсевич, і П.Семененко, про яких мова попереду. Еліта еміграції розуміла необхідність створення внутрішньої організації, яка могла б хоч якось впливати на земляцтво. Серед лідерів еміграції досить швидко на перші ролі висунувся Адам Міцкевич, що у 1830-ті вже був поетичною величиною європейського масштабу.

Саме Міцкевич ініціював та інспірував створення різних товариств та організацій, періодичних видань і книг, які спрямовували націю ("Книги народу польського"), що так чи інакше впливали і на життя еміграції. Об'єднати еміграцію, наповнити вищим смислом її життя і роботу, допомогти вибитим зі звичної життєвої колії людям знайти себе, освятити їхню діяльність високою релігійною ідеєю – такою у загальниках була мета Міцкевича. Саме в цей період напруженої боротьби за збереження духовної та етичної цілісності еміграції і з'являється в Парижі Гоголь, саме в цей час він зустрічається з представниками її еліти.

Багато емігрантів згадували, що Міцкевич постійно говорив про необхідність створення товариства. Першим таким співтовариством став "Союз братів об'єднаних", організований 19 грудня 1834. Це була невелика елітарна група інтелектуалів, які, проте, не випрацювали загальнонаціональної ідеї, якою з часом стала ідея християнська, ідея Костьолу. Шлях самого Міцкевича до неї був доволі складним, і він

ґрунтовно висвітлений польським літературознавством. Більшість дослідників сходиться на думці, що до Парижа Міцкевич приїхав глибоко віруючою людиною, а остаточне навернення припало на час його перебування в Римі напередодні повстання. Відомий дослідник "Товариства Воскресіння Господнього" П.Смоликовський писав: "Справу відродження релігійності серед емігрантів підняв Міцкевич. Був він віруючим католиком... Не належав до жодної з партій, сварки і суперечки в емігрантському середовищі приймав близько до серця" [2].

На рубежі 20–30 років Міцкевич відійшов від вільнодумства і масонства й став благовірним католиком. Його духовний наставник Станіслав Холєневський подарував Міцкевичу книгу Фоми Кемпійського "Наслідування Христу", що була надзвичайно популярна в Європі у першій половині XIX ст. Вона дивним чином резонувала з європейськими настроями цього часу. Перекладена російською М.Сперанським, вона була відома і російським інтелектуалам. Знав цю книгу і Гоголь, згадуючи про неї в листуванні і рекомендуючи її приятелям та знайомим.

Віктор Вейнтрауб зазначає, що ідея створення нового Костьолу була в уяві Міцкевича ще в роки навчання у Вільно, коли він зацікавився морально-релігійними питаннями [3].

Саме християнська ідея в її католицькому варіанті стала дороговказом для ідеології польської еміграції, і Міцкевич був серед її творців. Польський месіанізм – одне з наймогутніших творінь Міцкевича та його попередників, мабуть, не менш значне навіть порівняно з його поезією, хоча відокремити їх один від одного – заняття безнадійне. "Союз братів" уже тому став віхою в розвитку польської еміграції, що саме в його середовищі народилася думка про об'єднання релігійної та політичної ідей. Вивістити роль Костьолу, зробити його основою політичних справ і своєї історіософії – такою бачилася платформа "Домека Яньського", що став ядром формування ордена ресурекціоністів, лідери якого і вели в Римі навесні і влітку 1838 року діалоги з Гоголем.

У перший тиждень Великого посту, у лютому 1836 року, виникає нове товариство, що увійшло в історію як "скит Яньського" або "домек Яньського", душею якого був Богдан Яньський. У "Щоденнику" місяцем раніше він пише про остаточне, зріле рішення: "...думка сконцентрована на тім, що почнемо з Петром (Семененком – П.М.) і Ієронімом (Кайсевичем – П.М.), що треба прискорити план спільного життя, навіть на наступному тижні" [4]. Однак сталося це лише за місяць. А день 11 січня, коли вони остаточно ввірували в створення товариства, Яньський назвав днем "радість й надії".

Ідеї й програма діяльності майбутніх "з-мертво-встанців" найбільше ясно сформульовані саме в час створення уставу "Домека Яньського". "Закладений він був, – писав Яньський, – з думкою, щоб для кожного, наверненого до віри, він став Домом притулку, спрямування й духовного напучування, і був прапором також для тих, хто, цілком відмовляючись від будь-яких власних кар'єр, хотів би віддати все життя й всі свої сили й засоби на службу Богові, на захист і поширення правди Христової та її практики у всіх формах життя" [5]. Впровадження християнських принципів у всі сфери життя, "без поділу на духовну або світську" [6] – таким був провідний і засадничий лозунг "з-мертво-встанців". Утілити християнські принципи у політику, творчість, літературу, науку, в робітниче середовище, "закласти нові християнські звичаї в приватному житті, гігієні, манерах і стосунках" – такими були центральні ідеї воскресенців. Ціль усього цього – "відродитися в Христовій вірі", тому що "не можна бути напів-християнином, що напів-вірує, напів-кається, й у такий спосіб домогтися вічності у Господа" [7]. Сьогодні ці ідеї могли б назвати християнським фундаменталізмом, як, втім, і "Вибрані місця" Гоголя. Разом з тим, Б.Яньський не був прихильником повного відсторонення від світського життя й застерігав, що "не можна сліпо приймати чернечі звичаї". Слід, звертаючись до традиції, "робити все живим, відповідно до існуючих потреб, або ж керуватися ідеєю досконалості" [8].

Основою нової християнської спільноти та її девізом, на думку Б.Яньського, повинні були стати слова Бог, Воля, Батьківщина. "Бог є джерелом і початком усякого добра, усякої правди, усякого життя й досконалості" [9]. А релігія – єдина підстава, єдине живе джерело й початок буття, життя, волі й розвитку людських спільнот: "Релігія й тільки релігія може встановити громадський порядок і волю" [10].

Соціальні ідеї воскресенців, як бачимо, багато в чому продовжують і розвивають ідеї "Нового християнства", того напрямку європейської думки романтичної епохи, що ставив за мету оновлення християнства, наближення його до сучасного життя, пристосування до нових умов. Це була реакція на богоборення Просвітництва. І коли стало зрозумілим, що революція не змогла втілити високі ідеї просвітників, інтелектуали того часу почали шукати вирішення проблеми оновлення світу на шляхах традиційного розвитку. Зі сховищ знову було витягнуто Священне Писання, і з ним з'явилася надія на вирішення всіх найскладніших питань сучасного життя Церквою. Вчення Сен-Симона якраз володіло великим оптимізуючим началом. А.Герцен саме з сен-симонізмом пов'язував надії на

оновлення: "Новий світ стукає у двері, наші душі, наші серця відкриваються йому назустріч. Сен-симонізм ліг в основу наших переконань, залишився в істотньому" [11].

Саме так розумів природу подій і вихованець школи сен-симоністів Богдан Яньський, коли писав: "Зараз відбувається нове загальне виправлення – новий розвиток християнства" [10]. Соціальний прогрес воскресенці пов'язували з "поліпшенням становища нижчих класів": "Уведення рівності у звичаї, у життя практичне, приватне й публічне – вимога часу" [11]. "Головний обов'язок християнина – жити власною працею..." [12]. Формуючи ж головну мету життя, стверджує: "Життя християнське, апостольство з метою утвердження в суспільстві бажання жити в душі Христовому повинні стати нашими головними устремліннями" [13]. А ще зберегти неушкодженою, у цілісності, спадщину батьків – нашу релігійну віру. Новий час вимагає "апостольства для пожвавлення в первинній чистоті щирості й сили релігійного навчання – впровадження євангельських істин у точності й повноті в життя, звичаї, освячення намірів, що відповідають таким цілям" [14]. Яньський, як й інші діячі еміграції, не був позбавлений певного утопізму, але такою була і сама романтична епоха. Деякі його ідеї повинні були реалізовуватися без втручання держави. Одне з його правил говорить: "Не бажати ніякої влади, високо ставити службу всім, освячену взаємодопомогою, спрямуванням на шлях істинний. І думати про закладення з тією метою різних інститутів" [15]. З ідеології сен-симоністів він запозичує наступну ідею: "Творити нових людей, зрозуміло, і самому стати новою людиною" [16]. Але при цьому Яньський акцентує увагу на релігійній ідеї, стверджуючи, що головне – "будувати Царство Боже в душах" [17], оскільки розвиток людства забезпечується утвердженням його духовності й моралі [18].

Воскресенці були прихильниками єдності християнської церкви, "первородної єдності християн, реконструкція якої... повинна бути найважливішим устремлінням жертвності й починань усіх людей доброї волі й теперішніх дітей Христових" [19]. Більше того, вони надавали першорядного значення етнічному началу: "Завдання полягає в створенні єдиної церкви для слов'ян, приурочені до виконання закону на новому етапі його розвитку" [20]. Природно, що центром нового християнства мала бути Польща. Саме Костьол, освоївши історичний досвід, мав спрямувати свої зусилля на протестантів і схизматиків (під останніми малися на увазі православні). До Москви, зі зрозумілих причин, у лідера "з-мертво-встанців" ставлення було різко негативним. Він говорив навіть про необхідність хрестового

походу, хоча і вважав, що "Москва – ворог внутрішньохристиянський, котрий повинен бути втихомирений як такий, що розриває християнську єдність, що руйнує право влади Христа" [21]. Йшлося про місіонерську діяльність, а закон нових місіонерів ґрунтувався на засадах апостольства й мучеництва.

Б.Яньський схильний був думати, що "єдність християнства припускає об'єднання протестантизму, схизми та іудаїзму" [22], і вірив, що "прийде час для об'єднання людства в єдину сім'ю" [23]. Яньського цікавили й питання держави, "проблема роззброєння й вічного миру" між народами, між урядами й громадянами. Для того слід було створити "трибунал душ", вивищити роль Столиці Апостолів, захистити соціальні права людей. Але основою всього повинна бути віра: "Релігія й тільки релігія може встановити порядок суспільний і дати свободу, забезпечити всяке право власності й сучасні запити, зняти соціальні конфлікти, досі незалагоджені – і в сьогоденні, і в майбутті, забезпечити суспільству стабільність устремлінь і розвитку всіх сил" [24]. "Немає політики й народу без єдності, немає єдності без релігії" – афористично-імперативний висновок Богдана Яньського.

Саме в середовищі польської еміграції ці ідеї набули найбільш дієвого характеру, змусивши захоплюватися ними й Гоголя, що тримався осторонь від обговорень сучасного політичного життя. Однак Гоголь завжди мав підвищений інтерес до духовних проблем. Його "консервативний погляд" (це оцінка сучасної йому російської критики) на шляхи подолання кризових явищ у сучасному світі отримав могутню підтримку у живій практиці поляків, для яких християнська ідея була єдиним порятунком у тій драматичній ситуації, в якій опинилась Польща. Саме це й створило передумови для відродження християнських ідей, що визначили устремління еліти польської еміграції. То була Велика Утопія Великої Еміграції. Вона захопила і Гоголя, який запропонував православну редакцію реалізації цих ідей у "Вибраних місцях з листування із друзями".

Оновлення християнства, намагання влити в старі міхи молоде вино, зробити євангельські істини життєвими настановами об'єднують Гоголя і "з-мертвих-встанців". У останньому розділі "Светлое воскресенье", яке увінчує "Вибрані місця", Гоголь викладає цілу програму соціально-християнського спрямування. Дозволю собі розлогу цитату: "Как бы этот день пришелся, казалось, кстати нашему девятнадцатому веку, когда мысли о счастии человечества сделались почти любимыми мыслями всех; когда обнять все человечество, как братьев, сделалось любимой мечтой молодого человека; когда

многие только и грезят о том, как преобразовать все человечество, как возвысить внутреннее достоинство человека; когда почти половина уже признала торжественно, что одно только христианство в силах это произвести; когда стали утверждать, что следует ближе ввести Христов закон как в семейственный, так и в государственный быт; когда стали даже поговаривать о том, чтобы все было общее – и дома и земли; когда подвиги сердоболия и помощи несчастным стали разговором даже модных гостиных; когда, наконец, стало тесно от всяких человеколюбивых заведений, странноприимных домов и приютов". И в конце цього ж абзацу вигукє: "Выгнали на улицу Христа, в лазареты и больницы, наместо того, чтобы призвать Его к себе в дома, под родную крышу свою, и думают, что они христиане!" [VIII, с. 412].

Більшість дослідників, які писали про римський період життя і творчості Гоголя, не обходять увагою і епізод близького, тривалого (протягом кількох місяців) спілкування письменника з польськими емігрантами, членами "Товариства Воскресіння Господнього" Петром Семененком та Ієронімом Кайсевичем, які обживали Столицю Апостолів після участі в польському повстанні 1830–31 рр. Як правило, увагу науковців привертає "католицький епізод" (Ю.Манн), а вся розмова зводиться до того, що Гоголь, не приставши на умовляння і аргументи членів ордена, зокрема, гр. З.Волконської, залишився вірним Православ'ю. Це характерне як для російських, так і польських дослідників, думки яких різняться, що природно, модальністю викладу [25]. Тим часом діалог Гоголя з воскресенцями – далеко не "епізод". І виявляє він свою значущість лише в площині надзвичайно цікавого та маловивченого контексту: Гоголь і Велика польська еміграція, а ширше – Гоголь та європейська гуманітарна і художня свідомість його доби.

У російському гоголезнавстві від початку ХХ ст. до цих пір популярна думка, що фігурує у відомій праці А.Кочубинського [26], про двох утаємничених монахів-єзуїтів. Але ні слова про те, що це були прекрасно освічені католики, доктори богослів'я, що полишили свій слід у польській науці (П.Семененко) та літературі (І.Кайсевич). Якщо талант П.Семененка виявився лише з часом і його праці з'явилися після контактів з Гоголем [27], то поетичний талант І.Кайсевича зауважив сам Міцкевичем ще на початку 30-х, коли вийшла книга віршів "Сонети" (1833). Кайсевич відразу заявив про себе як амбітний і талановитий поет. Пізніше, коли Ієронім Кайсевич став респектабельним католицьким діячем, він соромився своїх поетичних екзерсисів і скуповував власні книги – гріх молодості.

Поетичні твори І.Кайсевича відчутно залежать від поезії А.Міцкевича, про що говорилось критиками [28].

Складний комплекс ставлення до Міцкевича-поета помітний у збірці "Сонети", де проявляються навіть імпульси змагальності. Про це свідчить XVII сонет "Do Ojca Polaka" (До батька-поляка), що був реакцією на вірш А.Міцкевича "Do Matki Polki" ("До матері-польки") [29]. Цей елемент змагальності присутній і в передмові до "Сонетів", де викладена ціла програма розвитку сучасної поезії, що є матір'ю релігії і філософії, бо говорить найвищу правду і сама є такою [30]. Тоді ще саме з поезією пов'язував І.Кайсевич своє майбутнє.

Міцкевич позитивно оцінював проби пера І.Кайсевича, як і Богдан Залеський, який зауважив, що вони потребують формального шліфування. Це при тому, що Міцкевич, звичайно, не міг не помітити завищені претензії молодого поета і полемічні випадки у свій бік. Так, наприклад, в одному з віршів Кайсевич апелює до поезії "Кримських сонетів" Міцкевича, де ліричний герой мріє почути голос рідної Литви. На це Кайсевич зауважує в своєму сонеті, що він цей голос чує "вічно серед музики грому" [31]. Міцкевич великодушно не помічав ні цього, ні багато чого іншого.

Міцкевич читав і збірки віршів Кайсевича, які той готував до друку в 1834 і 1835 роках. Він був доброзичливим критиком і виказував толерантні судження: "Життя – це не мистецтво чи ремесло, в якому старший чи досвідчений мають радити". У відгуку говориться: "... маєш сили великі і далеко підеш", а знайомство з другою частиною викликало наступні судження: "Мені здається, що це вимога часу – бути святим, щоб бути поетом, що необхідне натхнення і сигнал згори про речі, які розум не може знати, щоб розбудити в людях повагу до мистецтва, яке довго було артисткою, повією чи політичною газетою" (лист до Кайсевича).

Певним особистим реваншем І.Кайсевича стала спроба відмовити А.Міцкевича від захоплення ідеями А.Тов'янського. Кайсевич зі спеціальною місією приїде до Парижа, зустрінеться зі своїм колишнім учителем і вже з висоти свого становища поведе діалог з великим поетом, розбиваючи шцент його аргументи щодо місіонерства Тов'янського, називаючи їх хворобливими фантазіями. Сам же І. Кайсевич виступав у цій полеміці як носій істини, що повноправно творив суд (лист до Я.Козм'яна від 2.06.43 р.).

Якщо в сонеті "На віллі кн. Волконської" Кайсевич називає Міцкевича "сином душі поета", то після ідейної суперечки звучать інші слова – "самозванець", "фальшивий", "божевільний геній" [32]. На смерть великого поета І. Кайсевич не відгукнувся ані словом.

Звичайно, поблажливе ставлення Міцкевича до Кайсевича пояснювались не тільки тим, що Кайсевич був поетом, хай і не першокласним. Тут важливе ще й те, що Кайсевич, який брав участь у повстанні, був тяжко поранений (про що нагадував шрам через все обличчя), а Міцкевич відчував свою провину за те, що не долучився до "великої події для майбутнього" Польщі, як він називав повстання.

Одні (С. Стефанівська) вважали, що зволікання А. Міцкевича пояснюється його литовським корінням. Але ближче до істини, мабуть, С. Соболевський, який згадував, що ще в Римі А. Міцкевич говорив про безнадійність повстання, про плачевний результат його. Зміни у настроях поета відбулись у Дрежно, куди доїхав, хоч із запізненням, А. Міцкевич і де був пересильний пункт. Саме тут поет побачив учасників цих подій, в т.ч. і тяжко поранених. Він був захоплений відвагою і героїзмом повстанців. Свої сумніви і вагання він засудив і одного разу сказав: "Я собі не прощу, що до вас не поспішив і не був з вами" [33].

У листі з Дрежно до І. Лелевеля А. Міцкевич писав: "Бог не дозволив мені бути учасником в якій-небудь ролі в такій великій і плідній для майбутнього справі. Живу лише надією, що мовчки руки в труні на грудях не складу". І додав: "Але те вже належить минулому, історії, а необхідно працювати на майбутнє" [34].

Як і Гоголь, А. Міцкевич доволі різко оцінював сучасну йому Францію, що бачилась поету у стані занепаду, в жорсткому протистоянні "зграй егоїзмів". Він шукає порятунку у релігійній сфері: "Мислю так, що нашій боротьбі варто надати релігійно-морального характеру, на відміну від фінансового лібералізму французів, і треба ставити її на католицький ґрунт" [35].

У цьому листі до свого університетського вчителя А. Міцкевич викладає цілу програму соціально-політичних спрямувань після листопадового повстання.

Коли Гоголь уперше зустрівся з Міцкевичем, той уже був визнаним лідером польської еміграції і одним з лідерів нації, тому що все, що відбувалося за межами Польщі, швидко ставало надбанням усіх поляків. Християнське вчення, оновлене і обернуте лицем до сучасності, було для Міцкевича основою майбутнього Європи та його приниженої вітчизни. Про "нове християнство" говорили по всіх кутках Європи.

У "новому християнстві" знайшла вираз друга хвиля розвитку європейської гуманітарної думки, що послідувала за Великою французькою революцією. Вона була вже багато в чому інерційною, в ній уже був сегмент розчарування, вона торкалася переважно мора-

льної сфери, проте була наповнена все тим же пафосом переоблаштування і реформації світу в його складнішій і наче невидимій роботі з одухотворення людської душі. Саме в цій атмосфері опинився Гоголь після від'їзду з Росії.

Прийнято думати і писати, що Гоголь перебував на Заході радше "тілесно", а всі його думки і думи були про Росію. Він і сам багато писав про це, кажучи про головне коло спілкування – середовище російських художників і пілігримів. Отже, є підстави вважати, що Захід дійсно слугував радше декором, а закордонні зустрічі письменника з людьми Церкви, поетами, письменниками та художниками були заледве не випадковими і мало що значили в його творчому розвитку. Прагнення ж зробити з Гоголя зразкового національного мислителя і правовірного православного, що виявилось в гоголезнавчих працях частини російських вчених останніх двох десятиліть, принесло як продуктивний результат, так і негативний. Останній виявився у прагненні вкласти Гоголя в суто російський контекст, що, зрозуміло, не сприяло вивченню зв'язків письменника з європейською думкою і збіднювало, перш за все, масштаби його творчої особистості. В зв'язку з цим роботи о. В.Зеньківського, А.Єлістратової, Г.Шапіро, Ю.Барабаша, а ще раніше В.Віноградова та зауваження О.Г.Флоровського [36] в сучасному контексті виглядають дійсно епізодами в гоголезнавстві.

Саме такий стан речей стимулює "західний вектор" вивчення творчої спадщини Гоголя, і далі я спробую означити основні лінії вивчення поставленої проблеми, які, як мені видається, можуть дати цікаві результати.

Але спочатку ще кілька зауважень. Багато і справедливо говорять дослідники про від'їзд Гоголя за кордон як свідчення величезного невдоволення і примітивним розумінням "Ревізора", на якого він покладав великі надії, і атмосферою в літературі, і неможливістю реалізації творчого потенціалу. "Немає пророка в своїй вітчизні", – нагадав Гоголь відому істину в листі до М.Погодіна 1836 року і залишив рідний край. Ситуацію, в якій опинився Гоголь, героїня Г.Ібсена майже через півстоліття означає так: "Я хочу знати, хто має рацію: я чи воно – суспільство?" Гоголь був більше ніж певен, що він, а не суспільство має рацію, але все ж потребував доказів. Гоголь володів могутнім інтелектом і до того ж до всього доходив своїм розумом. Але для цього йому необхідна була інформація про сучасний світ. А його дивовижна допитливість, що виявлялася з ранніх років і не загасла і до кінця життя, вражала сучасників. І у вируючому ідеями і рухами

Парижі, і в сконцентрованому на вічному Римі він шукав відповіді на свої "прокляті" питання. І знаходив власне їх вирішення.

Другий важливий момент. Дослідники багато пишуть про творчу кризу Гоголя початку 40-х років. Але при цьому найчастіше пояснюють це внутрішніми причинами, уникаючи розмови про зовнішній чинник. Окрім звичного і незаперечного – на зразок віддаленості від вітчизни. Я далекий від думки заперечувати процес внутрішнього дозрівання при розумінні сучасного світу Гоголем, але будь-яке розуміння припускає і "поштовхи" ззовні (пригадаємо гоголівське поняття "ляпаса"), що прискорюють сам процес. Думаю, що й тут не обійшлося без такого "поштовху".

І, нарешті, третє. Ми дотепер не маємо виразної відповіді на питання, що примусило Гоголя всупереч усьому і, перш за все, думці більшості російських читачів, у кінці життя з вражаючою завзятістю боронити свою консервативну, засновану на релігійній свідомості, позицію і пропонувати суспільству свідомо неприйнятні ідеї. Чи не був вирішальним у його досвіді приклад польської еміграції, коли тільки звернення до релігії змогло внести в це середовище творчий дух примирення, організації і бажання пошуку єдності?

Переконаний, що аналіз сформульованих проблем, які торкаються і питання творчої еволюції письменника, неможливий без уважного підходу до вивчення зв'язків та діалогу Гоголя з представниками польської еміграції і, зокрема, з воскресенцями. Які ж аспекти цього діалогу особливо важливі? Які напрями дослідження можуть виявитися продуктивними?

1. Як це не дивно, але дотепер у літературознавстві немає ґрунтовного дослідження людських та творчих контактів Гоголя і Міцкевича, хоча дослідники не обходять цього питання. Тема "Гоголь і Міцкевич" досі не отримала системного висвітлення ні в польській, ні в українській, ні в російській науці, хоч є велика кількість фактів, які заслуговують на пильну увагу. Гоголь і Міцкевич зустрічались багато разів протягом майже семи років – з пізньої осені 1836 року до серпня 1843 – у різних країнах Європи: Франції, Швейцарії, Німеччині. Ініціатором цих зустрічей, з усього видно, був Микола Гоголь, якого цікавив харизматичний польський поет.

Ймовірно, їх познайомив Сергій Соболевський, який приятелював з Міцкевичем, а Гоголя знав ще по Петербургу. Саме від нього, якщо вірити О.Данилевському, Гоголь дізнався про смерть Пушкіна, і він чи, можливо, і Гоголь інспірували появу некролога на смерть російського поета, який належав перу Адама Міцкевича.

Про що йшлося в розмовах Гоголя з польськими інтелектуалами, ми можемо лише здогадуватись, оскільки про їх зміст залишилось небагато свідчень. Серед них найвагоміший документ – листи Б.Залеського, адресовані Ф.Духінському – відомому вченому, культурологу й етнографу, написані через багато років після паризьких зустрічей (I-й лист – від 19.02.1859 р., а II-й – через 20 років після першого).

Гоголь у жодному зі своїх листів не говорить про зустрічі та розмови з опальним Міцкевичем, за яким пильнували російські агенти [37].

Відомо, що Гоголь ще зустрічався з Міцкевичем в кінці жовтня – на початку листопада 1837 р. в Женеві в Hotel de la Couronne. Це фіксує В.Міцкевич у своєму літописі життя поета. Він повідомляє, що Гоголь мав передати Кайсевичу листа (цей лист втрачено) від Адама Міцкевича, а також лист Б.Залеського для Кайсевича. Залеський розповів біографу, що у нього зберігається великий лист від Кайсевича, в якому той викладає історію спілкування з Гоголем. Заслугує уваги і мотивація погіршення стосунків між Гоголем і воскресенцями – Ієронімом Кайсевича та Петром Семененком. В.Міцкевич стверджує, що їх вплив на Гоголя був, але нетривалий: "З одного боку, його (Гоголя – П.М.) відлякував надмірний прозелетизм Кайсевича і польських духовників, а з іншого – Гоголь піддався спокусі залагодити свої фінансові справи, вступаючи в союз з російським урядом" [38]. За свідченням Б.Залеського, Гоголь нібито сказав, що цесаревич заплатив несподівані нові борги, тому він змушений перервати стосунки з войовничими польськими емігрантами. Про епізод з урядовим винагородженням Гоголя гаряче говорили в літературних колах весною 1838 року. О.Бодяньський писав у кінці квітня М.Погодіну: "Грановський розповідає, що, перебуваючи в Берліні, він чув від когось, що Гоголь тепер живе у Римі, кинув лікуватись, упевнений, що він неодмінно помре у кінці нинішнього року. Він розтовстів, рішуче нічим не займається, проводячи весь час у товаристві наших художників, граючи з ними чи то в карти, чи то на більярді". Інша новина, що поширювалась по Москві, була про те, що Гоголь за борги сидить у в'язниці, і його друзі радяться, як допомогти письменнику. Про це дізнались при дворі, і Гоголь отримав допомогу, про що повідомляв В.Жуковського, який, імовірно, і клопотався перед царем [XI, с. 111].

Це викликало різну реакцію серед літераторів. Н.Барсуков наводить думку розсудливого П.В'яземського: "Адже уряд у цьому випадку уособлював державу і вітчизну; таким чином, невже гроші, ними видані, чи виділені, повинні поступатись у моральному достоїнстві перед грошима якоїсь журнальної редакції?" [39].

Втім Міцкевич і після цього не зник з поля зору Гоголя. Він тричі згадує ім'я поета у листах [XI, с. 133, 152, 173] і виказує бажання отримати "Пана Тадеуша", а в листі до С.Шевирьова (травень 1839 р.) пише: "Если случится тебе встретиться с Мицкевичем, обними его за меня крепко" [XI, с. 233]. Про Міцкевича Гоголь говорить з А.Тургенєвим в 1840 році, з Сент-Бевом – дорогою до Франції. Останній добре знав Міцкевича, з яким зустрічався у Швейцарії, де обидва викладали в один час.

Остання зустріч Гоголя і Міцкевича відбулась, ймовірно, в 1843 році, в другій половині серпня, у німецькому містечку Карлсруе. Про це свідчить А.Смірнова-Россет, спогади якої викликають недовіру у фахівців. У цьому випадку можна повірити, що така зустріч мала місце, оскільки це співпадає з можливим перебуванням тут Міцкевича. Гоголь мав їхати до нього в Карлсруе, бо росіяни, які відпочивали у Баден-Бадені, боялись реакції цесаревича, що відпочивав там. Це утримувало росіян від запросин Міцкевича на гостину в російських сім'ях [40].

Зустрічі можливі і пізніше, але вони недокументовані. У щоденнику А.Тургенєва від 26 лютого 1845 року є цікавий запис: "У мене був Гоголь, гр. Толстой і Циркур. Він пояснив нам месіанізм так, що Гоголь і Толстой не поїхали до Міцкевича розпитувати про нього" [41]. Важко уявити будь-яку іншу ситуацію ніж певної близькості, за умови якої можна піти до відомого всій Європі поета, щоб він став арбітром у дискусії. Незважаючи на те, що Адам Міцкевич був войовничим опонентом російського царату, він залишився великим авторитетом для росіян, які мешкали в Парижі. "Славний наш ворог", – говорив про нього Погодін.

Усі біографи фіксують факти зустрічей і в Парижі, і в Швейцарії, і в Німеччині. Проте обмежуються "загальними" зауваженнями. Ю.Манн у своєму фундаментальному дослідженні виказує думку, що "саме настрої поляків, єдність їх дій і думок (?) викликали у Гоголя співчуття й інтерес. Йдеться не про підтримку ним конкретних політичних, повстанських, революційних цілей, але про відчуття внутрішньої, духовної цілісності як позитивного начала" [42]. Думаю, що інтерес Гоголя був куди змістовнішим та істотнішим. Що вабило Гоголя? Чи тільки європейська слава Міцкевича, його минулі зв'язки з Росією та пам'ять, яка залишилась про нього в Росії? Навряд, хоча феномен успіху і слави завжди важив для Гоголя.

Переконаний, що саме своєрідно інтерпретовані ідеї соціального християнства привернули увагу Гоголя. І це було головним

аргументом у пошуку Гоголем контактів з Міцкевичем та польськими емігрантами (виняток – Богдан Залесський, з яким Гоголя зближувало ще й етнічне походження). Міцкевич був у дружніх стосунках з одним з головних ідеологів "нового християнства" Ф.Р.Ламенне, який, попри незадоволення Ватикану, зберіг вірність ідеалам до кінця днів. А Богдан Яньський пережив це захоплення, пройшов школу сенсіоністів і навіть посідав досить високе місце в їх ієрархії.

2. Заслугують на увагу і творчі контакти Міцкевича і Гоголя [43]. Застереження щодо продуктивності пошуку прямих перегуків – "Деякі російські критики наголосили на певній близькості між твором Міцкевича ("Пан Тадеуш" – П.М.) і "Тарасом Бульбою" Гоголя, але схожість не дуже велика; разом з тим ентузіазм Гоголя у ставленні до "Пана Тадеуша" легко зрозуміти" [44] – не повинні заважати пошуку нових фактів.

Потребує цілісного осмислення тема "Гоголь і польська література його часу". Цікаво, що якраз листування П.Семененка і Б.Яньско-го містить інформацію про знайомство Гоголя з творчістю цілого ряду польських митців та публіцистів 20–30-х рр. Серед них, окрім Міцкевича, – З.Красинський, М.Мохнацький, Л.Миротавський [45].

3. Багато сказано і написано багато про пророчі інтенції в творчості Гоголя та його поведінковому коді. Але польський месіанізм, як одне з джерел пророчого пафосу творчості письменника, дотепер не фігурував у гоголезнавстві. Разом з тим, і знамениті імпровізації Міцкевича часу його перебування в Росії, і пророчий пафос добре знаних Гоголем "Книг польського народу", виконаних у біблійній стилізації, – все це, поза сумнівом, є матеріалом для роздумів про вплив польського літературного месіанізму на апостольський проект письменника. Гоголя не могла не привернути масштабність Міцкевичевого задуму – порятунок свого народу. Одна людина ставить перед собою задачу порятунку цілого народу і заявляє привселюдно про це своє право, а власні думки робить предметом загального обговорення. Біблійний стиль цих книг, християнський пафос озиватимуться в пізній творчості Гоголя. Зближує їх, перш за все, віра в оновлене християнство, здатне перетворити сучасний світ.

Є і конкретніші теми для порівняльно-історичних досліджень. Це, наприклад, жанр пастирського листа, традиційно популярного у католицькому світі ще з апостольських часів. У цьому жанрі продовжували працювати вже в капланському статусі і Семененко, і Кайсевич. Саме лист є однією з важливих жанрових форм викладу Гоголевої думки у "Вибраних місцях із листування з друзями".

4. Вимагає пильної уваги дослідників проблема впливу контактів Гоголя на еволюцію задуму "Мертвих душ". Влітку 1837 року Гоголь говорить у листі до Н.Прокоповича про те, що на початку майбутнього року збирається "друкувати крупну річ" [XI, с. 107], але потім відкладає рішення. Восени 1838 року він починає роботу над новою редакцією "Ревізора", а потім приходиться черга "ревізії" і інших творів. Нарешті, чи не пов'язана концепція тричастинного задуму поеми, покликаної показати преображення героїв і воскресіння "мертвих душ", з ідеями "із-мертвих-встанців"? Воскресіння – універсальний догмат християнської віри, і не тільки. Він є і в ісламі, і в юдаїзмі. Але коли ця ідея виникає майже одночасно в свідомості творчих людей, що підтримують між собою певні контакти, то ретельна перевірка її побутування, у будь-якому разі, необхідна.

5. Відзначу, що важливою передумовою для нового осмислення даної проблеми, є збагачення її джерельної бази. У 2000 році був надрукований "Щоденник" Б.Яньського, зібрання листів і творів Петра Семененка та Ієроніма Кайсевича. Сьогодні вже не можна говорити про повну відсутність інформації про цих авторів, як це було ще на початку ХХ століття. П.Семененко виявився серйозним тлумачем філософської спадщини [46], а І.Кайсевич, що був популярним як поет ще на початку 30-х років, став автором богословських праць, виступивши зі злободенних питань сучасної йому історії, а також спогадів, не позбавлених белетристичного таланту.

Отже, легенді про двох фанатичних і недалеких єзуїтів (вони ніколи ними не були), які намагалися схилити Гоголя до католицизму і зазнали жорстокої поразки від вірного трону і монарху письменника, – місце серед інтелектуальних непорозумінь історії російської літератури. Там само місце й про нібито тотальний негативізм письменника стосовно поляків.

Я переконаний, що дослідження означених питань розширять наші уявлення про формування апостольського проекту Гоголя, про його духовні шукання 40-х років і дасть новий поштовх до вивчення творчості митця і мисленника в контексті європейської гуманітарної думки.

Література

1. *Welogłowski W.* Emigracja polska wobec Boga i narodu. – Wrocław, 1848. – S. 37–38.
2. *Smolikowski P.* Historia Zgromadzenia Zmertychwstańia Panskego. – Kraków, 1892. – Т. 1. – S. 17. До слова, заснований у Парижі за ініціативою Адама Міцкевича, орден воскресенців у 30-ті роки ХІХ

століття прийняв на себе важливу місію з духовної освіти поляків, волею долі вигнаних з рідної землі. Пізніше він фемінізувався. Мати і дочка, Ц. і Я. Боржецькі, з благословення о. П. Семененка, заснували в Римі в 1882 році жіноче товариство. Воно, маючи штаб-квартиру в Римі, набуло поширення не тільки в Польщі і Україні, але і в США, Канаді, Аргентині з. Виховання дівчаток у релігійно-моральному дусі народного і національного відродження складало основу діяльності товариства, яке і донині продовжує свою роботу.

3. *Weintraub Wiktor*. Poeta i prorok. Ryecy o profetyzmie Mickiewicza. – Warszawa, 1982. – S. 6–7.

4. *Janski B.* Dziennik (1830–1839). – Rzym, 2000. – S. 365.

5. *Janski B.* Pod sztandarem zmertwychwstalego zbawiciela. – Rzym, 1978. – S. 2.

6. Там само. – С. 4.

7. Там само. – С. 6.

8. Там само. – С. 5.

9. Там само. – С. 23.

10. Там само. – С. 10.

11. Герцен А.И. Былое и думы: В 2 т. – М., 1987. – Т. 2. – С. 130.

12. Волгин В.П. Сен-Симон и сен-симонизм. – М., 1961. – С. 132.

13. *Janski B.* Pod sztandarem zmertwychwstalego zbawiciela. – С. 73.

14. Там само. – С. 7–8.

15. Там само. – С. 98.

16. Там само. – С. 9

17. Там само. – С. 10.

18. Там само. – С. 11.

19. Там само. – С. 21.

20. Там само. – С. 11.

21. Там само. – С. 60.

22. Там само. – С. 73.

23. Там само. – С. 73–74.

24. *Janski B.* Dziennik (1830–1839). – S. 485.

25. *Alojzy Hylon*. Mikołaj Gogol w Rzymie. – Rzym, 1902; *Kołakowski T.* Rzym w duhowej biografii Mikołaja Gogola // *My i oni. Obcość wspólnota.* – Warszawa, 1990. – S. 174–192. *Kołakowski T.* Mikołaja Gogola poszukiwanie drogi do Boga // *Co badania filologiczne mówią o wartości. Materiały z sesji naukowej 17–21 listopada 1986 r.* – Warszawa, 1987. – S. 265–292; *Kościółek Anna*. Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi: o ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola. – Toruń: Wydaw. UMK, 2004.

26. *Кочубинський А.* Будущим биографам Гоголя. Заметки // *Вестник Европы.* – 1902. – №2.

27. Див. огляд наукового доробку Петра Семененка: *Smolikowski P.* Ks. P. Semenenko jako filozof, teolog, asketa i mystyk. – Chikago, 1921.

28. Див. *Kolbuszewski*. Kajsiewicz jako rywal Mickiewicza // *Ruh literacki.* – Kraków, 1933. – S. 8.

29. Rutkowski K. Stos dla Adama albo Racerze i Kaplani. Studium w czterestu odstonach o sporze. – Warszawa, 1994. – S. 25.
30. *Sonety Jozefa Hieronima Kajsiewicza*. Peredruk wydania paryskiego s 1833 r. – Kraków, 1926. – S. 10.
31. Там само. – С. 12–13.
32. *Kajsiewich H. Pisma*. – Т. 1. – S. 2, 40, 166. Цит. за кн.: *Krukiewicz M. Kajsiewich a Mickiewicz*. – Lwów, 1914. – S. 30.
33. Mickiewicz A. *Dziela*. – Т. 15. Listy. – Cz. II.
34. Mickiewicz A. *Dziela*. – Т. 15. Listy. – Cz. II.
35. Mickiewicz A. *Dziela*. – Т. 15. Listy. – Cz. II.
36. На думку о. Георгія, "в духовному розвитку Гоголя римські враження були вирішальними". На погляд Флоренського, католицька ідея "соціального християнства" залишила глибокий слід у свідомості Гоголя. О.Г.Флоровський схильний думати, що у фіналі "Вибраних місць...", в розділі "Світле Воскресіння", відчутні західні ж впливи (пафос "Слова віруючого" *Ф.Р.Ламене*) (*Флоровський Г. Пути русского богословия*. – Париж, 1983. – С. 262, 261). Ці справедливі положення викликали делікатне, але по суті критичне зауваження І.Есаулова про необхідність "ставитися до цих оцінок як до *приватної думки* (вид. автора), але не як до голосу Церкви. Щодо російської літератури ці оцінки абсолютно рівнозначні оцінкам світських учених. Їх не можна ігнорувати, не можна третирувати, як це було за радянської доби, але не можна і безмірно – некритично – підносити" (*Есаулов И. Богословие и русская словесность: о. Георгий Флоровский о Гоголе* (Доклад на V Гоголевских Чтениях в Москве. Апрель 2005 г.) // http://jesaulov.narod.ru/Code/vortrag_bogoslovie.html (18 листопада 2006)). Вплив Ламене на релігійну думку ХІХ ст. був потужним і один із його біографів писав на початку ХХ ст.: "Принципи, запропоновані Ламене, не тільки отримали поширення серед кліру і його керівників, але вони стали необхідними формами життя католицької церкви: не від свідомого засвоєння, але в силу того, що вона сама пішла по цьому руслу. Здійснилось те, що говорив і проповідував Ламене, якщо не те, що він волів" (див.: *Котляревский С.А. Ламенне и новейший католицизм*. – М., 1904).
37. Кочубинський А. не даремно зауважує: Гоголь у Парижі всюди бачив російських агентів (див. *Кочубинський А. Будущим биографам Гоголя. Заметки* // *Вестник Европы*. – 1902. – №2. – С. 653).
38. *Mickiewicz W. Zywort Adama Mickiewicza*. – Poznan, 1842. – Т. 2. – S. 410.
39. *Барсуков Н. Труды и дни М. Погодина*. – СПб., 1892. – Кн. 5. – С. 161.
40. У польському літературознавстві (див. *Маковієвська Zofia. Mickiewicz w College de France*. – Warszawa, 1968) не зафіксована остання зустріч Гоголя і Міцкевича гадано в серпні 1843 року в Карлсруе (див. *Смирнова-Россет А. Воспоминания*. – М., 1989. – С. 54). Немає цієї інформації і в книзі "*Mickiewicz. Encyklopedia*". – Warszawa, 2001.

41. Див. *Гилельсон М. Н.В.* Гоголь в дневниках А.И.Тургенева // Русская литература. – 1963. – №2. – С. 142.

42. *Манн Ю.В.* Гоголь. Труды и дни. – М., 2004. – С. 511.

43. Из спеціальних досліджень: *Szmydtowa Zofia.* Gogol o "Panu Tadeuszu". – Lublin: Tow. Nauk. KUL, 1973; *German F.* Gogol i Mickiewicz // Dziś i Jutro, 1952. – №13. – С. 7; *Васильківський Г.П.* Творча дружба (До питання про взаємини Гоголя і Міцкевича) // Радянське літературознавство. – 1960. – №1. – С. 33–37; *Brückner A.* Historia literatury rosyjskiej. – Т. 2 (1825–1914). – Lwów–Warszawa–Kraków. – С. 32–33, 44. Цілий ряд цікавих зауваг містить стаття Василя Гришка. См.: *Hrysko W.L.* Nikolai Gogol and Mykola Hohol. Paris 1837 // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences. – Vol. XII. – 1969–72. – Nos.1–2 (33–34). – С. 113–142.

44. *Struve, Gleb P.* Mickiewicz in Russian translations and criticism // Adam Mickiewicz in world literature. – Berkley–Los Angeles, 1956. – С. 137.

45. *Smolikowski P.* Historia Zgromadzenia Zmertychwnstwańia Panskego. – Т. 2. – С. 89.

46. Д.Чижевський у "Нарисах з історії філософії на Україні" в додатку до огляду світоглядних поглядів кирило-мефодіївців подає коротенькі відомості про Петра Семененка під назвою "Українець" – польський "месіяніст". Наведемо його повністю: "Сучасником і духовним родичем кирило-методієвців є своєрідний представник польського месіянізму – з походження українець – Петро Семененко [1814–1886]. Українець, родом з Полісся, він вже на студіях в школі в Тиконі, гімназії в Крожах, на університеті у Вільні підпав під вплив польського національного руху і 1831 року взяв участь в польському повстанні і змушений був по неуспіху його емігрувати до Франції. Там він спочатку був зв'язаний з атеїстичними революційними організаціями. Але під впливом Богдана Янського 1835 р. повернувся до релігії і притім взяв ближчу участь в діяльності месіяністичного "товариства воскресення з мертвих Божого" ["ресурекціоністи"]. Пізніше, як священник, він бере участь в політиці Ватикану, обстоюючи організацію католицького робітничого руху, пропагуючи католицьку філософію Томи Аквінського. В цілому шерегові творів він накреслює основи свого світогляду. Семененко "самостійний мисленник значної сили і найвизначніша постать" серед польських релігійних філософів [L.Puciata]. Його історіософія уявляє собі історичний процес не як постійний рух в певному напрямі, а як вічну боротьбу сил добра і зла. Польща грає в цьому процесі рішучу і центральну роль" (с. 131).

Наименования лиц в "Мертвых душах" Н.Гоголя и их перевод на украинский язык

Понятие "перевод" широкое и многозначное. Переводить с одного языка на другой можно художественные произведения (стихи и прозу), научные труды и официальные документы, выступления и речи, газетные материалы и деловые бумаги. Но при всем своеобразии требований, предъявляемых переводчику тем или иным видом переводимого материала, при всей разнице в степени одаренности, в объеме и характере сведений, необходимых для осуществления перевода, для всех видов этой деятельности общими являются два положения: 1) "цель перевода – как можно ближе познакомить читателя (или слушателя), не знающего языка подлинника, с данным текстом (или содержанием устной речи); 2) перевести – значит выразить верно и полно средствами одного языка то, что уже выражено ранее средствами другого языка" [5, с. 18]. Собственно перевод, таким образом, отличается от переделки, от пересказа или сокращенного изложения верностью и полнотой передачи содержания оригинала.

В переводоведении представлены различные классификации переводов [4, с. 124]:

- по соотношению во времени двух основных операций перевода: восприятие исходного текста и оформление перевода (синхронный и последовательный перевод);

- по условиям восприятия сообщения и оформления перевода (зрительный перевод и перевод на слух, устное оформление перевода или письменное);

- по жанрово-стилистической классификации текстов (художественный, научно-технический и общественно-политический перевод) и др.

Эти и другие классификации не могут рассматриваться обособленно, так как они характеризуют процесс перевода с разных позиций и поэтому дополняют, уточняют одна другую, дают комплексную характеристику процессу, называемому "перевод". Все же остановимся на художественном переводе, который по другой классификации относится к письменным и обладает всеми свойствами, присущими такого рода переводам.

Перевод произведений художественной литературы относят к области искусства, так как он предполагает решение высоких творческих задач и требует определенного литературного мастерства.

Любой переводчик, ставящий перед собой задачу адекватной передачи текста оригинала, а не механически подбирающий соответствующую лексику, очень внимательно относится к выбору языковых средств.

"Предпосылкой для выполнения задачи правдивого перевода является идейно правильное истолкование переводимого текста; условием ее выполнения служит правильный выбор языковых средств. Основой перевода служит сознательно активное отношение к тому единству, которое образует содержание и форма подлинника" [5, с. 23].

Так как перевод всегда имеет дело с языком, всегда предполагает работу над языком, он должен быть обязательно изучен с лингвистической точки зрения. Даже при изучении перевода в литературоведческом отношении постоянно возникает необходимость рассматривать языковые явления, характеризовать и оценивать языковые средства, используемые переводчиком. По-другому и быть не может, потому что содержание исходного текста существует только в единстве с формой, с теми языковыми средствами, благодаря которым оно получило свое воплощение, и в переводном тексте оно тоже может быть передано только с помощью языковых средств, а не каких-то других (графических, звуковых, красок и под.). По мнению Л.С.Бархударова, "для перевода основным является адекватная передача содержания, выраженного средствами одного языка, при помощи средств другого языка; стало быть, сопоставление языковых единиц в теории перевода может производиться только на основе общности выражаемого ими содержания, или иными словами – на основе семантической или смысловой общности данных единиц" [1, с. 9].

Значительный вклад в создание теории перевода внес известный советский писатель Корней Иванович Чуковский, который и сам плодотворно работал в этой сфере, был знаком со многими переводами, исследовал их, дал оценку и подробную характеристику некоторым из них в книге "Высокое искусство", в которой, в частности, отмечал, что художественные переводы потому и художественные, что в них, как и во всяком произведении искусства отражается создавший их мастер, хочет он того или нет [6, с. 17]. Его книга написана не как научное исследование и сухое изложение теории перевода. Она адресована самому широкому кругу читателей. Некоторые страницы, разделы этой книги посвящены переводам произведений Н.В.Гоголя.

Творчество Н.Гоголя вызывало и до сих пор вызывает огромный интерес у переводчиков. Его много и часто переводили на разные языки. Еще при жизни Гоголя его произведения начали издаваться в зарубежных странах. И закономерно встал вопрос о качественном переводе произведений писателя с сохранением особенностей художественной манеры, метафоричной образности, национального колорита. Но и сам Гоголь проявлял живой интерес к переводу, придавал ему большое литературное значение и критически откликался на все важные явления в этой области. В трудах Гоголя получили всестороннюю оценку разнообразные и противоречивые тенденции, наблюдаемые в русских переводах.

Свои мысли о переводе и требования к его качеству Гоголь выразил в письме к Н.М.Я...ву "Об "Одиссее", переводимой Жуковским" и в статье "В чем же, наконец, существо русской поэзии и в чем ее особенность". Гоголь отвергает дословный перевод, он понимает задачу перевода как воссоздание духа оригинала. О требованиях Гоголя к переводу с точки зрения языка позволяют судить высказывания, в которых говорится о языке поэзии М.В.Ломоносова, А.С.Пушкина и других. Во всех случаях оценки переводов Гоголь исходит из интересов читателя, которому оригинал не знаком и который может познакомиться с ним только по переводу. В целом высказывания Гоголя о переводах дают объективную оценку их, показывают настоящее умение увидеть и достоинства и недостатки перевода.

Произведения Н.В.Гоголя переводили на разные языки, на украинский, в частности. Среди переводчиков такие известные писатели, как И.Франко, М.Рыльский, О.Вишня и др. Только в последние десятилетия начали разрабатываться проблемы практики, теории и критики перевода с близких языков, в том числе и восточнославянских. Но до сих пор основы теории перевода с одного восточнославянского языка на другой еще не разработаны, и это сказывается на переводческой практике. Имеющиеся публикации (С.Ковганюк, И.Багмут, Н.Пилинский и др.) позволяют сделать вывод о том, что в пределах родственных языков имеются специфические особенности и закономерности перевода и определенные сложности. Именно потому, что украинский язык так родственно близок русскому, переводчик на каждой странице наталкивается на подводные рифы и мели, каких не существует при переводе с других языков. Здесь с особенной ясностью видно, как безнадежны бывают в отношении точности дословные воспроизведения текста [6, с. 217]. По мнению

К.И.Чуковского, именно в таком случае ощутимо сказывается парадоксальный закон переводческой практики: чем точнее порой переводится каждое слово подлинника, тем дальше от подлинника будет перевод.

В близкородственных русском и украинском языках много слов, имеющих одинаковый морфемный состав и тождественное (или близкое) значение (ср.: лесник, написать и лісник, написати). Такие слова можно назвать общими для этих языков. Наряду с ними существует немало слов, которые не являются общими для данных языков. В структурно-семантическом отношении эти слова могут быть частично сходными или полностью несходными. К ним межъязыковыми коррелятами могут быть не только лексемы, но и словосочетания. Сложные межъязыковые соотношения слов, в частности с поясняемыми служебными морфемами, вызывают затруднения в усвоении, употреблении, а особенно в переводе таких лексем.

В переводе поэмы "Мертвые души" на украинский язык обратили на себя внимание наименования лиц, встречающиеся как в речи автора, так и в диалогах и полилогах. Среди наименований лиц были выделены следующие разновидности:

- слова с одинаковыми корневыми, но разными служебными морфемами:

"Приезжие, <i>матушка</i> "	"Приїжджі, <i>матінко</i> "
"Что ж делать, <i>матушка</i> "	"Що ж робити, <i>матінко</i> "
"Эт, <i>братец</i> , как покутили"	"Ех, <i>братіку</i> , як гульнули"
"Вы с нашим <i>откупщиком</i> "	"Ви з нашим <i>відкупщиком</i> "

- слова с одинаковыми суффиксами, но разными корневыми морфемами:

" <i>Душенька</i> , нужно завтра похлопотать"	" <i>Серденько</i> , треба завтра похлопотати"
"Разинь, <i>душенька</i> , свой ротик"	"Розкрий, <i>серденько</i> , свій ротик"

- в русском языке без суффикса, в украинском – с суффиксом:

"Плохо, <i>отец</i> , мой"	"Погано, <i>батеньку мій</i> "
"Нет, <i>отец</i> , богатых слишком нет"	"Ні, <i>батечку</i> , богатих дуже немає"

- в русском языке субстантивированное прилагательное, в украинском – имя существительное:

"Эй вы, <i>любезные</i> "	"Гей ви, <i>лебедики</i> "
"Послушай, <i>любезный</i> "	"Слухай, <i>голубе</i> "

- разные слова:

"Я тебя, <i>невежа</i> , не стану"	"Я тебе, <i>бузувіре</i> , дурниць"
------------------------------------	-------------------------------------

дурному учить"	не вчитиму"
"Ну, <i>душа</i> , вот это так!"	"Ну, <i>голубе</i> , оце діло"
"Это просто <i>жидомор</i> "	"Це просто <i>скупердяга</i> "
"Что ты, <i>болван</i> , так долго копался?"	"Чого ти, <i>йолопе</i> , так довго порпався?"
"Эй, <i>человек</i> , позови приказчика"	"Гей, <i>хлопче</i> , поклич приказчика"
"Что, <i>мошенник</i> , по какой дороге ты едешь?"	"А що, <i>шахраю</i> , якою дорогою ти їдеш?"
"Поцелуй меня, <i>душа</i> , смерть люблю тебя"	"Поцілуй мене, <i>серце</i> , смерть, як я люблю тебе".

Таким образом, при переводе наименований лиц, встретившихся в поэме "Мертвые души" Н.В.Гоголя, использованы были различные средства адекватной передачи: разные лексемы одной части речи; лексемы, относящиеся к разным частям речи по происхождению; словами с одинаковыми корневыми морфемами, но разными служебными; слова с разными корневыми морфемами, но одинаковыми служебными. В большинстве случаев такой перевод является достаточно точным. Сомнение вызывает пример, в котором слово "человек" переводится как "хлопец". Здесь теряется то лексическое значение, которое заложено в слове "человек" в русском варианте ("слуга"), так как в украинском языке за словом "хлопец" не закрепилось значение профессии, должности. Думается, что такой перевод является неточным. Тем более, что в роли "человека" мог бы быть и достаточно пожилой и очень молодой человек, а "хлопче", имея явно выраженную возрастную характеристику, может использоваться только по отношению к молодому человеку.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что переводы между близкородственными языками сложнее, чем между неродственными, так как сходство грамматических категорий, синтаксических конструкций и лексики приводит к ошибкам и в результате – нарушению, изменению, искажению содержания подлинника.

Литература

1. Бархударов Л.С. Общелингвистическое значение теории перевода – СПб.: Теория и критика перевода. – Л., 1962.
2. Гоголь М.В. Програмні твори / Післямова В.Шевчука. – Київ: Обереги, 2000.
3. Гоголь Н.В. Избранные произведения. – Киев: Изд. худ. лит., 1974.

4. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – М.: Воениздат, 1980.

5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (Лингвистический очерк). – 3-е изд. перераб. и доп. – М., 1968.

6. Чуковский К.И. Высокое искусство. – М.: Сов. писатель, 1988.

Т.Ф.Бассак

Жестовое поведение персонажей (на материале произведений Н.В.Гоголя)

Тексты произведений Н.В.Гоголя содержат большое количество описаний невербального поведения персонажей. Кинетические явления, характеризующие действующие лица, можно подразделить на несколько групп: информативно-ситуативные, информативно-эмоциональные и информативно-характеризующие.

В первом типе жестовых характеристик само поведение персонажа может прямо или косвенно относиться к его состоянию в данный конкретный момент. Информационно-ситуативные кинетические описания являются частью повествования, они описывают экзистенциальное состояние персонажа.

Информативно-эмоциональные кинетические описания служат средством раскрытия эмоционального состояния персонажа через описание его поведения, реакции на окружающие явления.

К информативно-характеризующему типу кинетических характеристик персонажей относятся описания жестов, мимики и телодвижений, которые имманентно присущи персонажу. Это могут быть определенные привычные жесты, манера держаться, ходить и т.д. Жесты, мимика, позы несут многообразную информацию о персонаже: его социальном положении, культуре, воспитании, темпераменте, национальной принадлежности, профессии и т.д. Это одна из самых насыщенных групп в описании жестового поведения гоголевских персонажей, и в данной статье мы проанализируем достаточно распространенный в произведениях Н.Гоголя культурно и социально значимый класс жестов – *поклоны*. Каждый из них несет информацию, которую жестикулирующий в коммуникативном акте намеренно передает своему адресату. Только в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" 69 контекстных реализаций данной кинемы.

Наибольший интерес представляют бытовые поклоны. К бытовым поклонам относятся поклоны, исполняемые в различных по своей природе и характеру ситуациях повседневного этикетного общения.

Герои Гоголя *поклоны* исполняют в следующих ситуациях: приветствие/прощание, приглашение (сесть, пройти куда-либо, на танец и др.), принятие приглашения, выражение благодарности или согласия с предложением адресата, принесение ему извинения, выражение уважения, смирения, покорности или почтения в разговоре с вышестоящим или почитаемым лицом.

При исполнении поклона существенное значение имеет способ или манера исполнения. Она характеризует не столько сам жест, сколько жестикулирующего, а уже через него и адресата. Она говорит об их соотносительных или абсолютных статусах и ролях, о физических и психических состояниях и чертах характера, об отношениях между партнерами и позволяет представить элементы психологического портрета участников общения или некоторые аспекты самой ситуации общения.

Об этом говорят языковые обозначения разных характеристик манеры исполнения – плавности или резкости, небрежности или тщательности, а также разные оценки манеры исполнения жеста. Так, (а) по скорости исполнения поклон может быть скорым, быстрым, кратким, мгновенным; (б) по плавности/резкости поклон характеризуется как размашистый, резкий, плавный, спокойный, размеренный; (в) по степени внимания к исполнению поклон бывает небрежным, рассеянным, церемонным; (г) эстетическая оценка поклона передается прилагательными изысканный, изящный, галантный, неловкий, неуклюжий, а (д) социальная оценка, то есть оценка социального положения, – единицами поклониться важно, с достоинством, с чувством превосходства.

Еще один дифференциальный признак, важный для классификации бытовых поклонов, – это "тип передаваемого поклоном отношения жестикулирующего к адресату". Бытовой поклон может выражать вежливость, и тогда мы говорим о вежливом поклоне. Бытовой поклон может быть также почтительным, уважительным, учтивым, признательным, презрительным, смиренным, подобострастным, приветливым, веселым или холодным. Люди кланяются, выказывая поведением уважение или признательность (мы говорим: кланяются в знак уважения, признательности, благодарности и др.), например: "Пацюк... совсем не заметил кузнеца, который, едва ступивши на

порог, отвесил ему *пренизкий поклон*" (Ночь перед Рождеством, с. 155); "*Поклонюсь* ему еще, пусть растолкует хорошенько..." (с. 177); "Господ в крытых сукном шубах он увидел так много, что не знал, кому *шапку снимать*" (с. 186); "Запорожцы *отвесили* все *поклоны в ноги*" (Ночь перед Рождеством, с. 189); "Кузнец, не видя ничего, *растянулся* и сам со всем усердием *на полу*" (с. 189); "– Вы, ваше императорское величество, слишком милостивы... – отвечал, *поклонясь*, человек с перламутровыми пуговицами" (с. 191); "И дивиться нечего, когда всякий встречный *кланялся* ему *мало не в пояс*" (Пропавшая грамота, с. 138) "...как я встречу тогда где-нибудь с нею, я ей ни за что *не поклонюсь*, хоть она себе тресни" (Сорочинская ярмарка, с. 90); "– А чья такая размалеванная хата? – спросил преосвященный... – Кузнеца Вакулы, – сказала ему, *кланяясь*, Оксана" (Ночь перед Рождеством, с. 197).

С точки зрения возможности выражения поклоном некоторого отношения представляется интересным следующий пример из "Ночи перед Рождеством": "Но еще больше изумился он..., когда *сам коваль повалился ему в ноги* и проговорил умоляющим голосом: – Помилуй, батько! Не гневись! Чуб не без тайного удовольствия видел, как кузнец, который никому на селе в ус не дул, сгибал в руке пятаки и подковы, как гречневые блины, тот самый кузнец *лежал у ног его*" (с. 196).

В этом предложении интенсивность исполнения именно поклона волевым, сильным кузнецом проявляет через кинему глубину чувства, которое питает Вакула к Оксане.

Стандартным обозначением поклона является само существительное "поклон", чаще всего в сочетании с прилагательным "низкий" или "глубокий".

Вербализация кинемы осуществляется также при помощи (а) аналитических конструкций *отвесить, отдать, отбить поклон* (употребляется значительно реже, чем остальные сочетания), *сделать <что-либо> с таким-то поклоном*, либо (б) с помощью глаголов *поклониться, кланяться, раскланяться, повалиться, откланяться*, возможно, в сочетании с отдельными наречиями, проясняющими семантику жеста.

Наиболее часто в художественных текстах встречаются следующие разновидности поклона:

Земной поклон 1. Человек из исходного вертикального положения становится на колени, иногда очень быстро, как бы не раздумывая, руками и лбом касаясь пола. Часто он довольно продолжительное время пребывает в такой позе, потом встает.

Земной поклон 1, как правило, сопровождался еще одним жестом – целованием пола, земли, одежды или обуви стоящего или сидящего адресата, который имел значительно более высокий, чем у жестикулирующего, статус. Общее время исполнения данного поклона – относительно большое. Жестикулирующий, не поднимая головы, находится на полу или на земле на коленях, обычно до того момента, когда более значимый адресат не прикажет ему встать или не наклонится сам, чтобы помочь жестикулирующему подняться, например: "*Потемкин* кусал себе губы, наконец *подошел сам и повелительно шепнул* одному из запорожцев. *Запорожцы поднялись*. Тут осмелился и кузнец поднять голову..." (Ночь перед Рождеством, с. 189); "*Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос: – Помилуй, мамо! Помилуй!*" (с. 189)

Земной поклон 2. Носит также названия *поклон до земли* (или: *в ноги*), *низкий*, *пренизкий*, *глубокий*; *поклониться низко* (*глубоко, до земли, до самой земли, земно*). В ряде книг и словарей русской культуры указывается, что форма этой разновидности земного поклона иная, чем у первой. Исходное положение тела вертикальное, а затем человек наклоняется вперед, сгибаясь до самой земли. "*Здравствуйте, панове! Помогай бог вам! – сказал кузнец, подошедши близко и отвесивши поклон до земли*" (Ночь перед Рождеством, с. 186).

2. Поясной поклон (жест, иногда называемый *поклон в пояс* или *поклониться в пояс/поясно*) Например: "Так распорядился кошевой, и все *поклонились ему в пояс* и, не надевая шапок, отправились по своим возам... и, когда уже совсем далеко отошли, тогда только надели шапки" (Тарас Бульба, с. 84).

3. Кивок, именуемый также *легкий поклон*, *поклониться слегка* (*едва, чуть*), *поклон головой*. Вербализация кинемы осуществляется чаще всего кинетическим глаголом *кивать*. Из-за беглости и нечеткой акцентированности движения головой кивок называют также часто небрежным поклоном – с целью подчеркнуть именно эти особенности. Кивок используется в быту для приветствия адресата, когда нет времени или желания вступить с адресатом в контакт. Например: "Все генералы, которые расхаживали довольно спесиво в золотых мундирах, засуетились, и с низкими поклонами, казалось, ловили его каждое слово... Но гетьман не обратил даже и внимания, *едва кивнул головою* и подошел к запорожцам" (Ночь перед Рождеством, с. 188); "Когда взошел Хома вместе с старым козаком, он (сотник) отнял одну руку и *слегка кивнул* головою на низкий их поклон" (Вий, с. 167)

Раньше, совершая поклон, мужчины на Руси снимали или приподнимали головной убор и держали его в руке во время исполнения жеста.

В истории культуры головной убор вообще наделен особыми символическими свойствами, в частности, отсутствие шапки являлось признаком социальной неполноценности или некоего особого состояния человека.

Гоголевские персонажи часто используют сопутствующий жест "снятие головного убора" в качестве этикетного жеста. Снять шапку означало проявить уважение или сделать себя ниже человека, которому адресовался этот жест, например: "Все село, завидевши его, *берется за шапки*; а девушки, самые молоденькие, отдают *добридень*.... и дюжий мужик *почтительно* стоит, *снявши шапку*, во все продолжение, когда голова запускает свои толстые и грубые пальцы в его лубочную табакерку" (Майская ночь, с. 115).

Наиболее ярко и многогранно особая манера кланяться используется писателем для создания индивидуальных человеческих характеров. Поклон может избираться доминантой всего поведенческого облика персонажа вообще.

Чаще всего человек кланяется прямо, "боковой ход" Чичикова вбирает в себя целую поведенческую программу: жестовое поведение как психологический инструмент воздействия на собеседника, такой себе дополняющий героя "игровой плутовской мотивчик". Автор подчеркивает постоянство кинемы как неотъемлемое составное качество характера Чичикова: "Герой наш отвечал всем и каждому и чувствовал какую-то ловкость необыкновенную: раскланивался направо и налево, *по обыкновению своему несколько набок, но совершенно свободно, так что очаровал всех*" (Мертвые души, с. 155).

Вербализованная кинема конкретно определена с точки зрения производимого впечатления на окружающих, на что указывают глаголы *обворожить, очаровать*. Важную роль в актуализации кинемы играют объектные и сирконстантные распространители образа действия. Природа движения набок предполагает определенную скованность, закрепощенность, угловатость, однако средства вербализации кинемы – сирконстанты меры и степени действия – *совершенно* и качественное наречие *свободно* – формируют контекст для иного семантического понимания жестового хода персонажа.

Таким образом, благодаря своей неотделимости от действующего лица, повторяемая кинема воспринимается в ассоциативном комплексе с персонажем, получает право не только указывать на обозначаемый объект, но и служит его характеристическим представителем.

Особый интерес с точки зрения рассматриваемой проблемы вызывают наблюдения А.Белого над эволюцией жестов персонажей Гоголя на разных этапах творчества писателя. Дефиниция "жест" в сочинениях А.Белого чрезвычайно многозначна. Учитывая и известную нечеткость, и смысловую зыбкость этого понятия в отдельных контекстах, вместе с тем необходимо отметить глубину наблюдений исследователя над жестовой характеристикой персонажей в творчестве Н.Гоголя.

В качестве иллюстрации рассмотрим еще один пример из "Повести о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем".

"- Бог в помощь! Желаю здравствовать! - произнес Иван Иванович, поклонившись на все стороны, с свойственною ему одному приятностию. Боже мой, как он умел обворожить всех своим обращением! Он знал очень хорошо сам свое достоинство и потому на всеобщее почтение смотрел, как на должное".

"<... > раскланивается на все четыре стороны.., потом подчеркнута, – пишет А.Белый, – фальшивая вежливость, потом из круга движений выбирается один лишь расклон: "Не прикажете ли чашку чая?.." "Иван Иванович поклонился и сел..."

"– Одну чашечку?.." "Иван Иванович поклонился и сел"; так семь раз на одной лишь странице; так осуществляется переход к гоголевскому портрету личности".

Многократное использование кинетической детали, в данном случае *поклона*, при описании персонажа сосредотачивает внимание читателя на определенной характеристике героя и является сигналом для восстановления в представлении читателя портрета персонажа.

Таким образом, *поклоны* в произведениях Н.В.Гоголя содержат многоплановую информацию о действующих лицах и демонстрируют лишь небольшую часть многообразных нюансов кинетического поведения гоголевских персонажей.

Литература

1. Акишина А.А, Кано Х., Акишина Т.Е. Жесты и мимика в русской речи // Лингвострановедческий словарь. – М.: Русский язык, 1991.
2. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. – Л.: Наука, 1990.
3. Галичев А.И. О вербализованных кинемах // Вопросы лингвострановедения в курсе иностранного языка для специальных целей. – М., 1990. – С. 36–42.
4. Белый А. Мастерство Гоголя: Исследование. – М.: МАЛП, 1996. – 351 с.
5. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.

**Творчість Івана Величковського
в контексті європейського бароко**

Приблизно 1687 року Іван Величковський переїжджає з Чернігова до Полтави (у Чернігові до цього часу він працював у друкарні Лазаря Барановича редактором і коректором одночасно, був чи не найпомітнішим представником "Чернігівських Атен") [1], стає пресвітером Полтавської Успенської соборної церкви (згодом дослідники його життя і творчості скажуть про нього як про родоначальника династії пресвітерів цієї церкви [2]). Цей факт із біографії Івана Величковського можна вважати переломним.

Із світським життям, здається, покінчено. Настає новий, якісно відмінний від попереднього, етап життя абсолютно зрілої людини в духовному та віковому відношеннях. Відтак змінюється поетичні настрої Величковського. Його твори в цей період, пишуть М.Колосова й В.Крекотень, "пронизані благочестивим молитовним ліризмом, прагненням до каяття за свої гріхи" [3]. Вони витримані в тихій мові молитви, що було продиктовано старозавітними та євангельськими традиціями. Чимало текстових уривків, мовно-синтаксичних формул, образів, деталей було скопійовано зі Святого письма, літературно опрацьовано і переплавлено на поетичну мову. Як резонно зазначають з цього приводу М.П.Колосова та В.І.Крекотень, "домінуючим ідейним настроєм зрілої лірики І.Величковського є настрій каяття за колишні прогрішення, за недостойну християнина минулу поведінку... Мотив цей у даному разі, мабуть, не просто традиційно-християнський. У ньому відчуваються індивідуальні, автобіографічні нотки, посилені його настійністю, наскрізністю. Настрій цей цілком природній для глибоко релігійної людини, яка довго залишалася світською... і яка на схилі свого віку, ставши священиком, провадить переоцінку своїх діянь" [4].

Враховуючи всі ці викладки, є смисл прочитувати й аналізувати християнську лірику І.Величковського через призму такого теоретико-методологічного поняття, як "самототожність (або самтожність) письменника", що налаштовує нас на ідентичне прочитання й тлумачення літературної творчості чи окремого твору в єдності з їх автором. Саме через цю призму конкретніше пізнається неповторний-індивідуальний закон творчості письменника, "де принципи, вироблені чи досягнені,

"вгадані" талантом через відповідний соціальний та естетичний досвід протягом свого літературного шляху, реалізовані з більшою чи меншою повнотою в цілому творчому доробку" [5].

Самтожність Івана Величковського як автора християнської лірики розкривається у певних, притаманних лише цьому письменникові художніх домінантах: в наскрізній ідеї, в етично-моральному її підґрунті, у відповідному матеріалі, передусім у поетичних текстах; у стилі, зрештою, що є складовою частиною самої естетичної природи його поезії [6].

Звузимо цей широкий спектр реалізації самтожності автора до тематично-образного рівня зображення художнього часу та простору – зосередимося на особливостях авторського світовідчуття та світовідтворення через призму найголовніших засад християнського віровчення. Відразу ж зазначимо, що цілісність світовідчуття знаходить своє вираження в християнській поезії Івана Величковського в традиційних для того історичного і літературного часу (друга половина XVII ст.) темах та загальноживаних образах, оскільки євангельський контекст був спільним для багатьох творців того часу.

Тематичний поділ можна умовно оформити таким чином. Перш за все, це Богопошук (шляхи людини до Бога: праця, гріх, його спокута, терпіння, милосердя та ін.); антитетичні теми: життя – смерть, Бог – антибог (диявол), Едем – кінець світу, добро – зло. З точки зору ідейно-художнього наповнення особливою повнотою вирізняється тема пошуків смислу буття, тема страдництва й одвічного подвигу Богоматері, тема Ісуса Христа, його розп'яття і спасіння через цей акт всього людства від загибелі.

Щодо образів – то це абсолютна й повноцінна присутність євангельських персонажів (прямо чи опосередковано): Господь як творець і вершитель усієї досконалості світобудови; син Божий, через жертву якого ця досконалість сприймається як доконечність; мати Марія, ім'я якої поет згадує 26 разів у різних значеннях, "творячи цим самим Богородичний культ в українській бароковій літературі" [7]. Християнські тексти І.Величковського наповнені також і іншими, умовно кажучи, другорядними євангельськими персонажами. Наповненість ця настільки повноцінна, наскільки багата сама галерея персонажів текстів Святого письма.

Двовимірність літературного християнського світу І.Величковського в часі та просторі доведена до відносної досконалості. Часова перспектива чітко регламентована послідовністю хронологічного викладу найосновніших Новозаповітніх Біблійних подій та осіб, постатей, пов'я-

заних з цими подіями, "їх висловлювань і виражених ними духовних феноменів (уявлень, думок, переживань тощо)" [8]. На загальному фоні безлічі Біблійних подій за своєю художньою першоважливістю вирізняється Різдво як час – сакральний, художній та реальний – народження Ісуса Христа. Не беремося з певністю твердити, на якому із цих трьох зрізів Час прочитується найбільш повно. Доцільніше вести мову про органічне злиття, своєрідний симбіоз цих трьох часових площин, або про триєдиність часу. Можна здогадуватися, що до ідеї триєдиності поет-священик доходить цілком логічно, асоціюючи й з однією з найбільш нерозгаданих таємниць Бога, а саме зі Святою Трійцею, онтологічними ознаками якої, здається, і продиктована часова триєдиність християнської лірики Величковського.

Цей художній час пластично вписується всіма своїми гранями в нову хронологічну структуру. Її можна охарактеризувати як час барокової епохи – час християнський, лінійний, з першопричиною і наслідком, це нове як для другої половини XVII століття поняття "не має початку і кінця, час не створений і не буде зруйнований. Головною діючою особою тапер виступає вже не грішна душа, а еволюція людства. Сенс буття полягає вже не в минулому або в вічному, а в майбутньому – тому історія одержує ймення прогресу. Ми сприймаємо час як процес, що нескінченно себе заперечує і таким чином змінюється. Сутність нашого часу – критика самого себе, самозміна – на відміну від апологетичного повторення вічної істини або архетипу. Новий час – це нова міфологія..." [9].

Таким чином, художній час в християнській поезії І.Величковського залежить від найважливіших моментів християнської історії. Він змодельований власне християнським світосприйняттям поета і відповідним його відтворенням. Цей фактор настільки важливий, що його можна назвати домінуючим над особистим підтекстом того чи іншого твору. В християнських текстах поета категорії часу належить цюнайважливіша характеристична роль, саме вона є своєрідним лейтмотивом, що надає єдиної емоційно-естетичної та філософської тональності творам цієї тематичної групи. На питання про особливу часову окремішність у власних поетичних текстах автор відповідає назвою своєї книги – "Зегар з полузегарком". "Він виступає не відкривачем якоїсь Невідомої раніше сутності часу, не робить над часом жодних експериментів, а є винахідником поетичного годинника, який по-новому показує старий час: час євангельської і людської історії. На поетичному циферблаті рухаються велика і мала стрілки, рухаються майже автономно. У великому часовому колі кожна година

позначена іменем пречистої Діви Марії – це щасливі години на многії літа. У цьому ж колі існує маленьке коло людських хвилин. Його незалежність від великого часу полягає в тому, що воно завжди залишається сумним" [10]. За своєю формою вірш "Минути" нагадує клепсидру. Час тут пересипається від початку до кінця, хвилинка за хвилиною, і їх тут рівно 60. Кожна з них – метафоризована, позначена або людською рисою, або людською дальністю: "Минет слава,... богатство, честь, пьянство, помпа, гордость, пыха, тщеславие, высокие думы" і т. д. – і так до шістдесяти поіменовах хвилин. Цей поетичний годинник умовно можна назвати стоїчним типом людської біографії – від немовлячого віку ("минет младенчество") до логічного кінця ("минет час покаяния"). Земне людське життя, тобто "минути", яких тут рівно 60 – добрих і злих, – це шлях через усе тлінне, скороминуще, радісне й сумне, красиве й потворне. Це шлях до двох "страшних минут" (авторське озаглавлення, що, з християнської точки зору, означає час спокути): "Мовит бо всем Господь: /Небо й Земля /Мимо идут"). "І для поета, і для землі настає один і той же час – час теперішній. Його ще можна назвати часом поезії, ключ від якого – в руках самого поета" [11].

Виділимо кілька особливостей художнього часу а-ля-Величковський в "Минутах". Перша особливість – це двовимірність, тобто наявність двох різних часових проєкцій: з теперішнього в майбутнє (дієслово "минет", вжите 60 разів, з мовознавчої точки зору – в майбутньому часі); і з теперішнього в минуле (перелік 60 ознак людського життя: слава, багатство, гордість, пыха, високі думи і т. д.) наводить на роздум, що з невидимим (відсутнім тут) персонажем все це вже було, і повний перелік проявів буття, втиснутих в цифру 60, для умудреної о досвідом відсутнього персонажа – це суєта суєт, це те, що скороминуще і, можливо, навіть не потрібне з висоти його "двох страшних (останніх) минут", на межі яких він перебував.

Друга особливість часу в "Минутах" – подача його через категорії самосвідомості і оформлення біографічного життя – "служби, дружби, смехи, утехы, красномовство" і т.д.). Ці категорії витримані в приватно-особистому плані. Камерний світ відсутнього персонажа піддається постійній трансформації, що передбачає велику внутрішню роботу (на благо чи на зло – не так важливо), але обов'язково – на вимогу часу.

Третя особливість часу в "Минутах" (логічне продовження другої), в якій проявляється відкрите ставлення до майбутнього, – есхатологізм. Майбутнє тут уявляється як кінець всього теперішнього, як кінець буття в його минулих і теперішніх формах. У даному

контексті байдуже, як саме потрібно сприймати цей кінець: чи то як катастрофу, чи як руйнування, чи як новий хаос, чи як Царство Боже. Важливо лиш те, що все на світі має не тільки свій початок, але й свій кінець. Отже, кінець усьому існуючому – абсолютно логічний. Есхатологізм завжди пояснює цей кінець так: той відрізок майбутнього, що відділяє теперішнє від цього кінця, знецінюється, втрачає значення – це виявляється непотрібне продовження невизначеної тривалості.

Такі специфічні форми міфологічного й художнього ставлення до майбутнього. В усіх цих формах реальне майбутнє спустошується й знекровлюється. Однак в межах кожної з них можливі різноманітні за своїми цінностями варіації (їх в "Минутах" – 60).

Четверту особливість художнього часу в цьому тексті можна визначити як парадоксальність. Власне, цей літературно-естетичний прийом дію Величковського часто вживаний. Цьому, ясна річ, не доводиться дивуватися. Парадоксальність, як і диспропорційність, дисгармонійність, поєднання непоєднуваного, – найтиповіші ознаки української барокової літератури XVII–XVIII століть. Парадоксальність у "Минутах" полягає в тому, що при всій безобразності цієї поезії (фактичній відсутності персонажа) сама по собі людина тут присутня від початку до кінця. Ця "віртуальна" людина перебуває в постійному часовому зростанні. І цей ріст – поступовий і довготривалий процес, що включає в себе категорії добра і зла (останні, до речі, згруповані в "Минутах добрих"), веде до поступового визрівання плоду, носієм якого може бути кожна животворна субстанція. Цей ріст не тільки зовнішній (сила, рани, голод, убожество, каліцтво), але і внутрішній, оскільки перелічені поняття (а ще більше – неперелічених) досить пластично вписуються в сферу духовності. І зовнішня, і внутрішня форми росту людини мають одну й ту ж логіку: це пряме і чесне зростання людини за свій рахунок і в тутешньому реальному світі, де людина заявляє про свою присутність 60 минутами.

Інший вимір парадоксальності в даному контексті спонукує говорити про християнський рівень самого парадоксу. В нашому розумінні це означає усвідомлене зміщення понять, погляд, на них невідомо з яких ціннісних орієнтацій. Скажімо, скарби, сила, удатність, вправність, сльози, голод і інші "минути" невідомо з чиєї саме точки зору є добрими чи злими. Авторська відособленість не дає читачеві відповіді на це питання. Інтенсивність відчуття часу проявляється в поезії Величковського через осмислення не сенсу, а міри часу. Через призму часової і просторової досконалості самої світобудови поет

подає образ доби з усіма 24 годинами і хвилинами (спільними для всіх, добрими і злими), чотири пори людського віку, чотири пори року, чотири сторони світу, чотири біблійні евангелія і чотири найважливіші християнські правди: смерть, суд, пекло, небо; а також чотири домінуючі молитовні імперативи: поможи, заступи, помилуй, спаси. "У відчутті часу бачимо поєднання циклічності і лінійності, де циклічність постає як один із способів охоплення часу. Але великий світовий час перевищує межі людського сприйняття. Спроба конкретизувати його неминуче виводить за ці межі, циклічний час розкручується до лінійності, – фактично до відсутності часу, до відсутності того, хто приймає цей час" [12]:

Минет младенчество,
Минет отрочество,
Минет юношество,
Минет мужество,
Минет старчество...

Просторова перспектива християнських текстів І.Величковського прочитується як незавершена, необмежена ніякими рамками, динамічна і мінлива. Світ, а отже, й художній простір, поетом уявляється як відкрита книга, а точніше, як книга Святого письма. І оскільки це так, то простір тут наповнюється конкретним релігійним звучанням. Є смисл говорити про виділення окремих художніх світів, помітних насамперед через глибину осмислення поетом-християнином часу і простору. Умовно художній простір в текстах Величковського можна розділити на простір різдвяний, великодній, есхатологічний, буденний.

Різдвяний простір ("Вінець... Ісусу Христу", "Вінець Богородиці") – це радісна звукова, зорова, асоціативна симфонія, наповнена динамікою, – це простір зустрічного руху людини й Бога.

Великодній простір ("Размышление о страстях Христових", "Вінець страстям Христовим") – це мислена, з філософським підтекстом картина відтворення всіх етапів людського гріхопадіння і з'ява відкупної ціни за людський гріх – розп'яття, смерть Ісусу Христу і його воскресіння.

Есхатологічний простір наповнений представниками світлих сил: херувимами, серафимами, святими небожителями з відповідною їхньою діяльністю, яка зафіксована в Святому письмі і переплавлена автором на мову поезії. В цьому просторі успішно діє і реалізується християнська ідея добра як визначальна у взаємостосунках: людина – Бог, Бог – людина, людина – людина.

Буденний простір змодельований в суто Біблійному дусі ("Беседа человека с Богом"). Основний засіб його зображення старий, як світ. Це – Слово. Те саме, що є початком біблійного евангелія від Івана ("Спочатку було Слово. І Слово було в Бога. Слово було Бог"). Беседа – а саме це поняття й винесене в заголовок вірша – сама по собі зобов'язує до слова. Таким чином створюється словесний простір в євангельському розумінні цього змісту.

Наскрізний мотив у кожному чотириєдиному художньому просторі – це мотив єдності небесного і земного, зустрінний рух неба і людини. Це робить християнську поезію Величковського світлою і понеземному дивовижною. Кожна з просторових площин звучить живим голосом, бо наповнена поетом глибоким змістом, витоки якого слід шукати в книгах Святого письма.

Можна зробити висновок як про символічний та метафоризований характер часопростору в християнській ліриці І.Величковського, так і про множинність, багатоманітність його існування. Немає ніяких видимих меж між різними просторовими величинами. "Тому що межа в один і той же час священна – і небезпечна, непорушна, заважає контакту – і передбачає контакт" [13]. З максимальною точністю відтворюючи текст Святого письма, талановито "переплавляючи" його на поетичну мову, автор по-своєму оригінально вирішив проблему людина–час, людина–простір, людина–світ.

У системі координат християнської символіки простору окремішньо виступає праворучність. Цей аспект художнього часопростору в творчості І.Величковського заслуговує на окрему розмову. Взагалі система координат художнього християнського простору в поета доволі проста. Ця простота обумовлена чотиривекторністю самого Космосу, Космосу як найпрекраснішої споруди, створеної Богом. Вертикальна двовекторність – Небо–Земля, горизонтальна – ліворучність–праворучність – це ті чотири просторові межі, за які поет свідомо не виходить хоча би тому, що вихід за них для нього неможливий в силу їх безкінечності. Ці чотири межі своєрідно дисциплінують митця, диктують йому власний спосіб "становлення Буття у Слово". Така абсолютна усталена модель християнського простору, нескладна до неймовірності, потребує відповідного тлумачення з точки зору символіко-метафоричного та теологічного смислового наповнення.

Ще в кінці XVI століття відомий український церковний діяч та письменник-полеміст католицько-уніатського табору Іпатій Потій вдало підмітив, що люди, які самовільно інтерпретують Святе письмо,

прагнуть не мати над собою нікого старшого, окрім Христа. На ідейно-естетичну природу текстів поета-священника Івана Величковського ця теза накладається настільки органічно, наскільки впевнено можна стракувати його християнську поезію як авторський маніфест єдиносущності з Богом. Як і безліч інших творців давньої української літератури – авторів метафізичної лірики, І.Величковський щонайперше здійснює акт медитації над пратекстом – книгами Нового Заповіту Біблії з центротворним, найголовнішим своїм персонажем, втіленням рис ідеального християнина – Ісусом Христом. Відтак, можливо, навіть мимовільно, відбувається в творчій свідомості митця процес порівняльного аналізу поведінки власне ідеального християнина з образом ідеального християнина. Цей процес для поета – своєрідна форма правдопошуку, а отже – Богопошуку. І позначений він деякими супровідними рисами: естетизацією творчості, максимальним прагненням зробити літературним нелітературне, віршовою мовою зінтерпретувати окремі канони не християнської релігії, а канони діяльності християнської православної церкви.

Ясна річ, оця чотиривекторність художнього християнського простору не може не бути ілюзорною, оскільки дана модель створена самою людиною. Людина ж – істота недосконала й сама наповнила "по всі чотири сторони" християнський простір тільки їй притаманними онтологічними, семантичними та символіко-метафоризованими ознаками.

Цікавим видається спостереження щодо смислової спорідненості таких понять: православ'я – правильно славити – праве діло славити – славити те, що справа. А що саме справа? Євангельська традиція незаперечна. "А коли прибули на те місце, що звуть "череповище", розп'яли тут Його та злочинників, – одного праворуч, а одного ліворуч" [14] (Л.:23:33). Покаявся той, хто був праворуч Ісуса Христа. Покаявся і, отже, здобув Царство Боже. То які ж справжні коріння самої назви релігійного християнського віровчення в його східнослов'янському варіанті? Відповідь більш ніж прозора: якщо назви інших світових релігій походять від власних імен їх засновників (Будда – буддизм, Іуда – іудаїзм, Магомет – магометанство), то християнство як похідне слово від імені Христос в східнослов'янському варіанті "православ'я" визначене просторовими координатами, точніше, однією з них: праворучність. Найцікавіше те, що з послідовно-подієвої точки зору християнське поняття "праворучність" наповнене як спершу аморальним, так затим і моральним змістом.

Опираючись на пратекст, тобто на будь-яке з Новозавітніх євангелій, праворучність у системі цінностей християнської етики можна трактувати як опосередковану категорію відносно категорії "всепрощення". А всепрощення – це наслідок покаяння; покаяння – наслідок спокути; спокута – наслідок гріха. Ось в чому проявляється християнський рівень парадоксу.

Наш поет трансформує житійний зразок моменту метаморфози "(гріховне життя – криза – покаяння – святість)" [15] через категорію праворучності як складову християнської символіки простору. Поетичні "Вінці" І.Величковського, "Вірші на Євангеліє для іконописців", "Діяння святих апостол", "Вірші на Апокаліпсис", інші християнські тексти – яскраве цьому підтвердження. Величковські вірші подібного типу створені, як нам здається, "певною мірою не на користь "літерального" розуміння текстів Святого Письма, але на користь... поширення церковної ідеї "досконалої людини" [16].

Отож на прикладі християнської лірики І.Величковського є смисл говорити про своєрідне олітературення категорії "праворучність" як найважливішої координати з-поміж усіх інших у системі християнської символіки простору. Адже "праве" у християнсько-церковному розумінні – майже завжди хороше, конструктивне; "ліве" – амбівалентне, відоме певною мірою як доетичне, не посвячене в чіткі грані між добром і злом [17]. Тому само собою зрозуміло, чому християнство більш ніж підозріло поставилось до "лівої" символіки і цілком співчутливо – до символіки "правої": правди і правоти.

Вже "Повість врем'яних літ", де описано прийняття Руссю християнства, вводила історію "народу слов'янського" в контекст Біблійної і християнської історії. Згодом перший руський митрополит Іларіон у знаменитому "Слові про Закон і Благодать" вибудує власну концепцію всесвітньої історії, базовану на Євангельських засадах: світова історія є поступовим рухом від рабства до свободи, яка дарується Божественною благодаттю, прилученням до Христового благовістя. Ця концепція вирізнялася християнським універсалізмом, відданням пріоритету "справам небесним" та "Євангельським правдам" в усіх земних питаннях. Водночас ця ідеологія Іларіона була глибоко патріотичною: завдання Київського християнства він вбачав в успадкуванні Біблійних засад праведного (правильного, правого, православного) впорядкування.

Такий історико-літературний екскурс був необхідний для того, щоб збагнути всю багатющість вікових церковно-релігійних традицій України, їх вплив на людський світогляд, помножений на письменницький таланти. Барокові письменники, чимало з яких були водночас церковними діячами, з новими мистецькими силами відродили в літературі духовні пріоритети християнського віровчення в його східнослов'янському варіанті.

Література

1. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Видавничий центр "Академія", 1997. – С. 736.
2. Колосова В., Кречетень В. До питання про життя і творчість... – С. 26.
3. Там само. – С. 30.
4. Там само.
5. Літературознавчий словник-довідник... – С. 736.
6. Там само. – С. 737.
7. Криса Б. Образ світу в українській поезії XVII–XVIII ст.: Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – Львів, 1994. – С. 207.
8. Там само. – С. 61.
9. Пас О. Эссе разных лет // Иностранная литература. – 1991. – №1. – С. 225.
10. Криса Б. Образ світу... – С. 55.
11. Там само. – С. 58.
12. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 295.
13. Новикова М., Шама И. Символика художественного текста. Символика пространства (на материале "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя и их английских переводов): Учебное пособие для студентов университетов и институтов. – Запорожье: Верже, 1996. – С. 7.
14. Новий Заповіт Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа. Із грецької мови на українську наново перекладений. Freundes-Dienst-Mission, СН-5023 Biberstein/Schweiz. – С. 109.
15. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики... – С. 280.
16. Ушкалов Л., Марченко О. Нариси з філософії Г.Сковороди. – Харків.: Основа, 1993. – С. 82.
17. Новикова М., Шама И. Символика христианского пространства... – С. 46.

Європейський характер романтичної суб'єктивності Михайла Петренка

М.Петренко (1817–1862) – представник середнього покоління харківських романтиків. Він залишив невелику за обсягом творчу спадщину – 19 віршів та втрачену нині п'єсу "Панська любов". Переважна частина поезії М.Петренка була надрукована у 1848 р. в "Южном русском сборнике" А.Метлинського під назвою "Думи та співи".

Ця збірка відкривалась віршем "Думи мої, думи мої...". Прикметно, що він мав таку ж назву, як і вірш Т.Шевченка, яким відкривався його "Кобзар" 1840 року. Звичайно, це не було випадковістю. Автор ніби сам спонукав читача до співставлення його творчості із поезією Шевченка. І більшість дослідників справді писали про впливи Шевченка на Петренка, про наслідувальність його поезії (Ом.Огоновський, І.Франко, Г.Нудьга). Обережніше до цього підходив О.Засенко. Вперше аргументовано заперечив думку про епігонський характер поезії М.Петренка Ю.Шевельов, указавши на принципово інший характер суб'єктивності творчості письменника. Показово, що сучасники поета, схилиючись перед талантом Т.Шевченка, високо оцінювали і М.Петренка. Так, А.Метлинський писав, що це "поет істинний, не нам рівня" [1]. Цю ж думку поділяв і М.Костомаров.

Саме вірш "Думи мої, думи мої", як слушно підмітив Ю.Шевельов, має суттєву відмінність в осмисленні концепції поета. У Шевченка поет підпорядковує свої думки Україні. Крізь особисту лірику проходить національно-історична романтика. Джерела своєї творчості Шевченко вбачає в українській історії, природі, сучасному підневільному становищі України. Сподівається на славу свого слова серед земляків.

Концепція поета М.Петренка більш суб'єктивна, причому суб'єктивність ця типологічно ближча до європейської. Йдеться про відчуженість особистості від світу, її самотність. Втрата "дум" – остання із низки втрат, що їх зазнав поет. Пафосом усієї творчості М.Петренка стає не колектив, а Я, МОЯ душа, МОЇ переживання, що є водночас внутрішнім світом універсальної людини.

"Не драма національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагедія внутрішнього конфлікту, закладеного в самій істоті людської душі" [2] характерна для М.Петренка.

Саме творчість М.Петренка найповніше в українській поезії виявляє суто романтичну якість суб'єктивності. Очевидно, навчання в Хар-

ківському університеті (1836–1841) і участь у романтичному гуртку сприяли ознайомленню поета із західноєвропейською романтичною естетикою. У другій половині 30-х років – на початку 40-х тут "працювали викладачі, у лекціях яких уже відчувалося віяння нових, сучасних ідей та естетичних теорій" [3]. Це професори А.Й.Валіцький, М.М.Луїнін, М.М.Протопопов і особливо І.Я.Кронеберг та І.І.Срезневський. Вони поширювали ідеї Фіхте, Шеллінга, Міллера, Гегеля та ін. філософів.

Особистість у поезії М.Петренка фатально відчужена від світу, самотня, обділена долею. Образ долі – один із улюблених у всіх романтиків, він значною мірою побудований на міфологічних структурах. В українську романтичну поезію проникає через фольклорну лірику, ускладнену у XVIII ст. бароковими тенденціями. В українських романтиків доля набуває значення напередвизначеності подій, незалежності від прагнень людини. Так, у поезії М.Петренка цей образ зустрічається досить часто: "Покинула мене доля, Покинули люди" ("Думи мої..."), "Бо долі ще змалку здаюся не любий" ("Небо"), "Я бездольний сиротина", "Часто, часто в горі Долю проклинаю" ("Ой біда мені...") та ін.

Ліричний суб'єкт М.Петренка живе виключно почуттями. Такий внутрішній стан символізується, як правило, образами серця, сліз, муки, душі. Образ серця, як вважають філософи (Д.Чижевський, Є.Онацький, О.Кульчицький), закорінений у національному світогляді, "філософії серця" української людини, національному менталітеті [5]. Серце – езотерична субстанція, через яку пізнається світ: "У мене серденько болить, А сльози нижуться на вії" ("Весна"), "Ох, щось на серце налягло" ("Весна"), "Забилось серденько в грудях" ("Слов'янськ"), "Болить в мене головонька, Болить серце дуже", "Не так душа пеклась в огні, Не так би мліло бідне серце" ("Недуг"), "Та і серце моє Чує лихо твоє: Бо воно чогось все тоскує, І недурно воно Ниє тяжко давно: ні, воно щось недобре віщує!" ("Гей, Іване..."). "Сердечне" сприйття світу відлунює і в сентиментальній поетиці творів, і в мотиві сліз:

А сам таким заллюся горем,

Що аж весь світ покажеться мені нудним, сумним, слізьми облитим [4, с. 157].

Отже, романтизм Петренка органічно поєднується із сентименталізмом і разом творить художню модель буття, що протистоїть раціоналізму, бездуховності навколишнього світу.

У поезії М.Петренка домінує лексика, що передає почуття, емоційне ставлення людини до світу: сум, смуток, жаль, горе, журба. Інколи М.Петренко залучає і русизми: тоска, печаль, скорб, кручина, недуг. Епітети у М.Петренка теж переважно емоційні: чужий, гіркий, марний, лютий, темний, злий, смутний, тяжкий, журливий, безумний, понурий, нудний, сумний, жалісливий. На відміну від Шевченка, у Петренка переважає абстрактна, а не конкретна, предметна лексика.

У романтичному двосвіті ліричного суб'єкта сприйняттю світу реального контрастує замилене сприйняття світу мрії, позитивні реакції. Це "тихий сон", свята радість, чудесні, гарні, святі, милі пісні.

Світ ідеального, як правило, представлений світом природи. Він віддалений, як і сама мрія. Деталі природи – це не стільки конкретні зорові образи, а сигнали, збудники настрою. Як писав Л.Уланд, "передчуття безкінечного у видимому і уявному і є романтичне" [6].

На природі лежить печать духовного, божественного. Це гори, діброва, садки, рілля, нива, поле, грім, хмари, вітер, туман, зорі, місяць, сонце. Особливу увагу, як і європейські романтики, М.Петренко звертає на нічне небо. Так вдається передати космічну іпостась людини, її зорієнтованість у безконечне, трансцендентне. Нічне небо наближає людину до вічності. Воно дає змогу розкрити, як писав Д.Чижевський, і "нічну сторону" душі людини – натхнення, передчуття, душевні сум'яття, екстаз, пориви у безкінечне, усе "несвідоме", усякі збочення від "нормального" розумного ходу душевного життя [7].

Важливо, що автор прагне передати відкриту романтиками духовну нестабільність суб'єкта, "нетривкість" духовного стану, діалектику почуттів: "Я розболівся весь від муки, від кручини, від радості й не знаю од чого!" ("Слов'янськ"). У поезії М.Петренка вперше в українській літературі з'являється ліричний цикл. Саме він дає можливість автору показати плинність настрою ліричного суб'єкта, неоднозначність, а то й контрастність його почуття.

М.Петренко створив три цикли – "Небо ("Недоля"), "Слов'янськ", "Недуг".

Епіграфом до циклу "Небо" М.Петренко взяв слова із М.Лермонтова:

В минуту жизни трудную
Теснится в сердце грусть...

Цикл М.Петренка близький до твору М.Лермонтова саме ідейно і зовсім не є його вільним перекладом.

У циклі автор використовує фольклорний мотив про бажання одного із закоханих мати крила, щоб полинути до милої (милого). Як,

наприклад, у пісні "Ой, ти, місяцю ясний": "Ой, коли б мені, мила, Та орлові крила..." [8]. У М.Петренка: "Коли б мені крилля, орлячі ті крилля..."

Петренко, на відміну від народної пісні, складну душевну ситуацію не вмотивує конкретно (бажанням зустрітись із коханою) і основну увагу зосереджує на закладеній у словах ідеї про можливість людини відірватись від землі. М.Петренко романтизує цю ідею і підпорядковує вираженню двосвіту ліричного суб'єкта. Земля – це місце його трагічного буття. Джерелом страждань суб'єкта є не розлука з коханою (як у народній пісні), а якийсь злий фатум, невмотивована бездоляність, духовне сирітство у світі:

Бо долі ще змалку здаюся не любий,
Я наймит у неї, хлопцюга прибудний;
Чужий я у долі, чужий у людей:
Хіба ж хто кохає нерідних дітей? [4, с. 147].

Образ неба стає ключовим у циклі. Його осмислення відображає загострення трагічних почуттів суб'єкта.

У першому вірші циклу небо постає як контраст до землі. Лише серед небесних просторів автор намагається знайти душевну гармонію:

І в горі спізнав я, що тільки одна, –
Далекеє небо, – моя сторона.
І на світі гірко; як стане ще гірше,
Я очі на небо, – мені веселіше [4, с. 147].

Другий вірш циклу розвиває висловлені раніше почуття. Письменник ідеалізує і блакитне небо, і вечірне зоряне. М.Петренко поетизує гармонію внутрішнього світу особи і нічних небес, місяця, зірок, які не знають земної фальші і можуть мовчазно співчувати. Письменник добирає ряд цікавих метафор, що утверджують концепцію органічної єдності природи і людини, "кохання" неба і душі: "легко в небі душою втопитись", "ніч та місяць твої сльози бачуть", серденько "кохає небесна музика", "легко колише вона його стиха", "душа... в небі, як ніч простяглася, Глибоко, глибоко змією впилася", "якось-то сила... К далекому небу... Мене прикувала, мов тими цепами. Цепи сі не тяжкі..."

У третьому вірші образ неба, його сприйняття зазнає суттєвих змін. Змальовується вечірне небо, "Покрите хмарами, мов хвилями те море". Ці хмари символізують і неможливість до кінця збагнути мову небес, вічності і духовний космічний тягар, який не в змозі подолати ліричний суб'єкт: "Важко так мені, Неначе небо все і хмари ті Мені схилилися на груди".

Переосмислення поетом образу неба підкреслює катастрофічні страждання самотньої особистості, яка все ж таки не знаходить гармонії в цілому всесвіті, надзвичайну замкнутість у межах суверенного духовного світу, концентрацію ліричних почувань суб'єкта.

Отже, цикл "Небо" є, по суті, романтичним обігруванням фольклорного мотиву "лихої долі". Посилення психологізму досягається як створенням нової концепції особистості, так і поетикальними засобами – метафорами, тезаурусом, романсовою інтонацією.

Цикл "Слов'янськ", на перший погляд, – один з найконкретніших творів М.Петренка. Тут багато назв рідних місць, опису краси слов'янських дівчат. Однак, як слушно помітив Ю.Шевельов, основний зміст вірша полягає не в назвах чи описі, а у відтворенні психологічної реакції суб'єкта на рідний пейзаж, красу слов'янських дівчат і особливо звучання народних пісень.

Рай цілий радості і пекло мук,
Пісні слов'янські, голос з того світа,
Невідомий од серця і для серця гук,
Душа дівоча без привіта! [4, с. 155].

Як романтик М.Петренко використовує контраст. Так, автор наголошує на радості і смутку, на сум'ятті почуттів, що, наче євшанзілля, пробуджують мелодії рідного краю.

До того ж, увесь цикл побудований на романтичній опозиції "чужина, немила сторона, нудьга, сльози – "милая родина", рідний край, рай, радість".

У циклі естетизуються патріотичні почування поета, "журливого по Україні".

У назву наступного циклу М.Петренко виніс слово, що українською мовою означає "недуга", "слабкість". Автор для назви циклу використав русизм – "Недуг". Йдеться не про фізичну, а духовну недугу, душевний хворобливий стан. У розумінні цього стану М.Петренко виявляє типологічну подібність до данського мислителя С.К'єркегора (1813–1855), філософське вчення якого сформувалося на ґрунті німецького романтизму. Кризовий стан людського духу учений визначає поняттям "хвороба". Головним симптомом цієї хвороби К'єркегор називає страждання, найвищим проявом якого є відчай. Людина, яка не боїться його визнати, зберігає своє Я і не закриває очі на реальні проблеми власного життя, не тікає від себе [9], тобто в цьому виборі виявляється надзвичайне поцінування романтиками суб'єктивності окремої особистості, її неповторності.

Мотив відчаю у коханні і є центральним у цьому циклі.

Романтична концепція кохання не передбачає взаємного почуття. Для поета-романтика цінність має саме переживання стану закоханості, любовної муки. Це почуття не підвладне розумові, воно одухотворюється і обожнюється:

І так любов мою земну
Я за могилу понесу,
Не як той гріх, як правду тую,
Угодну богу і святую... [4, с. 180].

Тут відчутна своєрідна полеміка із тим трактуванням кохання, яке склалось у давній літературі. За християнською традицією, визнавалась лише одна любов – любов до Бога, все інше – гріх. Однак уже у XVII–XVIII ст. у зв'язку з розвитком світських тенденцій у бароковій "ліриці недолі" починає розроблятися тема кохання, точніше нерозділеного кохання, бо ж барокові настрої, як відомо, "осінні", песимістичні.

У XVIII ст. любовна тема під впливом фольклору все більше позбувається аскетичного трактування, постає як невід'ємне прагнення людської душі. Яків Семержинський у "Пісні світової" писав:

Ах, як же нам дозволить сам бог з неба,
Любімося, кохаймося, бо так треба.
Ах, я тебе поцілую, бо сь ти того годна,
Щоб моя душенька не була голодна.

В українській реалістичній літературі початку XIX ст., передусім у творчості Г.Квітки-Основ'яненка, під впливом Просвітництва з'являється концепція "розумного кохання".

Попередником М.Петренка в романтичній любовній поезії був В.Забіла, твори якого поширювались переважно в рукописах під промовистою назвою "Співи крізь сльози".

Цикл "Недуг" складається із чотирьох віршів. Перший – своєрідна психологічна увертюра, виконана у стилі народної пісні і вкладена у вуста фольклорного персонажа – нещасливої дівчини. У вірші звучить мотив нерозділеного кохання, мук серця, що постають через призму фольклорної поетики як вічне людське страждання. Наступні три вірші – більш суб'єктивізовані. У них продовжує домінувати образ закривавленого від болю серця як символу душевної трагедії, недуги. Цей стан постає й у персоніфікованих образах горя, сліз, "земних скорбей", "язв серця", вогню, який висушує навіть сльози. Змучена в земному бутті душа, як і в циклі "Небо", прагне в світ трансцендентний, у небо, де сподівається знайти гармонію.

Однак цикл по-романтичному закінчується дисгармонійно, на найвищій трагічній ноті. Навіть уявно перенесена у вічність любов- "недуга", "хвороба до смерті" (С.К'єркегор) ще не дає поету впевненості в можливому душевному зціленні:

Но я боюсь отсе сказать:

Коли ж і там з любов'ю муки

Не знають, як і тут, розлуки,

То страшно жить і умирать!.. [3, с. 180].

Така ж концепція кохання властива і медитаціям "Тебе не стане в сих місцях", "Туди мої очі...", "Чого ти, козаче, чого ти бурлаче..." І хоча ліричний суб'єкт лірики кохання ще дещо близький до фольклорного, про що свідчать вживані художні засоби (постійні епітети – "карі очі", "чорні брови", звертання – "сердешна голубка"), однак у ньому вже набагато більше власне романтичного, літературного.

Поезія М.Петренка посідає особливе місце в українській літературі. Для його творчості характерна орієнтація не на об'єкт, а на суб'єкт відображення. Це, по суті, перший український романтик європейського зразка. Він вніс в українську літературу не знаний доти характер суб'єктивності. "Загальниковий" романтизм поезії Михайла Петренка, переважання абстрактного, емоційного слова над конкретним, предметним, зосередженість виключно на почуттях особистості, її інтимного світу сприяла відходу української літератури як від фольклоризованих епічних форм, так і від бурлескно-травестійної літератури. У цьому, на думку Ю.Шевельова, й полягає "велике принципове значення цього, зрештою, малого поета" [10]. На фоні переважно національно заангажованої романтичної поезії творчість М.Петренка виділялась порушенням тих проблем, які були властиві західноєвропейському романтизму, просякнутому увагою до внутрішнього світу суверенної особистості, її самотності і дисгармонії в світі, увагою до самої себе. Невипадково Новалис писав: "Найбільшою таємницею для людини є вона сама" [11]. Важливо, що оригінальна тропіка М.Петренка, його жанрові пошуки (медитація, ліричний цикл) сприяли розвитку в українській літературі індивідуальних стилів.

Література

1. Шамрай А. Харківська школа романтиків: У 3 т. – Х., 1930. – Т. 2. – С. 138.
2. Шерех Юрій. Третя сторожа. – К., 1993. – С. 36.
3. Яценко М.Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини ХІХ століття. – К., 1979. – С. 134.

4. Забіла Віктор, Петренко Михайло. Поезії. – К., 1960. – С. 157.
5. Українська душа. – К., 1990.
6. Уланд Л. О романтическом // Литературные манифесты западно-европейских романтиков. – М., 1980. – С. 160.
7. Чижевський Дмитро. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 359.
8. Українські народні ліричні пісні. – К., 1960. – С. 335.
9. Кьєркегор С. Болезнь к смерти // Кьєркегор С. Страх и трепет. – М., 1998. – С. 272.
10. Шерех Юрій. Третя сторожа. – К., 1993. – С. 46.
11. Новалис. Фрагменты // Литературные манифесты западно-европейских романтиков. – М., 1980. – С. 107.

Л.І.Коткова

Епітетні сполуки в ідіолекті В.Винниченка

Епітет – це поетичне означення, яке підкреслює протиставленість логічному означенню предмета, завдання якого також полягає в тому, щоб конкретизувати уявлення про певний предмет чи явище. Епітети підкреслюють ознаку (колір, форму, якість, властивість тощо) описуваного, найхарактернішу щодо певної життєвої ситуації або художньої мети мовця. Семантика й стилістичні функції епітетів привертала увагу О.Потебні [12], О.Веселовського [4], Б.Томашевського [14], В.Жирмунського [8], В.Ващенко [3], Н.Сидяченко [13], М.Братусь [2] та інших.

Дослідження загальних особливостей функціонування епітета у творчості письменників та функціональної ролі його різновидів є актуальними в сучасній філології. Так, І.Голуб зазначає, що "досі в науці ще не розроблено теорію епітета, немає єдиної термінології, необхідної для характеристики різних видів епітетів" [7, с. 139].

В.Москвін класифікує епітети за способом позначення відповідної прикмети, семантичними параметрами, структурою, рівнем засвоєння мовою, стійкістю зв'язків із означуваним словом, стилістичним забарвленням, кількісними характеристиками, поєднанням із фігурами повтору [10, с. 29–32].

На врахуванні місця епітета в системі семантичних полів інших тропів ґрунтує класифікацію Т.Онопрієнко, М.Братусь використовує поняття "колірний епітет", І.Гулова – "зоровий епітет", О.Воковинський фіксує "алітераційний епітет" [5, с. 29–30].

За ознакою вживаності епітети можуть бути поділені на *загально-номовні* та *індивідуально-авторські* [2, с. 6]. *Загальнономовний* епітет закріплений за предметом у межах певного художнього стилю традиційно, він називає супровідну, канонізовану в межах літературного або індивідуального стилю ознаку предмета. Наприклад, у фольклорній поезії *степ* завжди широкий, *вітер* – буйний, *кінь* – вороний, *орел* – сизокрилий, *море* – синє. Загальнономовний епітет указує на таку характерну ознаку предмета, яка водночас із-поміж інших його рис здається найбільш сталою. Поряд із загальнономовними в широкий ужиток входять *індивідуально-авторські* епітети, які називають рису, що видається характерною в предметі за певних обставин у тому конкретному контексті, у якому про цей предмет згадується. Загальнономовні епітети функціонують у різних стилях літературної мови на відміну від індивідуально-авторських, які є витвором окремого письменника й ознакою його ідіолекту. Такими є і епітети Володимира Винниченка.

Залежно від розташування прикметника щодо означуваного іменника у творчості Володимира Винниченка розрізняємо моделі:

1) епітет вживається в препозиції: *Та й вечір був не дуже морозний, березневий, з подувом якихось незримих весняних зітхань* [II, с. 102]; *А за нею, за муром, розлягався отой самий захоплюючий краєвид: синя височінь неба, фіолетова далечінь обрію, срібна сталевість Дніпра і щедра, сяйна, золота ласка сонця на всьому* [II, с. 205];

2) епітет у постпозиції: *Кулак і око має дійсно сталеві* [II, с. 284]; *Так, дівчино, люди воліли б мати фізичні кайдани, піти в концтабори, на каторгу, аніж бути в кайданах духовних* [II, с. 240];

3) дистантне розташування епітетних прикметників: *А він сидів і так само мовчки водив очима по розсотуваних за вікном вагона картинах фільму* [II, с. 167]; *І волосся лишилось таке саме золотаве, ніжне, хвилясте, кольору хорошого жовтого масла (трішечки все ж таки тепер посріблене на скронях)* [II, с. 99].

У творах письменника функціонує ціла палітра прикметників-епітетів. За індивідуальними епітетами відразу пізнається авторський стиль, стиль майстра. Серед епітетних сполук, зафіксованих у досліджуваних текстах Володимира Винниченка, функціонально значущими є словосполучення, які формують лексико-семантичне, лексико-асоціативне поле "зовнішність героя".

Аналізові індивідуального стилю Володимира Винниченка присвячені праці Л.О.Науменко [11], В.Б.Білоус [1], Г.П.Лукаш [6] та ін.,

які розглянули принципи мовно-естетичного освоєння світу творчою індивідуальністю. На епітетні сполучення, що є художніми означеннями до зовнішнього портрета персонажів у мовотворчості В. Винниченка, зверталось мало уваги, хоча спостереження над цією категорією художньої семантики, на нашу думку, є досить цікавими.

Аналіз семантики епітетів передбачає вивчення зв'язку між епітетами й означуваними ними дистрибутами. Найактивнішою групою лексем, що стають основою художніх образів, є лексеми оцінної семантики, які містяться в епітетній характеристиці зовнішності персонажів:

– очі: Він [Семен Семенович] і очі, й уста, і навіть трохи роздушений ніс мав такі певні в собі, такі спокійно-владні, що не уявлялося, як можна було перечити їм у чому-небудь [II, с. 204]; І з тим самим певним, військовим виразом очей, посмішки, всієї постані він увійшов у парадні двері Міністерства державної безпеки... [II, с. 103]; На губах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажа, полюняпі очі блищали гострим, холодним світлом [II, с. 45]; – Крутоноженко? – гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима, одривисто питає Самоцвіт [II, с. 14]; За ними стояла струнка постань "грецької богині" ... з повною, негрецькою нижньою губкою і ласкавим, майже ніжним виразом "скульптурних" очей [II, с. 202]; Херувим скинув янгольськими очима вгору, подумав, пошукав немов на небі такого вірного партійця, потім опустив їх на землю і тут пошукав [II, с. 282]; ...З плутанини всіх денних асоціацій випливала, як із туману, сива голова Марка з пукатими баньками очей... [II, с. 272]; Тонкий, стрункий, одягнений, як англійський сноб; з темним волоссям, загладженням, як пляшка; з віястими очима, наче два метелики з розгорненими крильцями [II, с. 182]; Дядько прийняв її [Марусю] сухо, гостро глянувши на неї чудно-живими чорними очима, і кивнув підборіддям на стілець [II, с. 175]; Белугін мимоволі на кілька секунд зупинив на рум'яному, майже дитячому лиці й навстіж розгорнених очах свій погляд [II, с. 175]; Там, стоячи одне проти одного, мати й син теж дивились на навислий меч тривожними, напруженими очима [II, с. 143]; Але Іваненко сидів з тими самими широко, вражено відкритими на Белугіна хлопчачими очима й ніби ще чогось чекав [II, с. 105]; Зіна прудко бігала своїми стемнілиці очима й була бліда [II, с. 88]; Темно-сірі похмурені очі уважно ходять од краю до краю рядків, доходять до низу сторінки, вертаються вгору, знову ходять по рядках і раптом застигають, тьмяно-скляні, невидючі [III, с. 254];

– **вуста:** І, сердито насунувши на кучері зелений беретик, тісно стуливши широкі, соковито-дитячі уста, вона рішуче пішла додому [II, с. 182]; І копія [Маруся] привітно посміхалась тими самими соковитими устами і дивилась так одверто, немов розчинила навстіж двері своєї душі [II, с. 175]; І раптом він глянув на Іваненка і легесенький рух посмішки розсунув гумовий розріз його сіро-синюватих уст [II, с. 127]; І губи ті самі, широкосоковиті, з постійним усміхом [II, с. 99];

– **обличчя:** ...І, повернувши до мене своє англійське обличчя, пові розмову знов про Думу, про волю, про прогрес, новітніх людей, добро і правду [II, с. 41]; Істоти дивились на гостя, повернувши голови в його бік, і в зарослих тваринних обличчях їх Степанові ввижався той самий вираз, що й у лісових істот, – вираз жаху [II, с. 110]; На ліжку з-під сірого лахміття випиналась якась чужа сива кучма волосся над жовто-пергаментним обличчям... [II, с. 111]; Збоку стояло троє емведистів у формі, в міцних, блискучих чоботях, з револьверами за поясом, з кам'яними обличчями [II, с. 313]; Худі, бліді лиця їх похмурі і болісно-сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села [II, с. 22]; Белугін мимоволі на кілька секунд зупинив на рум'яному, майже дитячому лиці й навстіж розгорнених очах свій погляд [II, с. 175]; Він [отець Євген] весь час якоюсь синенькою ганчіркою (замість хусточки) витирає червоно-іржаве лице, і очі його злякано, витріщено не відривались од начальника, а нижня губа безпорадно, мокро звисала [II, с. 169]; Обличчя жандарів були напружено-злі і теж ніби ображені [II, с. 89]; Лице йому [парубку] було гнівно-завзяте й ображене [II, с. 89]; Всі бачать, як гостреньке, засмалене личко його (Гудзика) щоразу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується [I, с. 68];

– **волосся:** Біла печі, коло лави з посудом, стояла жінка, худа, довгоноса, гостроока, з навислими на щоки пасмами брудно-темного волосся [II, с. 214]; ...А посеред нього стояла "богиня" й докінчувала упорядковувати своє ніжно-каштанове волосся [II, с. 166]; Маруся тривожно слідувала за ним і машинально затикала пасма пшенично-го волосся за вухо [II, с. 276]; Заткнула [Маруся] під зелений беретик пасмо золото-пшеничного волосся й чекально виставила на дядя одверті, великі, сіро-зелені батькові очі [II, с. 175]; Особливо випиналось крізь туман чорне, буйне, сильно скудовчене волосся... [II, с. 107];

– **голова:** Леонід один раз зволив навіть схилити до Марусі свою пушкінсько-кучеряву голову на шиї гиндика і спитатися її [II,

с. 134]; Раптом Маруся, що теж підвелася, взяла дядя Сергія за плечі і, присунувши свою золотаво-руду голову до його мишачої сірої, тихо спитала... [II, с. 147]; І з такою кудлатою чорною головою, що здавався в шапці, і з довгими козацькими вусами, чисто тобі запорожець у чорній шапці! [II, с. 189];

– щоки: І він [Степан Петрович] тільки обіймає її поглядом та говорив такі компліменти, від яких матово-мармурові щоки Заболотової легесенько й тепло рожевіли [II, с. 184]; ...Їй хотілось сміятись і теж ніжно-ніжно погладить його по бронзовій чудесній щоці, над якою чорним метеликом рухалась вія [II, с. 273];

– ніс: Над вусами горбився великий, теж козацький ніс, а з обох боків його з-під куців чорних брів трошки соромливо, але одверто дивились карі невеликі очі, подібні до зернят підсмаженої кави [II, с. 192]; А дядько з цибулциним носом делікатно взяв чарку в чорні від вугілля пальці... [II, с. 296]; Важкий понурий ніс немов уп'явся в рудуваті вуса [II, с. 142]; Доктор Тіля, близько нахилившись у присмерку, з ніжністю водить сокирчастим носом [III, с. 241];

– вуса: Сергій Петрович зняв руку зі столу і роздумливо почав гладити свої мишачі вусики [II, с. 276]; ... Тонесенька, наймодерніша ниточка вусів над горішньою, трошечки вивернутою, наче для поцілунку наготованою губою; о, цілком підходящий актор без гриму на цю роллю [II, с. 182]; Ілько провів рукою по темних шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурих чорні, оксамитні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всміхнувся [II, с. 26];

– погляд: – Де вони? Де? – гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі [II, с. 50]; Дядько Мишка куснув мишачим гостреньким поглядом рожеве від хвилювання, гарне лице небоги й шамотливо, своїм звичаєм, забігав очима по кімнаті [II, с. 145];

– голос: І нарешті, криво посміхаючись, тихим, рівним, майже безживним голосом проговорив чи то до Заболотової, чи про себе: – Україна [II, с. 167]; І, стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним весело-лютим голосом промовила: – Ми хочемо! Чуєте? [II, с. 93].

Уживаючи у своїх творах епітетні словосполучення на позначення зовнішнього портрета персонажів, В.Винниченко досягає всебічної характеристики стану людини, розкриття її психології. Замість характеристики особи, опису її поведінки використовується епітетна оцінна лексика – художні означення до дистрибутивів очі, обличчя, голос, які стають активними суб'єктами дії.

Виразне протиставлення позитивної і негативної оцінки характерне для епітетів, що характеризують такі дистрибути: 1) *очі: спокійно-владні, скульптурні, янгольські, віясті, чудно-живі, розгорнені* (позитивна оцінка) і *полиялі, банькуваті, пукаті, тьмяно-скляні* (негативна оцінка); 2) *обличчя: рум'яне, майже дитяче, гостреньке* (позитивна оцінка) і *тваринне, жовто-пергаментне, кам'яне, худе, бліде, похмуре, болісно-сердате, червоно-іржаве, напружено-зле, гнівно-завзяте* (негативна оцінка).

Детальний аналіз епітетних сполук із дистрибутом *голос* стосується сили звучання, дзвінкості, емоційного сприймання голосу: *безживний, тихий, рівний, сильно-спокійний, весело-лютий*.

Значення епітетних сполук в ідіюстилі В.Винниченка залежить від внутрішньої форми епітетної назви й семантики дистрибута, від взаємозумовленості сем. У творах письменника епітет розрахований на небувальне сприйняття, справжня сила його – у створенні багат шарового художньо-естетичного образу. Загальнономвні значення прикметників трансформуються в ідіюстилі: з'являються оказіональні епітетні сполуки (*військовий вираз очей; скульптурні, розгорнені очі; англійське, жовто-пергаментне, червоно-іржаве* обличчя; *пушкінсько-кучерява, мишача* голова; *сокирчастий, цибулинний* ніс; *мишачі* вуса), що мають виразну негативну чи позитивну оцінку семантику. Індивідуальний авторський епітет В.Винниченка є органічним продовженням епітета фольклорного, народного. Водночас він неповторний, оригінальний як за змістом, так і за граматичною формою, і характеризує індивідуальну мовну манеру майстра слова. На виборі епітетів позначається гостра художня заостреність авторського стилю, що яскраво засвідчує мовотворчість Володимира Винниченка.

Література

1. Білоус В.Б. Мова драматичних творів Володимира Винниченка у лінгвокультурному аспекті: Автореферат ...канд. ф. н. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.

2. Братусь М. Структура, семантика і стилістичні функції епітета в художній прозі Івана Багряного: Автореферат ...канд. ф. н. – Київ, 2002. – 16 с.

3. Ващенко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г.Шевченка. – Дніпропетровськ, 1982.

4. Веселовский А. Из истории эпитета // Веселовский А. Историческая поэтика. – М., 1989.

5. Волковинський О. Алітераційний епітет (із поетики символізму) // Слово і час. – 2006. – №12. – С. 28–34.

6. Лукаш Г.П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка: Автореферат ...канд. ф. н. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.
7. Голуб И. Стилистика русского языка. – М., 1997.
8. Жирмунский В. К вопросу об эпитете // Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 355–360.
9. Макарова Т.М. Поняття добра і зла в художньому світі Винниченка-драматурга: Автореферат ...канд. ф. н. – Херсон, 2008. – 20 с.
10. Москвин В. Эпитет в художественной речи // Русская речь. – 2001. – №4. – С. 29–32.
11. Науменко Л.О. Мова ранніх творів Володимира Винниченка. Автореферат ...канд. ф. н. – Київ, 2003. – 20 с.
12. Потебня О. Синекдоха й епітет // Потебня О. Естетика і поетика слова. – К., 1985. – С. 126–129.
13. Сидяченко Н.Г. "Білою повинню стояли гречки" (Індивідуально-авторські епітети М.Стельмаха) // Культура слова. – 1988. – Вип. 35. – С. 8–13.
14. Томашевський Б. Эпитет // Стилистика. – Л., 1983. – С. 195–204.

Джерела

- I. Винниченко В. Краса і сила: Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.
- II. Винниченко В.К. Оповідання. Слово за тобою, Сталіне! Роман. Чорна Рада і Білий Медвідь: П'єса. – К.: Наукова думка, 1999. – 440 с.
- III. Винниченко В.К. Сонячна машина: Роман / Післямова П.Федченка. – К.: Дніпро, 1989. – 619 с.

Т.В.Рудюк

Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом у творах Є.Гуцала

Загальновідомо, що функціонування фразеологічних одиниць у канві художніх текстів сприяє задумові автора наочно та образно відтворити думки та почуття, передати ставлення до подій і персонажів, яке у свою чергу не лише продукує формування певних емоційних інтенцій у читачів, а й передусім – можливість простежити унікальність народних традицій, своєрідність життя та побуту, індивідуальність образів українського чоловіка й жінки. Особливо багатую і щедрою в такому контексті є творчість Є.Гуцала, про що В.Дончик зазначає: "Мабуть, тільки Є.Гуцало в нашій літературі міг

відтворити отой безмір приказок, прислів'їв, повір'їв, загадок, давніх і найновіших фразеологізмів і новотворів, настільки оригінально переплавлених, огранених, вживлених в авторську розповідь, що для цього йому, здавалося, треба було перелаштувати саму свою художню свідомість, саме художнє мислення – тобто знову ж таки бути цілковито новим, залишаючись самим собою" [2, с. 13].

Стійкі словесні комплекси із гендерним компонентом несуть у собі безмежний масив культурно-національних інформаційних кодів, декодування яких розкриває процес і корені походження фразеологізму, зв'язок із традиціями народу, особливості внутрішнього світу обох статей. Українці, як відомо, належать до тієї нації, яка глибоко поважає першооснову власного буття – батька та матір, цінність яких Є.Гуцало у своїй творчості прирівнює до фізіологічно необхідних організму людини – хліба та води. У романі "Парад планет" автор наголошує, що якою б обмеженою не була особистість на будь-якому віковому етапі, у ній ніколи не перерветься сакральна традиція поваги до батьків: *"В Хоми борода ще не виросла і розуму не винесла, щоб він перестав кланятись хлібові-батькові й воді-матері..."* [4, с. 400].

Існування деяких фразем підкреслює, як уже зазначалося, самобутність традицій, що не мають аналогів серед жодного з народів. Так, наприклад, у більшості національностей, і в кавказькій зокрема, дівчина, яка народила поза шлюбом, накликкала гріх не лише на себе, але й на увесь свій рід, її закидали камінням, часто до смерті. В Україні сильна позиція тендітної статі простежується у своєрідному за формою виконання та символікою обряді "волочіння колодки", що не лише засвідчує факт покарання батька позашлюбної дитини, а й, очевидно, пояснює появу самої стійкої словосполучки, де такому горе-отцю, навіть у міркуваннях чоловіка (роман "Приватне життя феномена") є великий гріх від Бога, на відміну від жінки, до якої не висувається жодних претензій, а навіть навпаки:

- *Я б жив із такою, як риба з водою.*
- *Може, вона з тих, що рано народила, та пізно повинчалась.*
- *Не байстрюкові гріх, а батькові* [4, с. 40].

Обряд "волочіння колодки" був поширений на всій території України до середини XIX століття. Він був досить ганебним для чоловіків, оскільки жінки йшли до батька дитини, "витягали" його з хати, незважаючи на опір, давали йому в руки загорнуту в пелюшки колодку і вели через усе село до хати дівчини-покритки. Тут йому до ноги прив'язували ще одну колодку і примушували вклонитися

знедоленій дівчині та поцілувати дитину. Чоловік не мав права знімати колодку до наступного дня, зробивши перед цим гарний подарунок дитині [3, с. 2].

Фактичний матеріал свідчить, що більшість фразеологічних одиниць, уживаних у творчості Є.Гуцала передають поважне ставлення до батька й матері, відтворюють спектр почуттів, пов'язаних із цими святими образами; наприклад:

- сум, відчуття розлуки: *"То що Варочка? Як почала обнімати й цілувати Абдуллу, як почала плакати – наче за мамою рідною"* [3, с. 66]; *"Й коли чудо маніпуляційної техніки торкалось до транспортера, то в чудотворця Хоми так заболіло серце, наче за мамою рідною: хоч би й що ви казали, а недарма само-навіюванням вбивав у душі любов до вил-зрель і прищеплював любов до скребкового транспортера, законного дітища науково-технічної революції!"* [4, с. 586];

- ніжність людських стосунків, гармонію з навколишнім світом: *"Бувало, ми пісень яких дівоцьких співаємо ввечері у левадах, а він підкрадеться мишкою, притулиться до мене, як до рідної матері, і вже так виспіває в нашому гурті, і голос – дівоцький. А хіба не любив свою Ксеню? Ото вона йде попереду, а він скрадається ззаду, бо підступитися боїться"* [3, с. 118]; *"Поралась на обійсті, у хліві, в погребі. Город біля хати був для молодиці за рідну матір – копала землю, засаджувала, горбилась біля кожної рослини, воювала з бур'янами, вміла заглянути в душу соняшнику, цибуліні, часнику, квасолі, знала в обличчя кожний усміхнений гарбузовий цвіт, розмовляла з маківками, говорила з буряками, – і все тямило її мову, все відповідало їй порозумінням"* [1, с. 273];

- безцінність самого факту існування матері (що може в окремих випадках ототожнюватися з високо вартісними для людини речами): *"Але хоч і як твоя душа болить за вилами-зрелями, та, либонь, віддадуть їх тобі на безрік. – Та вони для мене, як мама рідна! Нема того краму, щоб купити маму"* [4, с. 565];

- складність людських стосунків, обурення, у результаті якого здійснюється звертання до першооснов буття: *"– А чому ж ти, чоловіче, своїх нагород не чіпляєш? – Та наче ж іду не до клубу на колгоспні звіто-виборні збори... – Пек йому, моя мати рідна! Авжеж, не на збори, отож і начепи"* [3, с. 166]; *"Щебечить, думаю, та витьохкуйте. Побачимо, якої ви через хвильку заспіваєте, женихи яблунівські, залицяльники, джигуни, а трясця вашій матері! Узяв біля тину забутого заступця, копнув землю там, де*

недавно посадив гайку, вивернув" [3, с. 323]; "**Матінко моя**, – зрідка з рота вилітало каміння слів, – де ж то я спекулянтка, га?.. Я тебе, Квашо, ще знайду, ще поквитаюся, тепер тобі на цьому базарі місця не буде і в селі не буде" [1, с. 280];

- цінність материнської науки: "Майстри не останньої руки, а руки першої, бо передавалось уміння з кров'ю, а з **молоком матері всмоктувалось**" [4, с. 141]; "**Ти, напевне, говорити не вмієш, мама рідна не навчила, еге ж? Мовчання. – Ну, то твоє діло. Чи не так? Дивне дівча. Навіть рота не розтулить**" [1, с. 45];

- ерудованість: "Отже, все, що зеленіло, цвіло й плодоносило, балакало з Хомою – хай то звіробій, золототисячник, козакий залізник чи чаполоч пахуча – і старший куди пошлють знався на тій мові незгірше, ніж на рідній, яку **ввібрав із молоком матері**" [4, с. 412];

- зв'язок поколінь, що здійснюється через материну лінію, традиції: "У статті безапеляційно стверджувалось, що такої чародійної сили грибок маслючок **напився з молоком матері**. Але материнське молоко не заподіяло б такого впливу на грибка маслючка, якби разом **із молоком матері** він не **ввібрав** у себе чар української пісні. Пісні, яка завжди лунала з уст матері" [4, с. 473];

- особливості формування національного менталітету індивіда: "Є смисл не забувати про закоханість його в красу й силу українського слова. Є резон пам'ятати, що жив чоловік не тільки за московським, київським і місцевим часом, а й за декретним, ефемеридним і місцевим зоряним часом. Авжеж, **напився** чародійної сили **з молоком матері**, але ж і з народної пісні він зачерпнув стільки, що не виміряєш" [4, с. 684];

- зневага: "Коли треба, їх удень із вогнем не знайдеш, а ти заступом горнеш із землі. Шкідник ти, Хомо, ось хто ти! – А ще з жениханням до Христі пристає! – Женишок знайшовся, **матері його ковінька!** – Хлопці, повірте, – молився, – що я такий самий жених, як ви" [3, с. 325];

- сором: "Отже, як ви ставитесь до сексу і які погляди на проблеми сексу сповідає правління вашого колгоспу "Барвінок"? Хома скривився так, наче щойно пробував дістати слину з підлоги – й марно. – **А трясця вашій матері!** – сказав так тихенько, що навряд чи хто з американців і почув. – Га? – недочув і телеінтерв'юер, прижмурившись так, наче в малу мірку мірявся, а в велику не вліз" [4, с. 201];

- повна згода зі сказаним: "*А таки так, **трясця вашій матері!** – мусив згодитись грибок маслючок. – Своїх мізків у нас вистачає в кожного, але тримаємо при собі, не розкидаємось добром*" [4, с. 286];

- непереборне бажання висловитись: "*Отож язик як із цепу зірався – й **ох, моя матінко,** став труситись, як мокре щеня, дригоніти, як зимою хорт*" [4, с. 116] та ін.

Із роллю батька українці пов'язують багато значних сутностей у своєму житті, зокрема:

- вибір професії, яка зазвичай передавалася ще від дідів: "*Знаєте, в Яблунівці, близько від лісу, живе Максим Грень, з **діда-прадіда** колгоспний конюх, то Грень і досі, хоч у літах, схожий на жеребця*" [3, с. 152]; "*Пам'ятаєте про чудо маніпуляційної техніки робота Василя Васильовича, що за прилавком у крамниці замінив лавочника з **діда-прадіда** Петра Кандибу?*" [4, с. 595];

- доброту: "*Чим так заклопотаний, якщо не секрет? – Живу, значить, **як у батька за пазухою,** то надумав трохи посидіти надворі та слинки вволю трохи поковтати*" [3, с. 387]; "*А вже б із марнотратів, що **щедрі на батьківські гроші,** мені було б не совісно три шкури здерти, щоб не звикали чуже добро чужим вітром носити і зспати під своїм вікном*" [3, с. 231];

- фізичну та психологічну міць, яку символічно долають лише гуртом: "*Спробую сам, а в разі чого – й перед колгоспом поклопочуся за поміч. – Аежеж, **гуртом і батька легше бити,** а парад планет – починання хоч і цікаве, але нове...*" [4, с. 618]; "*Розказують, коли лінотипіст набирив книжку в друкарні, то сміявся так, **наче батька його рідного луцювала ватага п'яних жевжиків***" [4, с. 10];

- матеріальну цінність речей, що протиставляється продажності певних осіб: "*З кого заправила б за отаку дрібочку людського життя, **мов за рідного батька.** А найбільше б мені платили ті, кому найдорожча тільки своя голова на в'язах, – такі ладні були б останнє зняти з себе, якби в такого продавця, як я, зайву децимлю урвати*" [3, с. 230]; "*Пoderши штани, прожогом кинувся через садок, і гілля яблунь та вишень дряпало обличчя, сікло по щоках. І здавалось, що кожне деревце кричить услід: "Ти ловкач, який і **рідного батька продасть,** якби знайшов охотника на старе луб'я"*" [4, с. 389];

- поміркованість, що суперечить поспіху, алогічності вчинків: "*Мртохо! – дивуюсь. – Аежеж, швидка робота – животу*

скорбота, але ж я не хапаюсь, як попівна заміж, не кваплюся **поперед батька в пекло!**" [3, с. 413]; "При такій роботі-труді печалитись – це однаково, як то мовиться, що **молоти батькові невіяне, а пекти матері несіяне!**" [3, с. 247];

- абсурдність ситуації, за якої звертаються до першооснов власного буття: "– Чи не від Федора Горбатюка шльондраєш? – питаю про листоношу, від якого, либонь, усього можна сподіватись. – **Чолом, тату, я ваша хрещена мати!.. Теж знайшов мені кавалера!..**" [3, с. 369];

- існування факту ведмежої послуги: "– Ну, хіба для профілактики... А запас біди не чинить, та й запас цей – **не рідному батькові й не за готові гроші**" [4, с. 439]; "– Бачу, ти на ферму квапишся так, наче **покійного батька женять!** – Зоотехнік Невечеря зупинився на двоколісному огиреві. – **Оті закордонні боввани роботи за тебе не пороблять на корівнику**" [4, с. 407];

- чоловічий зв'язок поколінь: "То можна було б найняти духовий оркестр із Липівки, там хлопці сумлінні й молоді, а барабанщик тамтешній грає на барабані з комсомольською відповідальністю, він учорашній **десятикласник і працьовитих батьків син**" [3, с. 273];

*Нема батьків на **батькієські пороги,**
нема батьків, а ти у те – не вір!..*

*Сурмить у сурму сонця перемога,
і біль наш плаче в срібні сурми зір* [5, с. 212].

Фразеологічні одиниці, уживані у творах Є.Гуцала, стверджують народну позицію, за якою чужою у своїй хаті (на противагу батьку-матері) може бути лише мачуха, оскільки її характер і поведінку народна мудрість прирівнює до тваринної: "*І, звичайно ж, богиня родючості Іштар не доводилася старшому куди пошлють отією, про яку в Яблунівці сказали б: **"У лісі медвідь, а в хаті мачуха"***" [4, с. 400].

Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом, що стосуються ролі батьківства, позбавлені маркеру міжстатевої конкуренції. Очевидно, таку закономірність можна пояснити спільністю зусиль чоловіка та жінки, зосереджених на вихованні дитини. Інші образи опозиційних пар обох статей знаходяться постійно на "вагах соціальної значущості", де перевагу й вищу суспільну позицію матиме лише одна шалька терезів. Так, навіть образ бабусі, що зазвичай в українській традиції сприймається тільки позитивно,

оскільки вона була не просто бабкою-повитухою, але й особою, яка вводила новонародженого в члени роду. У Є.Гуцала вона протиставляється мудрому образі дідуса, досвідчена чоловіча логіка якого є опозиційною щодо жіночого емоційного начала, наприклад: *"Й Хома відповів хрипкуватим, як у півника, голоском: – Дід пішов по гриби, баба по опеньки, дід свої посушив, бабині сиренькі"* [4, с. 433]. Або такі міркування: *"– Що прив'язує до одного місця, коли ти не камінь? Ну хата, ну жінка. Хату не спалиш, бо рука не підніметься, а бабу покинути можна, баба – це хоча й набуток, але не прибуток. Є вона – податку не платиш, нема її – теж не платиш. А я літати хочу, на всі чотири сторони!"* [2, с. 21].

Звичасем серед українців було відвідування та пригощання повитухи на свято Богородиці, адже саме дотики рук такої бабусі були першими відчуттями у житті людини [3, с. 3]. Є.Гуцало використовує фразу "бабине літо" в контексті своєї мовотворчості багато разів, пов'язує з нею все краще у житті, наприклад: 1) красу молодості, що протиставляється миттєвості людського буття, автор передає завдяки віддаленню компонентів фразеологічної одиниці, порушенням їхньої цілісності:

Де наша молодість?.. Де літо?..

Ген **бабиного** в'ється нить!..

І ми такі, немов на вітрі

Нас також вишито на мить... [5, с. 167];

2) загадковість жіночої душі, що накладається на особливості природних явищ: *"Місяць жовтень – це якийсь блискучий неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками **бабиного літа**, і закодований споконвічними перельотами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревиськом лосів у пущах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком...* [1, с. 344]; 3) тендітність: *"Я взяв у руки ланцюг, що тепер видався легким, як павутинка **бабиного літа**, міцно намотав на кулак і вже намірився смикнути...* [3, с. 386]; 4) багатство урожаю, підбиття підсумків людського життя: *"Стояла прозора сонячна осінь. По садах світилися достиглі пізні яблука, ясне павутиння **бабиного літа** пливло над селом, наче беззвучні срібні струни* [4, с. 637];

Горіхів натрушено, й меду в бочівку наливо,

*І **бабине літо**, неначе візничий, уже*

Тремтить в передку на соломі. Це бабине літо

Із отчого двору нас в білі світи повезе... [5, с. 154];

5) приємні спогади в житті людини: *"Чолій трудно згинається в попереку, бере один колосок, другий, третій піднімає – шкода, щоб навіть така дещиця пропадала, – і вже йде по стерні з пучком колосочків-промінців у руці. Усміхається якимось споминам своїм, і усмішка на його випитих устах здригається павутинкою бабиного літа [1, с. 270];* 6) особливості змалювання пори року:

*У осені бабиным літом іскриться обличчя,
Зеленою ряскою сяє із гострих зіниць,
Висить на плечі катеринка у неї музична,
Яку розмальовано зграями радісних птиць [5, с. 163];
Губи жіночі, ждучи поцілунку,
Схожі на очеретяну суху сопілочку,
Що ось-ось забринить ув осінньому лузі,
Немов павутинка бабиного літа [5, с. 54].*

Фразеологічні одиниці у творах Є.Гуцала розкривають й інші моменти із "життя" жінок, бабусь: 1) підвищену здатність до суперечок, яка негативно відображається на зовнішності героїні: *"Тоді, коли Одарка гнівалася, сперечалася, гадкувалось мені: баба і чорт – рідня! Інакше не придумали б, що створив Бог три зла – бабу, чорта і козла. Слова її здавались жалкими, як кропива, і кололися, мов їжак. Розпустившись циганською пугою, Одарка і з лиця ставала страх яка негарна, де й дівалась її іконописна врода, вже вона була білолиця – як мазниця, і чорноброва – як руде теля" [3, с. 196];* 2) високі вимоги до них (порівняно з чоловіками): *"Але жінка таки має бути за вірець хутчій, ніж чоловік, хай би про неї не подейкували: баба гірша скаженого їжака – хоч не вкусе, так наляка" [3, с. 157];* 3) обмеженість контактів: *"– І ще не забувай-те, що піч – річ бабська, а пляшка – козацька" [4, с. 106];* 4) низьку оцінку: *"І вже була б на старість справжня ціна, а не так ото сім баб за одну цибулю" [3, с. 211];* 5) невмотивованість вчинків, що не піддаються логіці: *"Носиться перед зубами, як баба зі ступою" [4, с. 116].* Останній приклад може алегорично стосуватися поведінки чоловіка, що, звичайно, оцінюється негативно.

Є.Гуцало використовує досить цікаві стійкі словесні комплекси, що стосуються таких опозиційних пар: "дівчина – хлопець", "жінка – чоловік", "господар – господиня" та ін. Необхідно зазначити, що велика кількість фразем містить власні імена обох статей, серед яких і антична ономастика. Загальна інтерпретація текстів дає

підстави зробити висновок про те, наскільки образно змальовані Є.Гуцалом персонажі його творів. У них простежується чіткість національних характерів, відбиття особливостей традицій, звичаїв.

Відомо, що українська дівчина мала право, незважаючи на батьківське благословення, піднести під час сватання гарбуза, адже вибір молодою чоловіка не повинен супроводжуватися поспіхом чи залежати від переконань: "*– Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригірц води випити. – Ну й засиділась у дівках, то й що? Сиділа багато – посиджу більше!*" [1, с. 404]. Вважалося, що гарну жінку можуть виховати лише гарні батьки, які згодом передадуть свою доньку "на виховання" чоловікові: "*– Сватати треба не норов, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця й можна було тримати в їжачих рукавицях*" [1, с. 407]; "*– Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише. – Авжеж, коса не клепана, жінка не бита – то все одно, – згоджувалась мама Фрося*" [1, с. 406]. Автор переконує, що настрій все ж таки кращий у нареченої, ніж неодруженої дівчини: "*Куди тільки худобина повернеться – скрізь бачить себе, зранку й до вечора милується собою, ось у неї настрої такий, немов у молодій, що до загсу йде*" [4, с. 34]. Надмірне бажання вийти заміж засуджується персонажами: "*Та не хапайся, як попівна заміж! Попівна хапалась, та й тепер сидить*" [3, с. 200]. Хлопець, традиційно, не переймається проблемою одруження "*– Тепер, Трохиме Трохимовичу, можеш і попарубкувати, – сміюся. – Бо хорошиий вус, як то говориться, знайде собі кус*" [3, с. 356].

Силу дівочої вроди передають фразеологізми на зразок: "*То чому ж тоді Одарка Дармограїха (а в неї ж бо брови згнутими колесами, а внеї ж бо очі чорні, мов терен, а з лиця погідна, мов мак у полі) таки на мене поглядом накинута?*" [3, с. 175]; "*Коси Мартошині тепер нагадують осіннє небо вночі, а в тому небі світяться зірочками сиві волоконця. А колись-бо в косах її ні однісінька костричина не світилась, і були вони – як смоль, як ніч. І що вже я ту смоль, ту горобину ніч її любив і в горобині ночі, і не в горобині! Густі й тверді, як перевесла, сягали їй за пояс, і коли притаковлюсь біля Мартохи, то лежу на її косах, мов на копиці розстеленого сіна*" [3, с. 155].

Досить своєрідно у творах Є.Гуцала відтворено недосяжність зовнішнього та внутрішнього світу молодих людей до національного еталону: "*Ну, думалось мені, наляканому Хомі, таку і на ярмарку ніхто не вподоба, ну, думалось, таку і жаби не їстимуть! Вона*

хороша, мов свиня у болоті, вбилась у ріст, мов заєць у хвіст" [3, с. 196]; *"Ну така гарна, як свиня в дощ, ну й потвора, що побий тебе сила Божа. Не pomoже ні мило, ні вода, коли така врода"* [4, с. 554]; *"Тому-то я надбала зовсім інше добро, в якому ти будеш мов князь, а не такий красивий, мов кабан сивий"* [3, с. 200]; *"А в тебе ж, Хомо, того чоловічого вміння, як у жаби пір'я. А в твоєї чоловічої охоти, Хомо, в одній кишені смеркає, а в другій світає! І вже твоя біда на престолі, бо нічогосінько нема у твоїй чоловічій стодолі. Навіть віничком підметено!"* [4, с. 43].

В опозиційній парі "жінка – чоловік" виявляються важливими для обох здібності справжніх господарів, що є визначальними для добробуту сім'ї та відчуття власної гідності: *"– Вам пощастило, – мовив. – Я майстер на всі руки. І, тримаючись за капот, став заглядати до мотора. Над пляними кучерями де не взялась бджола, погрозливо пролетіла біля обличчя раз та вдруге, і майстер на всі руки відігнав її різким рухом"* [1, с. 399]; *"Сокира гостра, бо коли затупиться, то баба несе її до дядька Тилимона, а той точить, бо майстер на всі руки"* [3, с. 120]; *"– А якби я була така господня, що три городи – одна диня? – Було б тоді у нас на сім закутів – одна свиня"* [3, с. 201]; *"– Картиночка, – згоджуюсь. – Але я тобою похваляюсь не в сім день, а в сім літ. – Не хвали жінку тілом, а хвали її ділом"* [3, с. 210]. Іронічно в текстах Є.Гуцала оцінюються надмірні комунікативні здібності чоловіків: *"– Знаємо, що ти майстер язиком і так, і сяк, а ділом ти майстер ого-го-го як!"* [4, с. 524].

Природніша, ніж у чоловіків, потреба жінок ділитися з кимось своїми переживаннями сприймається як їхня сутність, що значною мірою є нерозгаданою таємницею: *"Хто відає, може, й справді за якусь годину-півтори їхньої зустрічі встигла закохатись у цього любомудра й златоуста? Загадки жіночого єства невичерпні, отже, могла, чому б не могла!"* [4, с. 291]. Комунікативні здібності тендітної статі навіть ототожнюються з особливостями циганської натури, яка, як відомо, здатна напустити туману: *"І ще б, мабуть, орудувала язиком, як циган пужалном, та хмара сорок розтанула, бо всім Мартоха пов'язала на хвості своє казання, всі поринули в білий світ, а назад повернутись не встигли"* [3, с. 397]. За умови такого порівняння, жінки виступають як певна спільність, чоловіки, у руках якої – предмет маніпуляцій: *"Прощались вони, мов рідні сестри. І всміхались одна одній і кланялись. О, циган цигана*

на клячі не обдурить – тим більше, що ці цигани – Мартоха та Одарка, а, виходить, кляча – не хтось, а я, Хома Прищеп" [3, с. 189].

Однак незаперечним є той факт, що попри всі відмінності та недоліки чоловіка та жінки вони приречені бути разом для збереження гармонії: **"Без жінки в хаті не обернешся і в побрехеньці не обійдеши"** [3, с. 154]; **"– Треба тобі заміж виходити. Засміялася б Ганка, таж коли дере в горлі од тої балачки, наче колючого віхтя запхнули. – Завтра й вискочу... кругом хати навприсядки. – Е-е, жартуєш. А без чоловіка – що без голови. Він хоч і вдарить, хоч і насвариться коли, але ж якісь штани крутяться на обійсті, вже добре"** [2, с. 80]. Немалий вплив на формування таких стосунків здійснює жіноча краса, охайність, здатність завжди залишатися привабливою: **"Одарка Дармограїха сиділа за столом, як на картині намальована. Вбралась у все чисте й крамне, її вишивана блузка нагадувала квітник під хатою о літній порі, коли якої там тільки квітки не знайдеш, та всі розповні, пишні, духмяні! Біла шия лебедина виросла посеред цього квітника, а голова Одарчина була схожа на велику багрянку мальву"** [3, с. 178]; **"На фермі завжди начебто непримітна, була вона зараз гарна, як квітка гайова, від якої не можна було відірвати погляду"** [3, с. 240]. Чоловічий авторитет в очах жінок підвищує достатній матеріальний статус: **"Тож хоче, щоб і її Хома був, як пан, котрий не жне, не косить, а жупан носить"** [3, с. 165].

Скромні розумові здібності та інші негативні моменти прекрасної статі репрезентує Є.Гуцало у своїх творах: **"Е-е, Хомо, розумна жона – як два міхи пшона!"** [3, с. 205]) не стають на заваді щирої любові чоловіків: **"І сам я в ту мить відчув, яка вона дорога, ця Мартоха клята, що, може, для когось – мов повітка, а для мене – наче квітка"** [3, с. 168]. Жінки помічають вади чоловіків: **"А взяти гармошку в руки, а вдарити по барабану буком, а збудити у бандури солодкі муки – умію і вдень, і вночі без будь-чиєї спонуки! А взяти повну пляшку, налити із неї бражки у бездонну чашку – чи комусь краще вдаються такі чоловічі замашки?"** [3, с. 177]; **"– Одарко, чи я не хлоп? – кричу браво. – Та наче хлоп, поки сам собі не розбие лоб"** [3, с. 184].

Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом у творах митця використано для характеристики негативної поведінки куми. Вона постає у народному уявленні пліткаркою, досить обмеженою

особою: "А роздивившись сорочого хвоста, я вже наперед знав, що яблунівці повірять сороці, а **знає якась кума – знає півсела**, а люди, як мовиться, і смолянну кобилу зложать, і навіть сліпець присягнеться, що своїми очима бачив!" [3, с. 388]; "– Я й справді наче ота **добра кума, та розуму нема**, – відказав академік, непомітно й собі черпнувши з бездонного колодязя яблунівської народної мудрості" [4, с. 494] – за умови такого порівняння навіть чоловік безнадійно втрачає своє природне обличчя: "Я не ота **кума, що без ума, а в її кума й того нема**, я бачу, що мій Хома взявся до великого ума!" [4, с. 632]. Не викликає подиву здатність такої особи скакати в гречку: "Ну, буває, **іде до Хоми, а опиняється у куми**, бо як до тієї куми не навідатись на нічку, коли в неї така червона запаска!" [3, с. 163]. Фразеологічні одиниці із лексемою "кум" передають вигідніше становище сильної статі: "Язик – то налигач, яким налигують корову чи телицю, і хоч ні в кого немає такого налигача, як у моєї Мартохи, все ж я завжди заставався не налиганим, **кум королю і сват самому міністру**" [3, с. 159]; "Значить, міркувалось мені, поки телиця на волі бігає, то я – ні Одарчин, ані Мартошин, сам **свій кум королю і сват міністру**" [3, с. 219].

Є.Гуцало використовує фразеологічні одиниці із компонентом "сваха", які вживаються для характеристики обох статей: "– Не гасай по селу та по обійстях, **як переїжджа сваха**, не шибайся по хлівах, мов чорт по пеклу, бо голови позакручуєш нам, бо знетямимось біля тебе" [3, с. 224]. Свекор постає як інертна людина, що є протилежним до традиційної активності його дружини: "Отак на роботу **кваллячись, мов свекор до пелюшок**, отак обпікаючись цасливими думками, як ото дід обпікся пампушкою, отак собі, значить, **кріплячись, мов диня на морозі**, я сам до себе **всмівався**" [3, с. 216].

Особливе місце у творчості Є.Гуцала посідають фразеологічні одиниці із власними іменами, оскільки вони розкривають особливості гендерної взаємодії завдяки конкретним прототипам чи ситуаціям, в яких перебували реальні або казкові персонажі. Найчастіше автором використовуються стійкі словесні комплекси, що передають: 1) давність подій, що підкреслюється вживанням імен псевдоцарів: "Але ж у Ганки й льоду на Водохреца не вициганиш... Хіба що **за царя Тимка, як стане земля тонка**" [3, с. 162]; "Ну, водились вила-згрілі в тебе **за царя Тимка, як була земля тонка**" [4, с. 566]; 2) мудрість колишніх реальних осіб: "Шолудивий песик, у реп'яхах та павутинні, з **розумними, як у**

царя Соломона, очима всівся неподалік на спориші, молотие хвостиком, збиваючи догори куряву" [3, с. 300]; 3) красу та силу античних богів: **"Натхненний і урочистий, невпізнанно помолоділий, наче юний бог Гермес, робот Леонардо Явтухович Датунашвілі тримає в руках щит велетенської черепахи, до якої прикріплено три вербові гілки, а до гілок – солодкозвучні струни"** [4, с. 599]; **"Не вдаватимусь до специфіки всього спектру цих спостережень і суджень, до їхньої об'єктивності, на жаль: Сізіфова це праця, камінь скочувався й скочується"** [5, с. 400]; 4) скромні або достатні розумові здібності персонажів: **"– Чи ти мене маленький? Чи в тебе стільки розуму, як у лисого Тереня волосся на голові?"** [1, с. 104]; **"– Гарний гусак пером, а наш Хома умом! – похвалив голова колгоспу"** [4, с. 548]; 5) жіночу хитрість: **"Довго Хима юлила, поки хлопця обдурила... На весіллі погуляєм"** [4, с. 490]; 6) недоречність учинків: **"– Отож! І я не хочу, щоб ти перед людьми вискакував, як Кузьма з маку"** [3, с. 200]; **"– Ярьома, Ярьома, посидь лучче дома, – додала й свій глечик на капусту доярка Христя Борозенна"** [4, с. 587]; 7) недостатні господарські навички жінок чи невміння чоловіків заробляти: **"Воно й правда, що з Варочки хазяйка – як із кізяка батіг"** [3, с. 62]; **"Не варто, либонь, і справді бути отим Хоמוю, що мріяв заробити на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили! – А ще кажуть: заробив, як Хома на вовні!"** [3, с. 303]; 8) надмірні комунікативні вияви: **"Правду кажуть, що Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть, а Мартоха та Одарка можуть перебакати всі дзвони Київської Лаври"** [3, с. 188]; **"А як відомо, великої треба хусти, щоб зав'язати Матросі усти! Чому ж вона держала язик за зубами, наче їй нічого не кортіло, чому ж раптом губа її стала заперта, наче почеплено залізний замок лудів на два?"** [4, с. 88]; 9) необґрунтовану заклопотаність жінок або чоловіків: **"Як танцює, то не носить, мов пришелепкувата Катря в постолах, а виступає правою"** [3, с. 188]; 10) негативні характеристики учасників весільного обряду: **"– Авжеж, воно б добре, та нікуди не годиться. Як у нас вийшло? Вийшло так: іде гнида за Деміда, світилкою жаба, сваха черепаха!"** [3, с. 210]; 11) стосунки між чоловіком і жінкою: **"– Бутум-бас, бутум-бас, а хто буде свині пас... Біла Хима Євдокима, пішла позивати: присудили Євдокиму ще Хими прохати!"** [4, с. 521]; 12) характеристику біблійних персонажів, що накладається на особливості поведінки реальних персонажів: **"Знаю, як укоськати боягуза, котрий усякого куца боїться і перед кожним труситься, мов**

Каїн" [3, с. 181]; "*– Хома ти невірний! – скрикнула Мартоха. – Та що про мене в Яблунівці плескатимуть?*" [3, с. 173]; 13) стійкість людського характеру: "*Мастили Хому смолою, а Хома все зоставався Хомою*" [4, с. 160]; "*– Знати звіра по тропі, а Хому по ході! – чулося захоплене від криниці*" [4, с. 561] тощо.

Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом у творчості Є.Гуцала – це інструмент відображення гендерної ідентичності персонажів.

Фразеологічний гендер виражається найрізноманітнішими узуальними та трансформованими стійкими словосполученнями. Загальнономовні фраземи у творах митця ускладнюються метафоричним гендером, елементами власне українського менталітету.

Національно-культурні традиції українців знайшли своє відображення у творах Є.Гуцала саме завдяки стереотипізації жіночої-чоловічої соціальної та мовленнєвої поведінки. Використовуючи аналізовані стійкі словосполучення, автор забезпечує емоційність динаміки переживань художніх персонажів, їхні емотивно-оцінні та образні характеристики.

Література

1. Гуцало Є. Твори: В 5 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1996. – 456 с.; Т. 2. – К.: Дніпро, 1996. – 461 с.; Т. 3. – К.: Дніпро, 1997. – 461 с.; Т. 4. – К.: Дніпро, 1997. – 686 с.; Т. 5. – К.: Дніпро, 1997. – 461 с.
2. Дончик В. Подвижництво (До 60-ліття від дня народження Євгена Гуцала) // Дивослово. – 1997. – №1. – С. 12–14.
3. Кікоть А. Українка: риси до портрета // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №7. – С. 2–4.
4. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
5. Шевченко А. Феномен Євгена Гуцала // Дивослово. – 2003. – №3. – С. 22–23.

Маркована лексика в ідіолекті Марії Матіос

Сучасні тенденції розвитку суспільного та культурне життя зумовлюють активне вживання різних груп лексики. Відбуваються зрушення у розподілі лексем за сферами функціонування, у зміні семантичних структур лексичних одиниць, їхній значеннєвій наповненості. Тому предметом вивчення лінгвістичних досліджень досить часто стають окремі групи слів, які обмежені у своєму вживанні або ж мають у семантичній структурі лексичного значення маркований компонент. Так, предметом окремих мовознавчих студій є соціально, територіально, хронологічно, функціонально, експресивно, національно марковані лексичні одиниці (у працях Л.Ставицької, С.Єрмоленко, Н.Сологуб, О.Тараненка, Н.Слободянюк, Р.Бесачи, Г.Гайдученко, Б.Коваленка, Н.Пуряєвої, Н.Шовгун, Н.Бойко і багатьох інших).

На сучасному етапі розвитку української мови досить актуальним видається вивчення лексики з погляду її маркованості, оскільки дотепер немає лінгвістичного дослідження, яке б було присвячене маркованій лексиці загалом. Шар маркованої лексики досліджуємо на матеріалі сучасної української прози, яка яскраво репрезентує різноманітні за своїм змістовим і лексичним наповненням мовні процеси і явища.

Розроблена типологічна класифікація маркованої лексики, яка містить чотири типи лексичних одиниць:

- конотативно маркована лексика;
- хронологічно маркована лексика;
- територіально маркована лексика;
- соціально маркована лексика.

Ця стаття репрезентує огляд маркованих лексем в ідіолекті видатної української письменниці XXI сторіччя Марії Матіос, твори якої є вдячним матеріалом для дослідження різних лінгвістичних проблем.

У творчості письменниці представлено всі чотири типи маркованої лексики. **Конотативно маркована лексика** характеризується особливою складністю її семантики: в лексичному значенні слова наявні об'єктивно-понятійний та суб'єктивний компоненти. "Конотація мислиться як лінгвістичний феномен, що має семантичний статус, є факультативною частиною лексичного значення слова та "сигналізує" про наявність людського чинника в семантиці лексичної одиниці" [2, с. 25]. У конотативно маркованих словах відображається емоційно-

оцінне ставлення мовця до сказаного, вони надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення та виконують експресивну функцію, "яка зорієнтована на вираження суб'єктивних аспектів сприйняття людиною реального світу" [3, с. 43]. Конотативно марковані одиниці протиставляємо нейтральним словам, що у структурі свого лексичного значення містять лише денотативний компонент, який є позначником певного предмета чи явища дійсності, репрезентантом об'єктивної інформації про відображуване.

У процесі аналізу конотативно маркованих лексем у творах Марії Матіос з'ясовано, що найбільшим експресивним потенціалом позначені іменники, прикметники, дієслова.

Субстантиви мають кількісну перевагу у складі конотативно маркованої лексики, оскільки вони належать до основних частин мови і позначені первинністю формування в онтогенезі. Структура лексичного значення конотативних іменників повністю підпорядкована категорії суб'єктивності. На тлі денотативного макрокомпонента функціонує конотативний макрокомпонент, який може складатися з декількох елементів: емоція, оцінка, інтенсивність, образність. У літературних творах конотативні іменники виступають засобом характеристики художніх образів. Найчастіше вони виступають номінантами, що репрезентують світ людини: її зовнішні характеристики і внутрішній світ, навколишнє середовище і його вплив. Яскравим прикладом конотативно маркованих лексичних одиниць можуть слугувати номінанти людини, що у структурі свого лексичного значення обов'язково містять образний компонент, який породжує емоційно-оцінну образну сему, чим і створюється експресивний мовленнєвий ефект: **змія, голубка, ведмідь, видра, щур, зозулька** та багато інших. Такі метафоричні назви людини органічно вплітаються в мовну тканину творів Марії Матіос: **Зозулько моя, не бійся...** [4, с. 124]; **...затаївся як щур під підлогою** [4, с. 130]; **Що це була робота котроїсь сільської видри, вона не сумнівалася й хвилечки** [4, с. 159].

Конотативно марковані іменники такого типу письменниці широко використовує в "Щоденнику страченої". У цьому творі вибудовується яскрава еволюційна система сприйняття героїнею себе і навколишнього світу. Самоаналізуючи, вона номінує свою особу великим реєстром оцінно-образних лексем: **курка, гуска, риба, мавпа, квочка, пантера, дворняга, яструб, собака, кактус, сміттєпровід, голубка, невірниця, безбожниця, лява, каторжниця, блудниця-черниця, дурепа, не кікімора, стара, терористка, істеричка, царівна, королівна, імператриця,**

княжна, повія, відьма, добровільний вбивця власної плоти, наприклад: *Хіба цього мало, щоб сказати, що я була царівною, королівною, імператрицею, княжною, та в силу обставин, випробувань чи власного безголів'я – стала жертвою?* [6, с. 21]; *"Адью, жінко! Привіт, повіє!"* Ще раз поправляла зачіску, нібито пересвідчуючись, чи не засяяв над нею німб *королеви* [6, с. 182]. Лексеми, що номінують чоловіче начало, здебільшого мають негативне аксіологічне забарвлення, багато з них мають статус лайливих: *змій, слизький гад, чоловік-монстр, чоловік-кіллер, гультай, горила, привид, мара, цуцик, серцепошматовувач, шельма, патрач, гробар, дурень, негідник, падлюка, собака, мерзотник, жеребець* тощо: *Я таки егоїстка, якщо так довго люблю одного і того самого негідника й падлюку* [6, с. 114]; *Боже, що зробив безпощадний час із цим колишнім жеребцем...* [6, с. 161].

Кількісно великою є група конотативно маркованих дієслівних форм, які забезпечують аксіологічне кваліфікування ступенів інтенсивності дії, зокрема таких її ознак, як несподіваність, різкість, повторюваність, однократність тощо. У структурі лексичного значення таких дієслів, окрім денотативного ядерного компонента, обов'язково наявний конотативний макрокомпонент, що складається з емотивної, оцінної, інтенсивно-параметричної сем, які творять експресивні смисли. Такі лексеми є синонімами-експресивами до нейтральних, денотативних лексем, наприклад: *сичати* – говорити; *реготати* – сміятися; *жадати* – хотіти; *чеберяти, бігти, повзти* – йти; *ридати* – плакати; *наплодити* – народити; *цмулити* – пити; *фуфоритися* – вдягатися; *втовкмачувати* – пояснювати тощо. У художньому тексті конотативно марковані дієслова виконують ряд стилістичних функцій: передають емоційний стан мовця і його ставлення до висловленого, допомагають охарактеризувати образи твору, експресивно забарвлюють мовлення, тим самим сприяють яскравішому сприйняттю реципієнтом прочитаного: *...і в якусь, може, останню хвилину здорового глузду, я зрозуміла, що відтепер бігтиму чи повзтиму до нього, а хоч би на полюс...* [6, с. 51]; *Адже про майбутнє материнство найкраще написала безплідна Габрієла Містраль, а не та, що наплодила десятьох* [6, с. 78].

Конотативно марковані прикметники та прислівники також посідають значне місце в ідіолекті Марії Матіос. Вони забезпечують передачу не звичайної якості, ознаки, а інтенсифікованих градаційних якостей: *Не маючи ані сили, ані відваги потоптати ту брідку истоту...* [6, с. 10]; *Вона заслуговує найвищої міри покарання* [6,

с. 8]; **Прісно**, як для щоденника [6, с. 26]. У романі "Щоденник страченої" авторка часто передає психологічні інтенції героїні лише за допомогою нагромадження прикметникових конструкцій: ...**радість кохання неминуча, неминаюча, непроминальна** за жодних умов і обставин [6, с. 97]; ...**ось вам і проповідниця моралі Лариса. Не-самотня. Не-бездітна. І не-розлучена** [6, с. 97]; **Блаженна. Як собака, що має сказ, – скажена. Шалена. Несамовита. Не сповна розуму. Непідсудна. Божевільна. Не ... Це все про мене** [6, с. 67].

Хронологічно маркована лексика, до якої зараховуємо мало-вживані слова, у яких наявні ознаки застарілості або новизни і які зрідка вживаються в мовленні. Ця група лексем репрезентована в ідіолекті Марії Матіос досить обмежено. Застарілі слова представлені матеріальними архаїзмами (історизмами) та стилістичними архаїзмами.

Історизми (слова, що вийшли з ужитку внаслідок зникнення реалій, які вони позначали) часто є діалектними мовними одиницями, які позначають певні предмети побуту, наприклад: **кацавейка** ("вид жіночої юпки на ваті, хутрі або підкладці"), **джерга** ("товста і груба тканина, рядно, покривало, килим"; "верхній жіночий одяг у вигляді плахти темного кольору"), **коновка** ("дерев'яне відро"). Здебільшого історизми використовуються зі стилістичною метою. Вони увиразнюють зміст, надають текстові пафосності й урочистості або ж, навпаки, слугують засобом творення іронічного контексту: **шаблюка, шаровари, булава, шолом**, наприклад: ...**він був зарубаний черкеською шаблюкою** [4, с. 13]; ...**сьогодні ніхто не просить свого коханого зачерпнути шоломом води із Євфрату чи Амазонки** [6, с. 57]; **Скажи це котромусь задрипаному патріотіві. Бажано в шароварах і з уявною булавою** [6, с. 74]. Інколи письменниця вдається до використання так званих "радянізмів", наприклад: **Учора на колоквіумі з історії я не задала всіх членів Політбюро КПРС і мені поставили "трійку"** [6, с. 27]; ...**в село ринули райкомівські лектори-атеїсти** [6, с. 39].

Стилістичні архаїзми (слова, які вийшли з ужитку внаслідок заміни їх синонімами) у творах Марії Матіос найчастіше старослов'янського походження. Вони вживаються з метою створення певного емоційно-експресивного забарвлення: **преславна, квилити, тайна, глупота, нагло** тощо, наприклад: **О преславна Мати Божа** [6, с. 77]; **"Поїзд о двадцятій" – квилло сьогодні радіо** [6, с. 106]; **Незбагненна, загадкова для мене дата, укрита пеленою давньої-давньої тайни** [6, с. 38]; **Бо в черговий раз нагло – без попереджень сельовим потоком накочується біль** [6, с. 13]; **Господи, яка глупота приверзеться у хвилину гніву чи незадоволення** [6, с. 53].

У мовну тканину своїх творів Марія Матіос залучає також і загальнономовні неологізми, наприклад, **Київстар**, **біґ-борд** та інші, проте більш яскравими в текстах видаються оказіональні лексичні одиниці. Письменниця творить нову форму слова і тим самим вкладає в нього свій індивідуальний зміст: **мало-притомні, добре-продажні, відсиденти-дисиденти, голопупниця, патрач, кіоскерки, світельця, подаленілий** тощо. Такі лексеми мають потужний експресивний потенціал і яскраво відображають нюанси творчої думки. Доказом цього можуть слугувати приклади із творів: *...якби оці мало-притомні і добре-продажні відсиденти-дисиденти з усієї сили не намагались втовмачити...* [6, с. 71]... *але я не уявляла, як він їде містом – і лишає очі на отих молодюсінських голопупницях* [6, с. 94]; *Ні, патрачу! Від слова патрати (курку, серце, душу, життя)* [6, с. 104]; *Але згодом, натомивши очі на брудних міських будинках і на непривітних кіоскерках...* [6, с. 179]; *Підходжу до вікна. Ані душі. Ані світельця* [6, с. 66]; *...подаленілим, але все ще присутнім ароматом дорогих парфумів* [6, с. 10].

Соціально маркована лексика, до складу якої входять лексичні одиниці з аргю, жаргону, сленгу, професійної лексики, суржику, в ідіолекті Марії Матіос представлена невеликою кількістю лексем: **лямур, пришити, шиза, кришка, гаплик, адью, па-па, гуд-бай, муть** та деякі інші. Соціально марковані лексичні одиниці, які використовує письменниця, здебільшого можна віднести до сленгово-жаргонних утворень, наприклад: *Усю цю муть під назвою щоденник життя розумна людина могла би помістити в п'ятеро-десятеро слів...* [6, с. 15]; *...І тільки тоді я зрозуміла, що мені кришка, гаплик, кранти, the end, фініш, ґата, фертик і фініта одночасно. Кінець* [6, с. 51]; *Чому я не запитала, чи шиза – форма божевілля, чи ні?* [6, с. 66]; *А-а-а, що йому пришиєш? Бувають і тут такі, що пришити нічого* [4, с. 56].

Найяскравіше репрезентований четвертий тип маркованої лексики – **територіально маркована лексика**, до якої відносимо лексичні одиниці, що прийнято називати діалектизмами. В українській лінгвістиці цей пласт лексики досліджений досить ґрунтовно (П.Гриценко, В.Німчук, В.Русанівський, С.Бевзенко та ін.), проте деякі аспекти діалектної лексики ще потребують вивчення. В "Енциклопедії: Українська мова" значення поняття "діалектизм" тлумачиться так: "Діалектизм – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену територіальну віднесеність" [9, с. 135]. У творах Марії Матіос діалектизми вживаються досить часто й виконують важливі

стилістичні функції: відтворюють місцевий колорит західно-українських територій, мовленнєві особливості персонажів творів.

Діалектну лексику поділяємо на дві групи: лексичні діалектизми, або діалектизми протиставного типу (термін С.Бевзенка), та етнографічні діалектизми, або діалектизми непротиставного типу.

Етнографічні діалектизми не мають відповідників у літературній мові й визначають своєрідні за своєю сутністю реалії та явища об'єктивної дійсності, які не виражені іншими лексичними засобами. Такі лексеми існують лише в певному діалекті, вони поширені на обмеженій території в результаті того, що інші регіони не мають відповідних предметів чи понять. Етнографічні діалектизми – переважно терміни зі спеціальних галузей господарства, або такі, що пов'язані зі специфікою економіки і побуту певного краю, його географічним положенням, особливостями матеріальної культури [1, с. 177]. Так, назви специфічного гуцульського одягу та взуття передають діалектизми **сардак, кацавейка, позлітка, ліжник, кептар, вироб'єски, мешти**; назви галицько-буковинської їжі – **будз, бануш, мамалічка, затірка**; назви особливих предметів побуту – **коновка, цапіна, баняк, джерга, дрімба, коцик** і багато інших, наприклад: *І смішного колись Абрама Машталера, який поверх лапсердака чомусь носив гуцульський кептарик із тонкої козячої шкіри...* [4, с. 13]; *...такий на ній вишитий сардак, стільки на ній веселих хусток із тороками...* [4, с. 156]; *Їла би лиш будз, масло й бринзу, а по неділях – варила бануш, пила би калинове вино...* [4, с. 120]; *Уласій має цапіну й сокиру в руках* [4, с. 51]; *...зодягнута, як до вінчання, – в писаній чорним хрестиком сорочці, в кептарі, ...несла почерез обійстя дерев'яне відро – коновку – з водою* [4, с. 62].

Лексичні діалектизми здебільшого є відповідниками до літературних дублетів, уживаються для позначення того ж самого предмета чи поняття, наприклад: **бараболя** (картопля), **георгіни** (жоржини (На Буковині "георгіна" – це не русизм. Є навіть таке нічне ім'я)), **половик** (яструб), **карк** (шия), **мерша** (мертвечина), **верстак** (ровесник), **когут** (півень) і багато інших: *Даруся роздавала по селу квіти, бо так багато їх викопала восени, що більше ніж барабуль у пивниці було* [5, с. 5]; *Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі та пишні?* [5, с. 4]; *І чує він якусь неясну тривогу, так, нібито зараз його має украсти оцей половик, що мертво висить над карком, як над мершею...* [5, с. 111]; *А чого не будете брати? Моїх верстаків забирають* [5, с. 142].

Лексичні діалектизми поділяються на п'ять підгруп:

- власне лексичні;
- лексико-семантичні;
- лексико-словотвірні;
- лексико-фонетичні;
- лексико-морфологічні.

Особливістю діалектних слів **власне лексичного** різновиду є те, що для позначення того ж самого предмета, поняття, дії вживаються зовсім інші лексеми, ніж у літературній мові. Ця підгрупа діалектизмів представлена у творах Марії Матіос досить широко. Найчастіше це іменники, прикметники, дієслова: **вуйко** (чоловік, мужчина), **каня** (яструб), **вберя** (одяг), **челядь** (люди), **домна** (пані), **колітка** (замок), **возниця** (споруда для коптіння м'яса), **дріб** (вівці), **постерунок** (прикордонний пост), **газда** (хазяїн), **шварцівник** (контрабандист), **гузиця** (сідниці), **кобіта** (жінка, коханка), **фіра** (підвода), **люба** (кохання), **ватра** (вогонь), **чір** (собача їжа, каша), **бола** (біда), **дряпак** (мітла), **женячка** (одруження), **ледя** (привид), **мняцьканий** (непрасований), **шпаровитий** (винахідливий), **неклеїдоватий** (не спритний), **не харапутний** (не вдатливий), **плазувати**, **слинитися**, **флинькати** (плакати), **турлюнькати** (колисати), **ладувати** (збирати речі), **шляхтувати** (паяти), **пантрувати** (охороняти, доглядати), **чипіти** (бути нахиленим), **вслонити** (покласти спати), **вадитися** (сваритися, сперечатися), **замельдувати** (повідомити), **траджувати** (переміщати, нести), **заглагоїти** (заспокоїти), **пазити** (доглядати, піклуватися), **розбиратися** (роздягатися), **мольфарити** (чаклувати), **везтися** (йти – про час), **зашпортуватися** (поспішати), **проглигнути** (проковтнути), **газдувати** (хазяйнувати), **не втрапити** (не зустріти) і багато інших. Такі лексеми є, здебільшого, синонімами до літературних слів. Досить часто у структурі свого лексичного значення, окрім денотативного компонента, вони мають і конотативний елемент, що надає лексемі виразного експресивного забарвлення, а використання такої лексеми у мовленнєвому акті, і в результаті введення її в тканину художнього тексту, призводить до створення експресії мовлення. Таке стилістичне навантаження найчастіше виконують дієслова. У структурі їх лексичного значення наявний денотативний компонент, що займає позицію ядра семми, та конотативний макрокомпонент, який оточує денотативний центр і містить у собі такі компоненти, як інтенсивність, параметричність, емотивність, що творять образність та експресивність: **прізвишкувати** (давати прізвисько), **гаряканити** (голосно розмовляти), **турлу-**

ватися (кохатися), **законитися** (мати статеві стосунки з чоловіком), **школувати** (віддавати до школи), **заткати** (замовкнути), **пудити, пужати** (лякати), **спаскудити** (обляяти), наприклад: *А це встидно, коли тобі прізвишкуються?* [5, с. 19]; *...а вони село паплюжать... і тирлюються, певно, у воді... мало їм хати...* [5, с. 63]; *А не чули'сте, Гафійко люба, це правда, що Ілена законилася цієї ночі Цвичком?* [5, с. 41]; *...народили і пошкодували діточок, та й газдують собі як уміють* [5, с. 23]; *Агій на вас, небого, – хочете дитину перепудити?* [5, с. 61].

Кількісно обмежено в ідіолекті Марії Матіос репрезентована друга підгрупа лексичних діалектизмів. Особливістю **лексико-семантичних** діалектних лексем є те, що вони звучать однаково в літературній і діалектній мовах, проте мають відмінні значення, наприклад: **нафта** (вживається на Буковині для позначення поняття "гас"), **гостинець** ("великий битий шлях"), **плаття** ("одяг"), **син** ("дівчина"), **мізинець** ("найменша дочка"): *Який подорожній не топтав гостинець – не минав Климишиної хати, щоб не напитися води, не лишити на збереження мішок із мукою...* [4, с. 95]; *Що ти хотіла, синку?* [4, с. 132]; *Він сам собі нарадив свататися до гафтинякового мізинця* [4, с. 151].

Досить чисельною за своїм кількісним складом є третя підгрупа територіально маркованих лексем. **Лексико-словотвірні діалектизми** відрізняються від своїх літературних відповідників словотвірними афіксами (їх наявністю, відсутністю, заміною) або злиттям основ. Так, наприклад: **на пролюд** (до людей), **призвати** (назвати), **довкіл** (навколо), **почерез** (через), **злоги** (пологи), **біданка** (бідна), **спечне** (спекотне), **дітво** (діти), **переймити** (перейняти), **дрібнизначне** (дрібне), **остатній** (останній), **діправди** (де правди діти), **сьоговечір** (цього вечора): *Петре, а десь'те купили такі штани, чи не до церкви на пролюд?* Чи не від Цвичка моду **переймили**? [5, с. 39]; *Матронку в селі називають Михайловим чудом. Точніше, Михайло сам її так **призвав*** [5, с. 84]; *...і аж тоді роззирається **довкіл*** [5, с. 26]; *Якось то був так спаскудив тюдівську молодицю, що **біданка** до Кутів ходить пішки, аби лиш на Цвичка не втрапити* [5, с. 36]; *Я люблю, аби були великі і пишні квіти, а не якесь **дрібнизначне**...* [5, с. 4]; *А що, газдику, йдете **сьоговечір** до кобіти* [5, с. 109].

Особливістю **лексико-фонетичної** підгрупи діалектизмів є те, що слова в літературній і діалектній формах української мови різняться особливостями звукового складу, спричиненими фонетичними явищами, що мають лексикалізований характер: **рупцак** (рюкзак),

нарваний (нервовий), **токмо** (тобто), **фасулі** (квасоля), **спечне** (спекотне), **встидно** (соромно), **жолудок** (шлунок), **цвик** (цвях), **Божка** (Бог), **трафити** (трапити), **потому** (потім), **видко** (видно), **най** (нехай), **аби'х** (аби), **десь'те** (де це) і багато інших: Та **Божка** його знає, що з моїми квітами приключилося? [5, с. 4]; ...А літо стояло **спечне** [5, с. 7]; Квашена капуста на татовий **жолудок** не дуже добра [5, с. 20]; Знов чекає на півлітерку. А **потому** сирця зробить [5, с. 20]; ...гаразду нізвідки не **видко** і кінця-краю їхньому дуренству також не **видко** [5, с. 24]; а вас **най** совість замучить, як остатну нензу... [5, с. 63]; **Аби'х** так до завтра дочекала [5, с. 81]; ...в бувалих, а **токмо** жінок, від заздрості і неминаючого подиву роздулися ніздрі [5, с. 84]; ...а **десь'те** купили такі штани... [5, с. 39].

У своїх творах Марія Матіос часто вдається до використання територіально маркованих лексичних одиниць **лексико-морфологічного** різновиду. Так, трапляються в текстах діалектні форми займенників, які дійшли (у фонетично зміненому вигляді) з давньої мови: **си, ми, те, тя, ся**; використовуються також усечені форми родового і давального відмінків однини предметно-особових займеників: **го** (його), **му** (йому), **ї** (їй); зворотна частка **ся** часто виступає як у постпозиції, так і в препозиції, не зливаючись із дієсловом; наявна зміна особово-відмінкових закінчень: ...**заткала би тя лиха година!** [5, с. 32]; *Так то так, Михайлику злотний, але видите, що си спричинило...* [5, с. 120]; *Не хочу грішити, кумко-любко, але здає ми'ся, що з тою Матронкою щось нечисте замішано...* [5, с. 121]; ...*шляк би го трафив ще в моїй утробі* [5, с. 5]; ...*ніколи би не подумав, що ви так фальшиво свою дитину вчите! Встидали би ся! Встидали!* [5, с. 18]; ...*не сповідалася, так мені ся получило* [5, с. 30]; *А не чули'сте, Гафійко люба, це правда...* [5, с. 41]; *Моя мені точно скаже: "Не позволям". А ваша що – позволям?* [5, с. 109]; *Ти собі годен надумати, що хтось з постерунку міг би плювати перед церкви?!* [5, с. 117].

Аналіз творів Марії Матіос засвідчує, що виділені лексичні одиниці є маркованими – обмеженими у своєму вживанні (територіально, хронологічно, соціально марковані) або ж мають у структурі лексичного значення маркований компонент (конотативно марковані). Їхнє вживання є виправданим і доцільним, оскільки сила впливу художнього твору на реципієнта значною мірою залежить від особливостей його мови і майстерності її використання. Маркована лексика в ідіолекті Марії Матіос – засіб індивідуально-авторського сприймання національної картини світу, спосіб передачі ставлення авторки до зображуваного.

Проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем, пов'язаних із особливостями маркованих лексичних одиниць. Виділені лише основні їх типи, яким властива семантична різноманітність, невизначеність складу, особливості функціонування у художніх текстах.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
3. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск: Наука, 1986. – 230 с.
4. Матіос Марія. Нація. Одкровення. – Львів: ЛА "ПІРАМІДА", 2006. – 204 с.
5. Матіос Марія. Солодка Даруся. – Львів: ЛА "ПІРАМІДА", 2007. – 188 с.
6. Матіос Марія. Щоденник страченої. – Львів: ЛА "ПІРАМІДА", 2005. – 188 с.
7. Словник української мови: У 11 т. / Ред. кол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
8. Теля В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Л.І.Драчук

Звичаї та традиції українців у повісті Михайла Стельмаха "Гуси-лебеді летять" як засіб формування духовного багатства світу школярів

Літературі належить важлива роль у формуванні моральних переконань, патріотичного виховання учнів, формування в них національної самосвідомості.

У народних традиціях, звичаях закладено мудру філософію, визначено поведінкові норми: бути чесним, правдивим, скромним, милосердним, турбуватися про батьків, поважати старших. Усвідомлення традицій – це знання побуту українського народу, своєрідності

світобачення, образної свідомості, морально-етичних законів. Тому необхідно під час вивчення української літератури цілеспрямовано здійснювати пошукову роботу, широко використовуючи народні традиції в морально-етичному вихованні школярів.

Багатий матеріал для виховання в учнів почуття любові й пошани до батьків, рідної землі, працелюбності, звичаїв, традицій українського народу містять твори Михайла Стельмаха.

Важливими засобами, що стимулюють процес успішного здійснення морально-етичного виховання на традиціях українського народу, є сугестивне введення учнів у тему уроку, емоційна розповідь учителя про морально-етичні погляди письменника, його ставлення до народних традицій.

У вступному слові вчитель повинен подати відомості про життя письменника, яке є найкращим коментарем до його творів. Син селянина-незаможника, Михайло Стельмах перейняв велику любов до рідної землі, праці, людини-трудівника, звичаїв від своїх батьків, родичів і односельців. Від материнської колиски супроводжували майбутнього митця чарівні пісні, казки, легенди рідного краю.

Мати, Ганна Іванівна, невтомна трудівниця, перша виховала в Михайлика любов до навколишньої природи. Вона навчала маленького хлопчика милуватися вранішніми росами й легеньким ранковим туманом, подовгу вслухатися в "...бентежні звуки далеких дзвонів...", що їх струшують на землю з високого піднебесся оті казкові гуси-лебеді, що повертаються навесні на рідну землю [2, с. 435].

Багато творів написав М.Стельмах, і всі вони пронизані почуттям любові, доброти й краси.

Письменник був романтиком-оптимістом, утверджував торжество добра й справедливості, наділяючи героїв творів внутрішньою досконалістю, утілюючи в них ідеал Людини. Любов до рідної землі й батьківської домівки проніс через усе життя. Де б не жив письменник, якими б справами не займався, завжди знаходив час приїхати до рідного села, поспілкуватися з земляками. Це давало сили й натхнення.

Повість "Гуси-лебеді летять" автобіографічна, тобто така, у якій письменник описує власне життя. У її основу покладено спогади Михайла Стельмаха про дитинство, яке минуло в подільському селі у двадцять років. Розповідь ведеться від імені сільського хлопця Михайлика, у якому ми впізнаємо самого письменника.

Аналізуючи твір, необхідно зосередити увагу семикласників на звичаях і традиціях, відображених у творі: шанобливому ставленні до

батьків, старших, любові до природи, праці на землі, шанування сімейних традицій, побуту, спілкування між людьми.

Завдання вчителя на цьому етапі полягає у формуванні в учнів умінь працювати над текстом художнього твору, знаходити аналогічні ситуації в житті, самостійно робити висновки щодо відповідності поведінки, вчинків літературних героїв моральним нормам. Під час бесіди школярі входять у світ дитинства головного героя повісті "Гуси-лебеді летять" Михайлика. Хлопчик росте допитливим: йому все хочеться знати, до всього дійти розумом. Наслухавшись казок, легенд і розповідей дідуся та бабусі, Михайлик бачить світ крізь їх призму. Вони навчили його любити й поважати людей, природу, бачити в навколишньому світі прекрасне й таємниче.

Казки, думи, пісні для нього як життєдайне повітря. Цим пояснюється й велика жага до знань, потяг до книги. Він любить води й зорі у високому небі, запах жита й бентежні звуки гусей-лебедів.

Родина Михайлика живе в нестатках. Батьки люблять своє господарство, землю, привчають малого хлопчика до праці. За неписаними законами в селі діти рано починали трудову діяльність і з дитинства привчалися приносити користь родині.

У творі розповідається про той день, коли Михайлик уперше став орачем: "Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони поверталися увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: "Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле" [2, с. 454].

Учитель може дати коментар про те, що праця на землі возвеличує людину й землю. Традиційно в Україні польові роботи починалися весняною оранкою та сівбою. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина та його родини протягом усього господарського року. Отже, початок оранки відбувається урочисто.

"Селянин з нетерпінням чекав тої благодатної днини, коли вперше вийде в поле, щоб прокласти борозну. Напередодні господиня варила святочну їжу, і коли сідали гуртом за стіл,

обов'язково молилися, щоб робота спорилась і нива щедро засівалась". У народі вірили, що "нива вельми чутлива". "Не можна було лихословити й лаятись" [1, с. 148]. Коли господар уперше збирався на оранку, то обов'язково одягав нову сорочку. Це було святом для селянина-трудівника.

Бажано наголосити на тому, що праця на землі – це форма забезпечення повноцінного життя сім'ї, обов'язок і внутрішня потреба. Тому батьки Михайлика поступово привчають сина до праці, відповідальності.

Як зазначав В.Скуратівський, фізична праця з'єднувала людину з природою. Бережне ставлення до всього живого – споконвічна традиція українського народу.

Працюємо з епізодами тексту, у яких мати веде хлопчика на город і показує йому, як з'явився перший пуп'янок огірка чи зацвів повернутий до сонця соняшник. Першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує сп'янілий джміль. Михайлик вбирає у свою душу й маленьке серце цю науку та вчиться бачити, оцінювати, прислухатися, спостерігати красу рідної природи.

Стосунки між чоловіком і дружиною теж належали до вироблених віками традицій. Вихованням дітей у сім'ї займалася мати, тому й навчила Михайлика любові до землі-годувальниці. "Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, що вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі" [2, с. 465]. Традиційно, на присадибних ділянках господарі сіяли й садили лише за народним календарем. "Сьогодні мати почала діставати з комори, з скрині, з сипанки, з-під сволюка і навіть з-за божниці свої вузлики" [2, с. 465].

Незаперечний авторитет для Михайлика – батько. Завдяки йому він засвоює трудові навички, переймає моральні переконання. В образі батька втілена вікова селянська мудрість, доброта, працьовитість, повага до старших, любов до сім'ї. Михайлика змалку привчали до праці – вміло, розумно.

Михайлик – єдиний син у сім'ї, Батьки турбуються про нього, виховують так, щоб він знав працю, відчував відповідальність і став справжньою людиною. Працьовитість, потяг до книг, знань були цілком природними. Ці риси органічно формувалися завдяки середовищу, у якому зростав і виховувався герой. Це вплив щирих, добрих, розумних, мудрих старших друзів: діда Дем'яна, бабусі, мами, батька. Саме їм він завдячує всім найкращим, що має в серці й

дитячій душі. Михайлик жадібно прислухається до старших, переймає народну мудрість, старанно й гарно вчиться.

Варто звернути увагу учнів на традицію добрих стосунків між людьми. В українських сім'ях прийнято плекати доброзичливе ставлення до людей. Милосердя, взаємодопомога, співчуття, привітність, доброта – характерні риси, притаманні народові. Саме так виховували Михайлика. Знаходимо в тексті уривок від слів: "Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась..." до слів: "А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене". Михайлик уміє відчувати чужий біль: "Мене так вразили її сльози, що я теж мало не заплакав з жалю" [2, с. 471]. Мати похвалила сина за те, що він поділився гарбузовим насінням із людьми, яких голод погнав з далекого краю: "Добре синку... Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар" [2, с. 476].

За народними традиціями діти повинні любити й поважати своїх батьків, прислухатися до їхніх порад, піклуватися про старість. "Не перекладай свої праці на батька і матір. Поважай їх працю і відпочинок ділом, вчинками. Твоє добре навчання, добра праця – це радість твоїх батьків. Принось їм цю радість. Не засмучуй їх нічим" [3, с. 160]. Пропонуємо учням дати відповідь на такі запитання:

Чи привчали вас батьки з повагою ставитися до старших за віком?

Які вияви людяності в стосунках героїв вам запам'яталися?

Підсумовуючи учнівські відповіді, учитель має зазначити, що взаємоповага, глибокі родинні почуття, милосердя, доброзичливість – це ті моральні якості, які характеризують героїв твору. Вони повинні бути орієнтиром у житті.

Моральність людини виявляється в її невідривності від свого народу, його долі, традицій і духовних надбань.

Повість Михайла Стельмаха – це своєрідний гімн дитинству, батькам, землякам і всім чесним, щирим, душевним людям.

Література

1. Скуратівський Василь. Святвечір: У 2 кн. – К.: Перлина, 1994. – 192 с.
2. Стельмах Михайло. Твори: В 7 т. – Т. 4. – К.: Дніпро, 1983. – 712 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибр. Твори: В 5 т. – Т. 4. – К.: Рад. школа, 1976. – 640 с.

Художнє мовомислення: до проблеми окреслення терміна

Термінологічне утворення "мовленнєве мислення" належить Леву Виготському, проте теоретичні підвалини для окреслення зазначеного поняття були створені значно раніше.

Центральною проблемою мовомислення є, безперечно, відношення думки до слова [1].

Фердінанд де Соссюр (основоположник соціологічної школи мовознавства) вважав, що мовний знак, із одного боку, абсолютно довільний, а з іншого – обов'язковий для даного мовного колективу. У його вченні закладено основу до вивчення мови як системи "чистих відношень", не обтяжених матеріальними формами.

На думку вченого, мовний знак пов'язує не річ та ім'я, а поняття й акустичний образ. Під знаком він розумів комбінацію концепту (означуваного) й акустичного образу (означника). Звідси впливає його довільність. Тому одне й те ж поняття в різних мовах озвучується по-різному. З одного боку, знак незмінний, а з іншого – з часом він трансформується. Якими б не були чинники, що впливають на його змінність, вони завжди призводять до зсуву між означуваним і означником, ідеєю та знаком. Семантика лексичної одиниці визначається її оточенням (контекстом). Оскільки ж діахронія передбачає дію динамічного чинника, то "говорити про лінгвістичний закон узагалі рівнозначне бажанню схопити привид" [2].

За Фердінандом де Соссюром, мислення являє собою неоформлену масу. Без мовних знаків людина не змогла б із достатньою ясністю відрізнити один знак від іншого: "Нема, таким чином, ні матеріалізації думок, ні спіритуалізації звуків, а все зводиться до того певною мірою таємничого явища, що "думка – звук" вимагають наявності поділу і що мова виробляє свої одиниці, оформлюючись між двома масами, що не мають форми" [3].

Роль знака полягає в тому, щоб репрезентувати, заміщувати певну річ, виступаючи її субститутом для свідомості [4]. У праці Еміля Бенвеніста "Про природу мовного знака" стверджується те, що у визначенні Соссюром мовного знака й характеристикою його властивостей існує суперечність. Еміль Бенвеніст уважав, що зв'язок між означуваним та означником не довільний, а необхідний, адже поняття у свідомості носія мови асоціюється з його звуковим образом: "Для мовців мова повністю адекватна дійсності: знак покриває собою

дійсність, домінує над нею; більше того, знак є дійсністю" [5]. Отже, довільність існує лише у відношенні до явища чи об'єкта дійсності, проте їй немає місця в будові знаків: "Відношення, котре одночасно і змінюється, й залишається незмінним, – це відношення не між означуваним та означником, а між знаком й об'єктом; це, іншими словами, об'єктивна мотивація позначення, на яку здійснюють вплив різноманітні історичні чинники. Те, про що говорить Соссюр, правильно, проте щодо значення, а не знака" [6].

Учений уважав хибним твердження про те, що мова й мислення – це два різних за своєю сутністю види діяльності, що поєднуються лише з комунікативною метою. На його думку, не можна говорити про те, що кожне з них має свою окрему царину й свої самостійні можливості та що мова постачає мисленню засоби вираження думки: "Думка не є матеріалом, якому мова надає форму, оскільки в жодному з моментів цей "складник" не можна уявити позбавленим від свого "складу" або "склад" незалежним від свого "складника" [7]. Те, що можна висловити, обмежує й організує те, що можна мислити: "Мова надає основну форму тим властивостям, які визнає за речами" [8].

Мислення – потенційна динамічна сила, що є незалежною не від мови взагалі, а від певної мовної структури. Але сама можливість мислення невідривна від мовної здатності, "оскільки мова – це структура, що несе значення, мислити – значить оперувати фактами мови" [9].

Характеризуючи роль мови у вербалізації процесів підсвідомості, Еміль Бенвеніст стверджує, що амбівалентний зміст образів міфів та сновидінь існує тому, що мова має певні обмежені можливості, пов'язані з відбиттям у свідомості мовця відношень між предметами та явищами світу, й вербалізує лише те, що можна окреслити, висловити: "Оскільки мова є знаряддям упорядкування дійсності й суспільства, вона накладається на світ, що розглядається як "реальний" і відображає "реальний" світ" [10]. Тут ми оперуємо не власне мовою, а риторичним мовленням, стилем, де вживається надмовна символіка – внаслідок того, що в ній використовуються знаки дуже об'ємні, "котрим у звичайному мовленні відповідали б не мінімальні, а більш масштабні одиниці мови" [11].

Олександр Потебня розглядає зв'язок мови й мислення в аспекті психолінгвістичної теорії: "Слово утворюється з суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі" [12]. У процесі використання мови здійснюється її семантична трансформація: з розвитком суспільства відбуваються зміни у внутрішній наповненості слів: "Оскільки кожен зосібна й до того ж безперервно

діє на мову, то кожне покоління змінює її якщо не в словах, то у формах уживання" [13].

У розвитку мови діють дві протилежні тенденції. З одного боку, вона постає як засіб переходу від безсвідомого до усвідомленого. З іншого, використання мови протягом тривалого часу й зумовлені ним трансформації в мовленнєвих одиницях призводять до забування їх зовнішньої оболонки: "Думка, підживлена словом, починає співвідноситися безпосередньо з самими поняттями, знаходити в них шукане знання" [14]. За допомогою слова неможливо точно передати свою думку співбесідникові, але можна пробудити його власну. Це пояснюється функціонуванням внутрішньої форми слова, яка, будучи вимовлена співбесідником, спрямовує думку слухача. Але вона "лише збуджує цього останнього, дає лише спосіб розвитку в ньому значень, не окреслюючи при цьому меж розуміння слова" [15]. Слово має, з одного боку, об'єктивне, а з іншого – суб'єктивне значення, тому кожен розуміє його по-своєму [16].

Одиниця мовлення, як і художній твір, підлягає суб'єктивному тлумаченню, в результаті чого розвивається множинність образних утілень одного уявлення. У слові, як і в художньому творі, взаємодіють три чинники: зовнішня форма, зміст і внутрішня форма, або найближче етимологічне значення слова [17].

Олександр Потебня близько підійшов до модерністичного розуміння художнього мовомислення у плані співвіднесеності вербальних одиниць і денотатів реальної дійсності. Він твердив, що слово є символом, й, окреслюючи сутність речей, одержує владу над ними: "Слово є сама річ, і це доводиться не стільки філологічним зв'язком слів, що позначають слово і річ, скільки поширеним на всі слова повір'ям, що вони позначають сенс явищ" [18]. Тут ідеться про самодостатність елементів художнього мовлення, витворювання ними власної "вербальної дійсності". Більше того, вчений вів мову про системну взаємодію одиниць художнього мовлення, що є однією з ознак дискурсивності: "Естетичне враження можна одержати не від сукупності формул або слів, а від результату їх додавання" [19].

Одиницею мовленнєвого мислення Лев Виготський вважає компонент внутрішнього аспекту слова – його значення, що є точкою поєднання мови й мислення: "Саме в значенні слова зав'язаний вузол тієї єдності, яку ми називаємо мовленнєвим мисленням" [20]. Значення презентує дві функції мови – комунікативну й мисленнєву, адже функціональний мисленнєвий розвиток здійснюється тоді, коли думка переходить у слово й навпаки. З одного боку, між ними існує суперечність, з іншого – вони мають дотичну грань – семантику

мовної одиниці: "Мова не служить відображенням готової думки. Думка, перетворюючись на мовлення, перебудовується й видозмінюється. Думка не відображається, а здійснюється в слові" [21].

Будь-яке слово пов'язується не з одним предметом, а з їх групами та класами. Тому кожна лексико-семантична одиниця являє собою приховане узагальнення. Сислове наповнення слів набагато ширше, ніж їх зміст. Отож вербальні одиниці можуть вступати в різноманітні відношення одна з одною. У зв'язку з цим вибір семантики в кожному конкретному випадку являє собою мисленнєвий акт: "Слово майже завжди готове, коли готове поняття. Через те є всі підстави розглядати значення слова як вияв єдності не тільки мовлення й мислення, а й узагальнення й спілкування, комунікації та мислення" [22].

Семантика лексичних одиниць змінюється, трансформується, збагачується новими асоціами або ж, навпаки, її зв'язки з певними реаліями ослаблюються, причому конкретне значення поступається абстрактному: "Від нижчих і примітивних форм узагальнення мовна думка переходить до вищих і найбільш складних форм, що знаходять своє вираження в абстрактних поняттях" [23].

Залежно від особистого досвіду семантика мовних одиниць повертається різними гранями, тому сприйняття й розуміння можна розглядати як творчий процес: "Разом зі збудженням поняттям починає вібрувати багато інших, співзвучних йому понять" [24]. Відношення означуваного й означника асиметричні, вони довільні один щодо одного, хоча й об'єднані комунікативною функцією. Вторинна номінація, відриваючись від первинної, спричинює переміщення лексичної одиниці в іншу групу. На перший план виступають при цьому функціональні зв'язки. Крім того, "навіть у своїй семантичній серцевині лексичні значення виявляють індивідуальні відхилення" [25].

Елементи внутрішнього мовлення мають більше змістове навантаження, ніж зовнішнього: перше більш предикативне. Це пов'язано з тим, що з нього вилучено підмети (які лише мають на увазі) й воно складається лише з присудків: "Слово може бути так само замінене уявленням про нього чи образом пам'яті, як і будь-який інший предмет" [26]. Інше функціональне навантаження зумовлює зміну структури мовлення, що стає еліптованим, уривчастим: "Фазовий бік мовлення, його синтаксис і фонетика зводяться до мінімуму, максимально спрощуються та згущуються. На перший план виступає значення слова" [27].

Якщо Лев Виготський убачав у "внутрішньому мовленні" особливий вид мовної діяльності, то Петро Гальперін – певний компонент

останньої. У його праці "До питання про внутрішнє мовлення" стверджується думка про те, що не існує ні наукових доказів, ані самої методики дослідження мислення окремо від мовлення. Проте є так зване внутрішнє мовлення як останній етап розумової дії. Його особливість полягає в тому, що мовленнева частина внаслідок автоматизму стає прихованою від свідомості, й тому він супроводжується явищами "чистого мислення" [28].

У радянську епоху проблема взаємозв'язку мови й мислення часто розв'язувалася однозначно: "Радянське мовознавство й радянська психологія не визнають існування "оголених думок", мислення, вільного від мови" [29]. Соломон Кацнельсон розглядає мовомислення як певний мовленнєвий рівень: "У процесі породження мовлення можна виділити три основні ступені: мовомисленнєвий (або семантичний), лексико-морфологічний і фонологічний. Перший ступінь охоплює всі власне семантичні процеси, починаючи з квантових елементів свідомості (знань) на окремі пропозиції й закінчуючи формуванням глибинних семантико-синтаксичних структур" [30].

Мовомисленнєві процеси зумовлюються тим, що семантика слів невичерпна, оскільки нові їх грані виявляються в різних текстових сегментах, цілісному тексті, ідіостилі. Внутрішня наповненість може відділятися від мовної одиниці й фіксуватися в іншому слові. На відміну від значення, семантика складається з "плинних" зон. Слово в художній площині зазнає різних конотацій, "всотуючи" в себе внутрішній потенціал багатьох текстових елементів: на ньому позначається семантичний "вміст" усього твору. Із цього погляду воно схоже на одиницю внутрішнього мовлення, яке Лев Виготський уважав особливою й самостійною формою – перехідною від мови "для інших" до мови "для себе" [31].

Світлана Єрмоленко – основоположник української школи лінгвокраїнознавчої стилістики – використовує термін "мовомислення", проектує його на площини народної творчості ("народно-поетичне мислення" [32]), літературних текстів ("мовно-поетичне мислення" [33]), а також ідіолекту й ідіостилю ("мовно-поетичне мислення" [34]). Змістова структура наведеного наукового поняття розбудовується в аспекті лінгвокраїнознавчої культурно-історичної трансформації.

Ігор Костецький послуговується поняттям "мовомислення", поширюючи його на площину модерної літератури. У праці "Стефан Георге: Особистість, доба, спадщина" учений розглядає художнє

мовомислення як репрезентант умовності мови [35]. Термін стає мотивувальним щодо метафор "мовомисленневі спромоги" та "мовомисленнева гречка" (остання спирається на семантику недозволеного, забороненого в інфантильній, за визначенням автора, провінційній культурі). Мовомислення, на думку вченого, розгортається як суперечності, парадокси, семантичні протилежності. Корені української реалістичної поетики він убачає у "просвітянстві", а дискурсивності, модерності художньої мови – у "сковородинському всесвітійстві". Тому, як уважає Ігор Костецький, мова творів Сковороди є модерною за кілька століть до того, як модернізм як явище поширився в Україні (кінець XIX ст.).

Останнім часом у терміні "мовомислення" акцентується світоглядний зміст. Оксана Забужко окреслює аналізоване поняття як царину філософії, спрямовану на відкриття: "Визначимо національну філософію – оту пошукову, спраглу проникнення в сутність речей мисль, що опромінює собою ціле культури й робить його врозумливим, – як мовомислення" [36].

Компонент "художній" у структурі терміна "художнє мовомислення" підкреслює реалізацію поетичної, культурно-естетичної функцій мови. Аналізоване поняття постає як "функціонально-смыслову єдність комунікативно організованих системних ознак, яка, на відміну від інших типів дискурсів, моделює культурно-мовний універсум" [37]. Найголовніша ознака художнього мовомислення – багатозначність семантики, що зумовлює множинність інтерпретацій [38].

Отже, в ході окреслення змісту поняття "художнє мовомислення" потрібно брати до уваги такі семантичні ознаки, як:

- невмотивованість, номінативна "довільність" мовного знака;
- актуалізованість суб'єктивного змісту слова;
- символічний характер мовної одиниці;
- герметичний характер мовлення, зверненість його на себе;
- функціонування знака в межах особливого мовного світу;
- активізація функціональних зв'язків слова, конденсація в ньому семантики всього тексту;
- відбиття в конотативних прироцненнях мовних одиниць змісту текстового цілого;
- парадоксальний характер художнього мовлення.

Літэратура

1. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 8.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики (извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1964. – С. 385.
3. Там само. – С. 396.
4. Бенвенист Э. О природе языкового знака // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 76.
5. Там само. – С. 93.
6. Там само. – С. 94.
7. Бенвенист Э. Категории мысли и категории языка // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 105.
8. Там само. – С. 111.
9. Там само. – С. 114.
10. Бенвенист Э. Заметки о роли языка в учении Фрейда // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1973. – С. 122.
11. Там само. – С. 126.
12. Потебня А.А. В.Гумбольдт // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 29.
13. Там само. – С. 30.
14. Потебня А.А. Представление, суждение, понятие // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 114.
15. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 128.
16. Там само. – С. 129.
17. Там само. – С. 124.
18. Там само. – С. 123.
19. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 138.
20. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 14.
21. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 308.
22. Выготский Л.С. Проблема и метод исследования // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 17.
23. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 299.
24. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С. 107.
25. Там само. – С. 132.
26. Там само. – С. 315.

27. Там само. – С. 346.
28. Гальперин П.Я. К вопросу о внутренней речи // Доклады АПН РСФСР. – М., 1957. – №4. – С. 55.
29. Там само. – С. 56.
30. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С. 123.
31. Выготский Л.С. Мысль и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 331.
32. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 163.
33. Там само. – С. 191.
34. Там само. – С. 174.
35. Костецький І. Стефан Георге: особистість, доба, спадщина. Уривки // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – №114. – С. 84–104.
36. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. – К., 2001. – С. 134–135.
37. Бурбело В.Б. Художній дискурс в історії французької мови та культури 9–18 ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – К., 1999. – С. 3.
38. Жигало О.Ю. Парадоксальні висловлення в англomовному художньому дискурсі: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2006. – С. 3.

Н.І.Бойко

Проблема експресивної маркованості лексичних одиниць у працях українських мовознавців

У монографіях, дисертаційних дослідженнях, підручниках та посібниках із сучасної української літературної мови (розділ "Лексикологія"), стилістики української мови та лінгвістичного аналізу художнього тексту простежується антропоцентричний підхід до аналізу експресивної лексики. Вона кваліфікується як маркована, стилістично (емоційно, емотивно) забарвлена, периферійна в словниковому складі сучасної української літературної мови.

П.Й.Горецький не використовував термін "експресивна лексика", однак учений здійснив її дефініцію, схарактеризувавши як "якісно особливу групу", марковану, тобто таку, яка не є однорідною і складається з окремих шарів, що охоплюють такі підгрупи: 1) "слова,

що емоційність мають уже в самому етимологічному своєму значенні": *радість, любий, огида, лютий*; 2) "слова-паралелі до інших слів, у значення яких емоційне забарвлення вноситься певними суфіксами": *матуся, дитяточко, злодюга*. До цієї підгрупи мовознавець зараховував і "емоційні синоніми до слів, позбавлених емоційного відтінку": казати – *варнякати, патякати, цвенькати, торочити, мимрити* тощо [2, с. 77–80]. Крім згаданих шарів, П.Й.Горецький до "емоційно забарвленої" лексики зараховував ще й такі стилістично марковані лексичні одиниці, як слова дитячого мовлення та поетичну лексику [2, с. 80–82].

У підручниках і посібниках інтерпретує експресивні можливості лексичних одиниць української мови М.А.Жовтобрюх [7–9]. У його працях обґрунтовано й стилістично диференційовано лексичний склад сучасної української літературної мови, пояснено складні теоретичні питання, з'ясовано критерії виділення експресивної лексики в окремий клас маркованих слів. Учений послідовно виділяв стилістично марковану лексику в окрему групу, зазначаючи, що "...з погляду реального значення і його співвідношення з емоційним забарвленням" ця група є неоднорідною [9, с. 173]. Мовознавець виокремив, зокрема, такі підгрупи: 1) слова, що виражають своїм лексичним значенням почуття та емоції (*любов, жаж*); 2) слова, що виступають засобом емоційної оцінки (*гарний, гідкий*); 3) слова, емоційне забарвлення яких створюється за допомогою суфіксів (*бабуся, зайчисько*) [9, с. 177].

У праці [8, с. 66–68] М.А.Жовтобрюх для характеристики експресивних слів використав термін "емоційно забарвлена лексика" і кваліфікував її як окрему стилістичну категорію в літературній мові. До цього класу, на думку вченого, належать "слова, які виражають різні почуття, а також емоційні відтінки в оцінці явищ дійсності, осіб, подій та ін. У переважній більшості емоційно забарвлені слова належать до фонду загальноживаної лексики" [8, с. 66]. Тут "емоційно забарвлена лексика" протиставлена термінологічній і офіційно-діловій, у значенневих планах яких відсутнє емоційне забарвлення, оскільки для таких слів обов'язковою є точність у передачі понять, а образність – зовсім недоречною.

Учений наголошував, що сферою активного вживання "емоційно забарвленої лексики" є передусім художній, публіцистичний стилі, ораторська мова, у яких "емоційне забарвлення певних слів є доконечною умовою, без цього неможливий глибокий вплив на читача чи слухача" [8, с. 66–67]. До аналізованого складу лексики

залучено і слова, які тільки називають певні почуття. Їх кваліфіковано як такі, що "є емоційними вже своїм лексичним значенням, наприклад: *радість, горе, журба, сум, туга, жаль, жах, гнів, ніжність, ненависть, гордість, любов, кохання, щирість* та ін." [8, с. 67]. Щоправда, це положення вченого не завжди знаходить підтримку і продовження в сучасних концепціях категорії експресивності. Так, окремі українські дослідники цього феномена вважають, що поняття про емоції, афективні стани та їх називання пов'язані з дещо іншим (окремим) класом лексичних одиниць, які мають денотативний тип лексичного значення та виконують лише номінативну функцію. Цей лексичний шар репрезентований словами, які тільки називають емоції, почуття, стани душі або описують їх: *радість, сум, любов, ласка, ніжність, щастя, страх, осуд, зневага, закохатися, ненавидіти* тощо. Сема "емоція" у їхніх значеннєвих планах належить до складу денотативного макрокомпонента, а не до конотативного. У зв'язку із цим такі слова не зараховуються до експресивної лексики. Їх кваліфіковано як нейтральні, неекспресивні та віднесено до окремої тематичної групи – "емотивна лексика". Однак усі сучасні дослідники дотримуються думки лінгвіста про те, що "вдале використання їх ["емоційно забарвлених слів" – Н.Б.] надає емоційного забарвлення висловлюваній думці" [8, с. 67].

Значущими є думки М.А.Жовтобрюха про лексико-граматичні класи слів української мови, об'єднані однією функцією. Учений наголошував, що "емоційність звичайно притаманна лексичному значенню, як його безпосередньому компонентів, всім тим словам, що виражають якісну оцінку предметів, явищ дійсності, осіб та стану й почуттів людини. У функції експресивних оціночних слів в українській мові виступають іменники (*щастя, радість, щирість, журба, лютість*), прикметники (*милий, коханий, щирий, чарівний, веселий, сумний, тужливий, жохливий, нікчемний, мерзенний*), прислівники (*весело, радісно, сумно, тужливо, млосно, жохливо*) і дієслова (*любити, кохати, радіти, сумувати, ненавидіти*)" [9, с. 174]. Експресивні значеннєві плани таких різнокатегорійних лексичних одиниць не залежать від мовного оточення (контексту), оскільки вони репрезентують як їхній денотативний макрокомпонент, так і конотативний.

У працях мовознавця знаходимо думки про можливості експресивізації узуально нейтральних лексичних одиниць у межах художніх або публіцистичних текстів: "Однак у сучасній українській літературній мові існує чимало й таких слів, що в одному контексті

виступають як стилістично нейтральні, а в іншому – як емоційно забарвлені. Стилiстично нейтральними вони бувають тоді, коли вживаються в своєму прямому значенні...", "емоційного ж забарвлення ці слова набувають тоді, коли вони виступають у переносному значенні..." Для зіставлення нейтральних і "емоційно забарвлених" слів мовознавець запропонував низку цікавих прикладів [9, с. 174].

Учений до складу експресивної лексики зараховував усі урочисті слова, зазначаючи: "В сучасній українській літературній мові урочисті слова за своїм походженням різні. Одні з них – старослов'янiзми або створені на старослов'янському мовному ґрунті: *благовістити, благовісник, благословенний, благословен, брань, златоглавий...* Зрідка вони належать до іншомовних запозичень, що зайшли до української мови в різний час і мають у ній стилістично незабарвлені лексичні відповідники: *титан* (дуже великий), також *титанічний, владар* (пор. чеськ. *vladar*, володар), звідси *владарка, владарювати...*" [9, с. 175]. У такому ж плані учений схарактеризував урочисті слова сучасної української літературної мови, які виникли на її власному ґрунті (*батьківщина, знамено, керманіч* (синонім до керівник), *подвиг, величавий, вікопомний, нездоланий* та ін.) [9, с. 175].

Близькими до згадуваного класу маркованих слів є так звані поетизми, репрезентовані фольклорними елементами та індивідуально-авторськими неологізмами (оказіоналізмами). Мовознавець у своїх працях, присвячених вивченню лексичного складу української літературної мови, послідовно зазначав, що до експресивної лексики "...належать і всі поетичні слова, властиві художній літературі і народній творчості (*рута-м'ята, лебедонько, білолиций, ясновидий, віщувати*)" [8, с. 67]. До складу підсистеми зараховано й експресивні синоніми сучасної української мови до стилістично нейтральних слів.

Л.А.Лисиченко аналізує експресивну лексику на тлі нейтральної. Вона виділяє як один із компонентів лексичного значення "емоційно-експресивне забарвлення", що зумовлюється позамовними чинниками, створюється контекстом, мовленнєвою ситуацією тощо [10, с. 15].

Зі стилістичного погляду проаналізували експресивну марковану лексику української мови автори колективної монографії "Взаємодія усних і писемних стилів мови" (М.А.Жовтобрюх, Г.М.Колесник, К.В.Ленець, М.М.Пилинський, Н.М.Сологуб). Мовознавці послуговуються терміном "емоційно забарвлена лексика" [7, с. 31].

Загальний огляд розмовної "емоційно забарвленої" лексики, уживаної в мові української класичної драматургії, здійснила Я.В.Януш [12, с. 35–49]. У дослідженні виділено групи зменшено-пестливої лексики, яка використовується з різною стилістичною метою: для передачі ставлення мовця до іншої особи, для характеристики негативних образів, для створення гумористичного ефекту, для реалістичного відтворення особливостей розмовно-побутової мови, із метою надання мовленню персонажа або всього твору фольклорного забарвлення [12, с. 37].

Серед спеціальних досліджень, присвячених експресивній лексиці української літературної мови, слід виділити статті та дисертаційне дослідження Л.П.Жаркової [6, с. 211], у яких розглядаються емоційно-оцінні назви осіб сучасної української мови, пов'язані з трудовою діяльністю людини в суспільстві.

До сучасних праць із проблем лексичної експресивності, виконаних на україномовному матеріалі, належать дисертаційні дослідження О.Г.Тодор (Експресиви в аспекті синонімії (структурно-семантичний та психолінгвістичний аналіз). – К., 1995) та Т.П.Вільчинської (Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові. – Тернопіль, 1996). Об'єктом дослідження в роботі О.Г.Тодор стали експресивні одиниці різних типів (фразеологічні звороти, метафоричні утворення, енантіосемічні слова, вербоїди тощо). Критерієм добору матеріалу слугувала тематична ознака – здатність експресивів різних типів називати якості та дії людини [11, с. 5]. Предметом дослідження Т.П.Вільчинської стали дві семантичні групи оцінних назв осіб: 1) назви на позначення зовнішніх особливостей людини та 2) назви, що характеризують її внутрішні властивості. Оцінні назви осіб розглядаються як елементи одного лексико-семантичного поля, що передбачає виділення центру (позитивно і негативно забарвлені назви осіб) та периферії (нейтральнооцінні назви осіб) [1, с. 32–33].

У колективній праці "Українська мова". Енциклопедія" С.Я.Єрмоленко аналізує емоційну лексику та поняття "експресивність", наголошуючи, що "емоційне в мові завжди є експресивним, але не кожне експресивне явище належить до емоційних" [4, с. 156]. Мовознавець пов'язує значеннєві плани експресивно маркованих лексичних одиниць із емотивною функцією мови, оскільки така лексика "характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців" [5, с. 157].

А.П.Грищенко використовує термін "експресивно-оцінна лексика" й виділяє в її складі слова "з додатковими позитивними

експресивно-оцінними значеннями" і "стилістично знижені, так звані просторічні слова" [3, с. 200].

У зв'язку з тим, що проблема лексичної експресивності тісно пов'язана з питаннями лексичної семантики й функціональної лексикології, окремі аспекти її висвітлено в низці монографій та дисертацій як попередніх, так і останніх десятиріч, хоч самі роботи здебільшого присвячені дослідженню спеціальних (загальних і часткових) лінгвістичних проблем.

Аналіз монографій, дисертаційних досліджень, підручників та посібників із сучасної української літературної мови (розділ "Лексикологія") виявив, що серед авторів різних концепцій експресивності немає єдності у поглядах на кількісний та якісний склад експресивно маркованої лексики, вона має низку найменувань: *емотивна, емоційна, емоціональна, оцінна, емоційно-експресивна, експресивно-оцінна* тощо. Такий стан зумовлений тим, що експресивно маркована лексика як об'єкт лінгвістичного дослідження почала вивчатися значно пізніше, ніж власне номінативна, нейтральна. Під час аналізу експресивної лексики не було єдиного підходу до семантико-типологічної характеристики експресивних слів. Визнаючи важливість і незаперечну значущість власне номінативної лексики, яка спрямована передусім на передавання поняттєво-логічних значень, не можна вважати експресивний фонд тільки як периферію лексичного багатства мови. Необхідно зважати на особливості, специфіку аналізованого шару, оцінювати й кваліфікувати його не з позицій другорядності та рідковживаності (експресивна лексика зазвичай є допоміжним засобом у комунікативних процесах), а на підставі його антропоцентричної природи. Хоч функціональні можливості експресивно маркованої лексики дещо обмежені, проте її роль у художньому, публіцистичному та розмовному стилях усіх різновидів надзвичайно важлива.

Література

1. Вільчинська Т.П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1996.
2. Горецький П.Й. Лексика і фразеологія // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 26–125.
3. Грищенко А.П. Лексикологія // Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 2002. – С. 92–202.

4. Ермоленко С.Я. Експресивність // "Українська мова": Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К., 2000. – С. 156–157.
5. Ермоленко С.Я. Емоційна лексика // "Українська мова": Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К., 2000. – С. 157–158.
6. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови (загальні назви осіб): Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1969.
7. Жовтобрюх М.А. Дослідження українського усного літературного мовлення // Взаємодія усних і писемних стилів мови / Відп. ред. М.М.Пилинський. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 5–27.
8. Жовтобрюх М.А. Лексика і фразеологія // Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I. – К., 1972. – С. 17–90.
9. Жовтобрюх М.А. Стилістична диференціація української лексики // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1973. – С. 151–178.
10. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1977.
11. Подор О.Г. Експресиви в аспекті синонімії (структурно-семантичний та психолінгвістичний аналіз): Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1995.
12. Януш Я.В. Мова української класичної драматургії. – Львів: Вища школа, 1983.

В.М.Бережняк

Новозапозичення в українській мові

Дослідження доцільності вживання нових запозичень є важливим в умовах складних лексико-семантичних процесів, зумовлених сучасними мовними контактами; поряд із цим постає проблема залучення іншомовних лексем до дериваційних процесів у мові-реципієнті, а отже, новітні мовні явища потребують якнайпильнішої уваги.

Відомо, що найбільш революційні мовні зміни відбуваються саме в період глобальних трансформацій у суспільстві. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. став часом наймовірнішого розширення політичних, економічних та культурних зв'язків України з іноземними країнами. Це спричинило посилене надходження в українську мову чужомовної лексики. Країни та їх народи перебувають у постійних взаєминах економічного, політичного, наукового й культурного характеру. Тому всі спроби

штучної ізоляції національної мови від інших мов суперечать об'єктивним законам розвитку людства загалом і мови зокрема.

Однак, окрім визначальних економічних, політичних, наукових, культурних та інших причин запозичення чужомовної лексики, О.А.Стишов називає також "прагнення до новизни та свіжості, емоційності та експресивності на тлі стандарту" [9, с. 243].

Сучасні процеси в українській лексико-семантичній системі, що пов'язані із появою значної кількості запозичень, закономірно одержують неоднозначні оцінки мовознавців: з одного боку, дослідники відзначають певне збагачення мови, відображення за допомогою запозичень світових досягнень у суспільно-політичній, економічній, культурній, науковій, мистецькій та інших сферах, а з іншого – вказують на переважання й засмічення рідної мови чужими словами, часто за наявності українських відповідників.

Проблемам запозичення присвятили ряд праць мовознавці Б.Ажнюк, Д.Баранник, Л.Мацько, О.Пономарів, В.Радчук, О.Стишов, О.Тараненко та ін.

Без іншомовних слів неможливе сучасне спілкування. Проте, як зазначає П.С.Дудик, краще не зловживати іншомовними словами, надмірно не захоплюватись ними, не використовувати без потреби. "Їх слід використовувати в тих випадках, коли недоцільно замінити їх словами рідної мови, коли "своїх" слів просто немає, через що іншомовне слово може бути передане описово, тобто кількома словами рідної мови" [10, с. 145].

Часте (можна сказати надмірне) використання запозичень без чіткого розмежування їх лексичних значень призводить до вживання зайвого означення поруч із запозиченням (наприклад, *прейскурант цін*) або ж до вживання запозичень без усвідомлення їх значень (*лобі, спікер*).

Мовознавець А.П.Коваль визначає два типи помилок у вживанні іншомовних слів:

- заміна без потреби українських слів запозиченнями;
- вживання при запозиченому слові "перекладу" – українського слова в ролі означення [3, с. 32].

Л.М.Архипенко визначає такі фактори, що відповідають за перенасичення мови лексикою іншомовного походження: "1. Поява нових запозичень, що активно вживаються в публіцистичному стилі та в мові засобів масової інформації в цілому (*плуралізм, саміт, аудит, ріел-тер, хакер, гамбургер, кліп*). 2. Активізація вживання старих запозичень, у тому числі 60–70 рр., значна кількість яких являла собою екзотизми, що використовуються зараз для позначення реалій українського життя (*брифінг, імпічмент, маркетинг*). 3. Інтенсифікація в українській мові словотвірних процесів на основі старої і нової лексики іншомовного походження (*кримінал, криміналізація, криміналізувати, криміналітет*). 4. Зростання числа різноструктурних іншомовних

вкраплень, у тому числі гібридних, у текстах засобів масової інформації (*E-mail, дапсе-культура, web-адреса*). 5. Введення спеціальної термінології у спеціалізовані видання, розраховані на масового читача, зумовлені актуальністю громадсько-політичних, економічних і наукових проблем у житті суспільства (*дисплей, файл, суїцид, харизма*). 6. Поява в українській мові квазіангліцизмів як для номінації реалій, що не мають аналога в інших країнах, так і для позначення загальних реалій (*брейн-ринг, шоп-тур, джентельмен-шоу* та ін.)" [4, с. 11–12].

Не слід намагатись уживати тільки іншомовні слова типу *інтенція, дилер, сіквел* і багато інших замість слів-відповідників, які є в мові: *прагнення, торговець, посередник; продовження*.

Піклування про чистоту мови не можна зводити до беззастережного усунення всіх іншомовних слів. Така тенденція, що проявляється в окремих пуристів, безумовно шкідлива. Адже лексика української літературної мови в цілому збагачується не лише завдяки словотворенню на власній основі, але й завдяки запозиченням, без яких не обходиться жодна мова світу. "Перешкоджати іншомовним впливам потрібно, але при цьому варто керуватися життєвою доцільністю. Невиправданому чужомовному засиллю необхідно протистояти з усією силою національної гідності для збереження безцінних багатств рідної мови" [2, с. 15].

Ужиті доречно і в потрібній кількості, правильно вимовлені чи написані, іншомовні слова та словосполучення не переобтяжують і не ускладнюють усне чи писемне мовлення, не позбавляють його національної самобутності, не засмічують його, сприймаються цілком природньо.

На сучасному етапі англійська мова є засобом міжнародного спілкування і, за прогнозами вчених, буде утримувати свої позиції ще 50 років. Це, насамперед, мова провідних засобів масової інформації: великих теле- і радіокомпаній, світової мережі Internet, багатьох газет і журналів. Тому найбільше надходить у нашу мову англіцизмів.

Результатом активізації українсько-англійських мовних контактів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася значна кількість запозичень у різних сферах діяльності: в економіці (*дефолт, трейдер, аудит, бутлеггер, бонд, лістинг*); у суспільно-політичній сфері (*лобі, спікер, саміт, брифінг*); в науці (*гендер, скринінг*), культурі (*імідж, спонсор, продюсер*), зокрема в молодіжній субкультурі (*кліпмейкер, тінейджерка*), у масовій культурі; у спорті (*бобслей, дриблінг, фітнес-клас*) та інших сферах життєдіяльності.

Англомовні слова, як правило, запозичаються в якомусь одному значенні. Найчастіше це пряме номінативне або основне похідне значення.

Із збереженням повного лексичного значення вільно функціонує слово *бутлеґер* – (англ. bootlegger) – у деяких країнах – той, хто всупереч закону ввозить і торгує алкогольними напоями [8, с. 194]. До речі, констатуємо це, посилаючись на англійський словник: *bootlegger* – торговець контрабандними спиртними напоями [1, с. 36]. Напр.: *Панове банкіри, оператори мобільного зв'язку, нафто-трейдери і бутлеґери!* (Дзеркало тижня. – 2004. – №35. – С. 19).

Українські економісти-фінансисти, запозичивши слово *лістинг* на позначення реалії, нової для нас, тепер широко ним користуються. Напр.: *Результатом роздмуханого скандалу стало зняття ПФТС акцій ВАТ "Азоту" із лістингу* (Дзеркало тижня. – 2004. – №29. – С. 11). *Вартість послуг "І Трейд" становить 14,95 доларів за включені до лістингу ринкові накази* (Фінанси України. – 2000. – №7. – С. 144). Послугуємо лексемою з такими значеннями: *лістинг* – (англ. listing, від list – заносити до списку) – 1) Дані, одержані з ЕОМ у вигляді роздруку тексту. 2) Процедура, правила, система допущення до котирування та торгівлі на фондовій біржі [7, с. 325]. Наведені приклади, засвідчені у ЗМІ, дають право говорити про засвоєння на українському мовному ґрунті англіцизмів відповідно до їх значення в мові-джерелі.

Запозичення англіцизмів має свої переваги, однак без недоліків не буває жодне мовне явище. Як приклад маємо англійський *sequel* – 1) продовження; 2) наслідок; результат [1, с. 229], значення якого, до речі, словники іншомовних слів [7], [8] ще не подають, а запозичення вже функціонує у ЗМІ, наприклад: *Події сіквелу, який з'явився через 14 років після першої частини і має назву "Основний інстинкт-2: Ризикована залежність", цього разу розгортаються не в США, а в Лондоні* (Україна молода. – 2005. – 24 травня). Питання доцільності заміщення власної лексеми "продовження" на англійську *сіквел* лишається відкритим, оскільки потреба такої заміни відсутня.

У результаті розвитку семантики запозиченого слова в мові-реципієнті може відбуватися процес розширення або звуження значення, його зміни.

Існують англомовні запозичення, що здобули семантичну самостійність внаслідок усунення дублетних синонімічних відношень з питомими словами української мови та давніми запозиченнями. Часто в мові вживається слово "*спонсор*" (англ. *sponsor* – організовувати, ручатися, хрещений батько (мати), доручати [1, с. 244]), що разом із словами *покровитель*, *благодійник* і давніми запозиченнями *патрон*, *меценат* утворює синонімічний ряд. Але жодне з цих слів не є дублетом іншого, кожне має свій відтінок значення. Слово "*покровитель*" означає особу, яка піклується про кого-небудь, підтримує когось. Це слово частіше стосується особистісних стосунків людей.

Благодійник – це приватна особа, яка надає матеріальну допомогу, підтримку бідним, сиротам та ін. У словниках української мови це слово подається як дореволюційне, але у зв'язку з відродженням традицій милосердя воно поступово повертається в мову. Словом "патрон" у сучасному українському мовленні підлеглі іноді називають свого начальника. Це слово означає також святого, що вважається заступником людини, яка носить його ім'я або заступником якогонебудь міста, спільноти. Що ж до давнього латинського запозичення "меценат", то воно означає багатого покровителя наук та мистецтв, а також їх представників.

Нове для української мови англійське слово *спонсор* уживається в ній у значенні: "юридична або фізична особа, яка фінансує певний захід (проект)" [7, с. 541]. Наприклад, Банк "Україна" протягом року виступав спонсором декількох виставок сучасного образотворчого мистецтва (Економіка. Закон. Ринок. – 1993. – №2. – С. 16).

Таким чином, кожен із синонімів ряду покровитель – благодійник – патрон – меценат – спонсор має право на існування в мові, оскільки всі вони диференційовані за змістом. Потрапляючи в українську мову, нові для неї англіцизми вступають у певні відношення з питомими словами, внаслідок чого виявляються диференційні якості, що виправдовують їх присутність в українській мові.

Активізація традиційних для України безпосередніх контактів і взаємозв'язків із країнами та народами Європи і світу, перерваних у попередні десятиліття, сприяла інтенсивному запозиченню й подальшому освоєнню значної кількості слів з цих мов. Причому серед останніх переважно домінували лексичні та семантичні європеїзми, ширше – інтернаціоналізми.

Сьогодні запозичення не мають жодних обмежень щодо сфери надходжень (а в подальшому – сфери вживання), крім того, немає чіткої конкретики та встановлення обмежувальних санкцій щодо мови-джерела іншомовної лексеми. Так, активно функціонують запозичення з французької (*бутик, моветон, асамбляж, аперитив*), німецької (*автобан*), італійської (*димінуендо, біснале*), іспанської (*бастард*), арабської (*редиф*), мов санскриту (*мантра*) та багатьох інших. Актуальною є тенденція до поповнення словникового складу словами-термінами з латини (*дифракція, інтенція, дискреція*) та грецької мови (*сфрагіда, ізосилабізм*).

Оновлення й поповнення лексичного складу української мови відбувається і в результаті лексико-семантичної деривації слів. У нових умовах функціонування іншомовні слова набувають і нових семантичних навантажень. Це дає їм можливість розширювати семантику похідної основи і функціональне поле. Інтенсивність та

активність дериваційних процесів ілюструє цілий ряд новотворів від запозичення *піар* – *самопіар* – *піарити* – *піарний* – *піарник* – *піарщик* – *піарівський* – *пропіаритися*, напр.: *Найконсервативніші політики, які не змогли переступити через стереотипи респектабельності, обмежилися оранжовим шарфиком, найрозкомплексованіші – Микола Томенко – одяглися в жовтогарячі куртки, а найпотаємніші – якщо вірити самопіару Данила Яневського з 5-го каналу – в оранжеві труси* (Україна молода. – 2005. – №3. – С. 12); *Андрій Маркевич піарить у Києві свій магазин підводного спорядження* (Україна молода. – 15.06.2005); *Адже прем'єрська подорож – яєно піарна, проте провладному висуванцю авторитету вона не додала і репутації не поліпшила* (Шлях перемоги. – 2004. – №37. – С. 3); *Від імені агентства "Рейтер" українські піарники розповсюдили фальшивку* (Україна молода. – 2004. – 7 жовтня); *Однак відбудеться вона, швидше за все, у національній біло-червоно-білій кольоровій гаммі, а не в штучно розробленій піарщиками з політичних опозиційних коаліцій блакитній* (Україна молода. – 2005. – №56. – С. 2); *Цього можна досягти піарівською кісткою для електорату у вигляді сумнівного підвищення пенсій, зарплати окремим бюджетникам, можливо, частковою ліквідацією заборгованості тощо* (Україна молода. – 2003. – 23 квітня); *"5-й канал", який цей раз був інформаційним партнером "Кіно Експо Україна", вирішив зайвий раз пропіаритись* (Україна молода. – 2005. – №82. – С. 14).

Серед запозичених афіксів надзвичайно продуктивними є, зокрема, суфікси *-ізацій-*, *-ацій-* на означення процесів, дій, явищ, понять (*архетипізація*). Домінують слова, що постали в мові внаслідок зростання продуктивності суфіксів на означення якостей, властивостей, особливостей, притаманних чому-небудь тощо (*мімікрійність*, *синестезійність*, *сенсорність*, *маскулінність*, *адрогінність*, *маргінованість*); суфікси на позначення особи, що виконує якісь дії або наділена певними якостями, особливостями *-ик*, *-щик*, *-ка* (*піарик*, *піарщик*, *тінейджерка*); у прикметникових утвореннях – суфікси *-ськ-*, *-н-* (*піарівський*, *тінейджерський*, *продюсерський*, *бітлівський*, *піарний*, *біфуркаційний*, *оксюморонний*); у дієслівних відіменникових утвореннях *-суфікси -ува-*, *-ізува/-изува-* (*пролюбювати*, *ремінісценціювати*, *глорифікуватися*, *сакралізувати*, *маргіналізуватися*) і похідні дієприкметники (*маргіналізований*, *сакралізований*).

Як бачимо, серед новотворів домінують іменники на позначення осіб за видом занять, їхньою діяльністю, за їхніми суспільно-політичними поглядами, на означення опредметнених дій, процесів, а також певних явищ і збірності тощо. В аналізований період відбувається постійне наростання продуктивності іншомовних номенів на

українському мовному ґрунті, що говорить про миттєву реакцію мови: шляхом залучення морфолого-словотвірних засобів якомога швидше призвичаїти чужомовну лексику до рідномовного простору, унормувати її та розширити семантичні поля. Такі лексичні новації поповнюють загальний склад сучасної української мови.

Серед чинників, що зумовлюють процес надходження нових слів, слід назвати насамперед соціально-політичні демократичні перетворення, відкритість сучасного суспільства для міжнародних зв'язків, зокрема наявність тісніших економічних, промислових, політичних, культурних та ін. контактів між народами інших країн тощо.

Запозичення, які потрапили в українську мову останнім часом, не є однорідною масою, їх можна диференціювати за мовою-джерелом, за змістом та за характером найменування дійсності на кілька семантичних груп. Найбільша кількість нових слів до української мовної практики надходить з інтернаціональної англійської, решту становлять запозичення з європейських та неєвропейських мов. Найбільше нових лексем надходить до економічної та соціальної сфер, що стало наслідком розширення міжнародних контактів України після здобуття державою незалежності. Активністю поступаються надходження зі сфери культури та спорту, а також запозичення термінів і наукових понять, решту становлять нові слова у сфері розваг, назв одягу, назв різноманітних страв тощо.

Література

1. Англо-русский тематический словарь / Под ред. А.А.Черных. – М., 1999. – 512 с.
2. Диб'як Н. Дещо про формування сучасної української літературної лексики // Дивослово. – 1996. – №1. – С. 14–15.
3. Коваль А.П. Слово про слово. – К., 1986. – С. 20–24.
4. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002. – 130 с.
5. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ століття (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – №4. – С. 15–20.
6. Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Дивослово. – 2002. – №4. – С. 40–51.
7. Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
8. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
9. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
10. Українська мова: Підручник. – Ч.І / За ред. П.С.Дудика. – К.: Вища школа, 1993. – 415 с.

Давньоязичницький пантеон у слов'янській культурній традиції

Найголовнішими богами давньослов'янського язичницького пантеону є, як відомо, Перун, Дажбог, Велес (Волос), Стрибог, Сварог, Хорс, Семаргл і Мокоша.

Перун, як визначає український дослідник міфології С.Плачинда, є богом блискавки й грому [3, с. 43]. На думку вченого, Перун зображався "срібночубим, золотовусим, з вогненними стрілами, золотим луком та важким молотом у руках" [3, с. 43]. С.Плачинда стверджує, що давні українці та білоруси вшановували Перуна щотижня в четвер; це був так званий Перунів день. Деревами й рослинами Перуна давні українці вважали "дуб, калину, лютик, борець, воскобій, чортополох, а також папороть" [3, с. 44].

Аналогічну зовнішню та функціональну характеристику цього язичницького бога подає дослідник білоруської міфології В.Коваль: "Пярун – вярхоўны, галоўны бог у старажытных славян-язычнікаў, бог грому і маланкі. Па старажытнарускаму летапіснаму апісанню, ён уяўляўся немаладым, суровым мужчынам з залатымі вусамі і сярэбранай барадой. Велічны, статны, высокага росту, Пярун раз'язджае па небе, узброены лукам, стрэламі (маланкамі), а таксама сякерамі і каменнямі" [1, с. 128]. Дослідник-філолог підкреслює зв'язок міфолексеми з її значенням на мовному рівні, оскільки в білоруській загальна назва "пярун" уживається в значенні "маланка" (блискавка) та "грім". В.Коваль визначає священним деревом Перуна дуб, пташкою, яка йому присвячена, – півня, днем – чацвер (четвер) та число – дев'ять. До речі, цю ж цифру визначив числом Перуна й С.Плачинда [3, с. 44].

Як бог грому визначено функціональну значущість Перуна й у російському міфологічному словнику: "Его представляли в виде немолодого мужа: по древнерусскому летописному описанию голова его деревянного идола была серебряной (седина?), а усы – золотыми" [2, с. 438]. Головною зброєю бога були каміння й стріли. Ім'я Перуна пов'язано з дубами та дубовими гаями. Визначення Перунового дня зумовлено співвіднесеністю міфів про Перуна з чотирма сторонами світу [2, с. 439].

Дажбог – бог Сонця, світла та добра (за визначенням С.Плачинди) [3, с. 21]. Цей бог мав зображення антропоморфного

Сонця. Таку ж функціональну значущість підкреслено й у словнику В.Ковалю. Ще дослідник описує його портрет: "У старажытных міфах Дажбог – адзін з першых заканадаўцаў, які паклаў пачатак летазлічэнню па сонечным календары. Дажбог уяўляўся прыгожым, дужым юнаком, маладым князем, заступнікам аратых і сейбіту; ён надзяляе людзей фізічнай сілай, здароўем, мудрасцю, майстэрствам" [1, с. 54].

Російський міфалогічны слоўнік зазначае, што ім'я Дажбога пов'язано із зямным царем. Енцыклапедыя фіксуе мовну інтэрпретацыю міфоназвы: "имя ...возводится к сочетанию глагола "давать" с именем "бог" как обозначением доли – богатства" [2, с. 167].

Богом худобы, чередніків і музых уважаецца **Велес (Волос)** у давньоукраїнській міфалогіі. Велес є опікуном усяго тварыннага свету, а з развітком скотарства він стае адным із найголівнішых богів [3, с. 18]. На деякіх зображэннях Велес постае із сопілкою в руках, яка сімвалізуе мір. Легенда переповідае, што калі між полянамі та дрэвлянамі зцінілася крывава січа за межу, то з'явіўся Велес і заграў на сопілці. Чарівна гра вплинула на воінів, які опуцілі мечі та побраталіся [3, с. 19].

Російський міфалогічны слоўнік наголушуе на такіх функцыянальній спрымаваності образу, як покрывітель дамашніх тварын і бог багатства. Зв'язок Велеса із сільскагаспадарскімі культамі прастежуецца праз східнослов'янскіх звичай залішати в дар богу кілька незжатых колосків, які называюцца "Волосовой бородкой" [2, с. 120]. Цікаваю є думка про ототожнення Велеса з нечыціком, про што свідчаць російскі діалектні міфалексеми "волосатик", "волосень", што азначаюць нечыціх дух [2, с. 120].

Думку про Велеса як охоронця дамашніх тварын і бога багатства підтримує білоруська міфалогія. Її досліднік В.Коваль подае опис зовнішнього выгяду бога: "Велес уяўляўся вялікім, магутным пеліканам з доўгімі валасамі і барадой..." [1, с. 35]. Білоруськіх учений акцентує й на іншых функцыях Велеса: "Ён надзяляе людзей талантамі, вусокім ростам, добрым голасам, тонкім слухам. Па народных павер'ях, Велес парадніў чалавека з жывёламі, вучыў людзей не забіваць жывел, а выкарыстоўваць іх у гаспадарцы. Ён таксама лічыўся апекуном вешчуноў і народных спевакоў" [1, с. 35].

Богом вітрів у східнослов'янскіх культурній традыцыі вызначаецца **Стрыбог**. Слоўнік україньскої міфалогіі, спіраючыся на думку П.Троціна, описує зовнішність цьога міфоперсоніма відповідно до нацыянальнага бачення: "...невірніважених літун з бародою та

батою, яким він поганяє свої вітри. У широчезних шароварах, що служать йому за вітрила. Згідно з повір'ям, його подих – вітер" [3, с. 49–50].

Указівку на атмосферні функції Стрибога знаходимо й у російському міфологічному словнику [2, с. 513]. Більш широку характеристику цього бога подає дослідник білоруської міфології В.Коваль: "У руских павер'ях Стрыбог дыхае роўна і спакойна, але калі разгневаецца – узніме страшную буру, нарабіць шмат бяды. Ён уяўляўся гусяром, перабіраючым струны, з лукам і стрэламі – праваднікамі вятроў" [1, с. 145]. Міфолог також визначає тижневий день цього бога – нядзеля (неділя) [1, с. 145].

"**Сварог** – бог неба, заліза, ковальства і шлюбу" [3, с. 48]. С.Плачинда, покликаючись на етнографічні дослідження П.Трощина, зазначає, що цей бог "навчив людей варити і кувати мідь та залізо, будувати домниці, кузні і т. ін. Викував першого плуга і першу шлюбну золоту обручку" [3, с. 48].

На тому, що Сварог є богом вогню, акцентують укладачі російського міфологічного словника [2, с. 490], оскільки давньоруські тексти засвідчують зв'язок культу Сварога (Сварожича) із культом вогню. Цитуючи Іпатіївський літопис, міфологи звертають увагу на родинні стосунки Сварога та Дажбога, який називається сином Сварога [2, с. 490].

Богом вогню, ковальської справи та шлюбу визначається Сварог у білоруській міфології. В.Коваль підтримує думку про родинні зв'язки богів давньоаязичницького пантеону, називаючи Сварога батьком Дажбога. Значення цього бога білоруський міфолог описує так: "Сварог пасылаў людзям нябесны агонь, калі яны яшчэ не ўмелі здабываць яго самі; ён жа кінуў на зямлю кавальскія клеццы, і пасля гэтага людзі навучыліся каваць жалеза. Сварог распальвае ыскрамы сайго агню не колькі натхненне ў душах майстром, але і любоўнае пачуцце ў сэрцах людзей. Сварог выкаваў першы плуг і першы залаты заручальны пярсцёнак. Уяўляўся Сварог у выглядзе маладага, плячыстага, маўклівага і строгага каваля" [1, с. 140].

Богом Сонця в давньоукраїнській міфології є також **Хорс**. Покликаючись на думку Д.Шепінга, С.Плачинда зазначає, що ім'я цього бога має іранське походження [3, с. 51].

У російському міфологічному словнику пояснюється, що ім'я Хорса до списку Володимирова пантеону було введено пізніше редактором літописного зведення ігуменом Никоном. У літописних пам'ятках онім уживається поряд з іменем Дажбога, що може свідчити

про те, що ця власна назва є тлумаченням імені Хорса [2, с. 594]. У словнику також зазначено, що часто ім'я Хорса вживається поряд з іменем Перуна. Така особливість вербальної структури текстів дає підстави акцентувати на належності зазначених міфоперсоніям (Хорса, Перуна, Дажбога) до солярних божеств. Російські міфологи тлумачать походження Хорса, підкреслюючи іранське походження [2, с. 594].

У словнику С.Плачинди зазначено, що **Семаргл** – це бог вогню, один із найголовніших персонажів української міфології, та, покликаючись на думку В.Демидчика, наголошено на іранському походженні міфоназви [3, с. 49].

У російському міфологічному словнику припускається, що функції Семаргла, імовірно, пов'язані із сакральним числом сім та втіленням семичленного давньоруського пантеону [2, с. 493].

Детальніше характеризує міфообраз В.Коваль: "Ён асэнсоўваўся і як бог агню, і як бог раслінніці, ахоўнік раслін і зеленіны; яго день – субота. Па аднаму з павер'яў Сімаргл уяўляўся крылатым сабакам, які сцеражэ пасевы. Ён – пасрэднік паміж нябеснымі багамі і добрымі зямнымі багамі. Сімаргл здольны вылеяваць людзей, таму што ён, па легендзе, прынёс на зямлю парастас дрэва жыцця" [1, с. 141]. Білоруський міфолог теж визначає зв'язок міфолексеми з числом сім, наголошуючи на значенні цифри: вона пов'язана з уявленнями про щастя, удачу [1, с. 142].

Фемінізований рівень давньослов'янського язичницького пантеону представлений образом богині **Мокоші**. С.Плачинда наводить кілька найменувань міфологічної істоти жіночої статі: Макош, Цариця води, Водяниця, Мати коша, Мати врожаю. Мокоша є богинею "родючості, жіночого рукоділля, мистецтва і води", заступницею вагітних і породілей [3, с. 38]. Цей онім Б.Рибаків трактує як словосполучення Мати врожаю, оскільки "Мо" означає "мати", а "кош" – "кошівниця для зерна" [3, с. 38]. С.Плачинда вбачає в імені богині "відгомін культу жінки-матері часів матриархату, коли порядкувала серед роду, серед КОША (на стійбищі, в громаді, общині і т.п.) мудра, досвідчена жінка, яку всі називали Матір'ю. Вона лікувала, приймала пологи, визначала обов'язки кожному, навчала рукоділля, куховарінню тощо" [3, с. 38].

Російський міфологічний словник акцентує на тому, що ім'я Мокоші завершувало список богів пантеону Володимира. На основі етнографічних досліджень з'ясовано, що Мокоша "представлялась как женщина с большой головой и длинными руками, прядущая по ночам в избе..." [2, с. 374].

Дослідник білоруської міфології В.Коваль наголошує, що "ідал Мокашы размяшчаўся ў пантэоне побач з ідалам галоўнага язычніцкага бога – Перуна, чым падкрэслівалася значнасць гэтай багіні ў язычніцтве" [1, с. 106]. Мокоші в східнослов'янській культурній традиції визначено п'ятницю. Міфолог В.Коваль зазначає, що ім'я жіночого божества етимологічно пов'язано з лексемами "мокрий", "мокнути", а тому опосередковано має зв'язок зі стихією води [1, с. 106].

Таким чином, трактування давньоязичницького слов'янського пантеону в сучасній науковій думці східних слов'ян позначене в цілому однаковими тенденціями. Наукові пошуки вчених збагачують загальну картину розуміння духовної культури всіх східнослов'янських націй.

Література

1. Коваль У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі. – Гомель: Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.
2. Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.
3. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К.: Укр. письменник, 1993. – 63 с.

В.М.Пащенко

Визначальні особливості керованого та усвідомленого оволодіння фонетикою та фонологією у вищому навчальному закладі

Навчальна дисципліна є своєрідною проекцією наукових знань. Фонетика та фонологія як розділи мовознавства у вищій школі пройшли складний шлях упровадження наукових знань у площину освіти, оскільки питання вивчення цих галузей є не лише дидактичним, але й філософським, культурологічним.

Цікаві уточнення визначальних особливостей викладання та учіння у сфері лінгводидактики пропонували Ф.С.Арват, С.І.Архангельський, Б.В.Беляєв, В.П.Беспалько, В.О.Виноградов, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперин, І.І.Ільясов, О.О.Леонт'єв, І.В.Малафіїк, В.Л.Скалкін, Л.П.Федоренко та ін.

Усі вчені визнають суб'єктивні функції викладача та студента у макроструктурі процесу та діяльності навчання. І.І. Ільясов однією з

таких особливостей визначав керовану взаємодію. З огляду на це, учіння як діяльність студента "характеризується наявністю керування пізнавальними процесами діяльності з об'єктами, яке полягає не лише в певній організації дійсності, але й у способах діяльності щодо цієї дійсності" [2, с. 32].

Викладання як діяльність викладача полягає в забезпеченні керування діяльністю учіння відповідно до пізнавальних потреб студента і мети навчання – оволодіння мовою.

Поняття оволодіння мовою і вивчення мови об'єднуються як позначення процесів, які мають у результаті продукт – засвоєння та вивчення. А тому оволодіння фонетикою та фонологією веде до володіння цими розділами мовознавства, яке, у свою чергу, охоплює і знання, і користування звуковими сегментними і суперсегментними одиницями, і координування їх одна з одною, і їх модифікації та альтернативі, і їх семантичну організацію. Крім того, оволодіння фонетикою та фонологією і є формою розвитку особистості.

В останні десятиліття інтерес до вивчення звукової будови мови значно зріс, збільшився і обсяг інформації про організацію звукової матерії мови, що створює умови для її систематичного опису.

Вивчення особливостей звукового оформлення різних одиниць мови – морфем, слів, речень – неможливе без знання властивостей звукової матерії мови. Вивчення звукової системи мови допомагає не тільки пояснити зміни, що відбулися й відбуваються в мові, а й певною мірою визначити можливі шляхи її розвитку.

Мовознавці вивчають фонетику і фонологію української мови як з метою теоретичного осмислення активних мовних процесів, так і з метою вироблення більш досконалих методів викладання української мови.

Звукову будову мови досліджують сьогодні не тільки мовознавці. Так, фізіологи й психологи працюють над звуковою будовою мови, прагнучи пояснити складну роботу мозку, яка дає можливість людині (яка говорить і яка сприймає мовлення) користуватися таким досконалим засобом спілкування, яким є звукове (живе) мовлення.

Фізики-акустики, інженери-зв'язківці аналізують звуки мови для того, щоб пересилати їх каналами зв'язку (телефон, радіо тощо).

Математики, кібернетики також досліджують звукове мовлення з метою строгого і логічного опису тих процесів, які виявляються в результаті користування мовою. Розв'язання цього завдання необхідне для забезпечення спілкування людини з машиною (комп'ютером) за допомогою звукового мовлення.

Фонетику і фонологію студенти філологічного факультету вивчають у другому семестрі на I курсі. Засвоєння виступає цілком керованим процесом, контрольованим. Але, з нашої точки зору, проблема повного засвоєння багато в чому залежить від умов, які створено у навчанні, щоб дати можливість студентам опанувати матеріал з фонетики та фонології. Ми помічаємо, що більшість студентів досягають посередніх результатів у навчанні, якщо його педагогічні умови однакові для всіх. Але якщо ці умови оптимізувати залежно від рівня здібностей, шкільної підготовки студентів, то досягнути високих результатів мають можливість усі. Керування засвоєнням фактично полягає у створенні диференційованих умов відповідно до потенційних можливостей студентів засвоювати, а також у спрямуванні всієї навчально-пізнавальної діяльності на кінцевий результат.

Керування оволодінням фонетикою та фонологією у вищому навчальному закладі оптимально здійснюється, якщо і викладач, і студенти адекватно оцінюють ступінь засвоєння знань та розвитку навичок, знають, як відбувається засвоєння основних понять і категорій фонетики, фонології; осмислення основних правил фонетичного складоподілу і автоматизація дій із звуковими одиницями у практичному аспекті: оволодіння фонетичною та фонологічною системами української мови, вироблення вмій і навичок розрізнення понять "фонема" і "звук", вивчення класифікації голосних і приголосних фонем, вироблення умій і навичок практичного аналізу звукових видозмін у системі вокалізму та консонантизму сучасної української літературної мови, розкриття історичних фактів у виникненні альтернатив, вироблення вмій здійснювати фонетичний складоподіл, формування навичок фонетичного та фонематичного аналізів слова, тексту, закріплення мовних навичок конструювання фонетично довшеного тексту, оволодіння навичками фонетичного коментування.

Керування у навчальному процесі пов'язане із розв'язанням кількох важливих завдань: визначенням об'єктів керування, прийняттям рішень щодо застосування способів і прийомів, виконанням прийнятих рішень. Отже, кероване оволодіння означає діяльність під керівництвом викладача або навчальної системи (методичної програми, комп'ютерної програми). Воно має забезпечувати усвідомлену практичну діяльність.

Методичні види керування визначаються за різними параметрами. За участю викладача, види такого керування можна поділити на три рівні:

- рівень повного ("жорсткого") керування, на якому завдання визначають вибір і використання конкретних мовних засобів;

- рівень часткового керування, на якому відсутня модель комунікативної ситуації;
- рівень мінімального керування, на якому завдання лише окреслюють сферу можливого застосування мовних засобів, але вибір їх визначається самими студентами [4, с. 129–130].

Керування може бути розімкненим і замкненим [1, с. 122]. Так, нові для студента операції визначення явищ модифікації у систему вокалізму та консонантизму, аргументації історичних чергувань, простеження фонетичного складоподілу вимагають розімкненого керування, бо помилки, яких студенти припускаються під час коментування, можуть просто виправлятися викладачем без пояснення причин їх появи. У цьому випадку керування здійснюється лише викладачем. Цілісне замкнене керування передбачає відстеження основних етапів засвоєння і виявлення недоліків, спільну корекцію процесу оволодіння фонетикою та фонологією. Найпростішими формами такого керування є опитування, з'ясування повторюваності помилок, виконання додаткових вправ.

Основними комунікативними характеристиками керування у вищому навчальному закладі є задана послідовність навчального матеріалу та забезпечення зворотного зв'язку у спілкуванні викладача і студентів.

Але успішність керованого оволодіння фонетикою та фонологією багато в чому залежить від усвідомлення мети та засобів її досягнення.

Усвідомлена розумова діяльність є метою керованого навчання. Усвідомленість ми розуміємо передовсім як з'ясування мети дії чи операції і прийняття рішень відповідно до неї [3, с. 158].

Навчання української мови у вищій школі – це розвиток пізнавальної діяльності студентів за принципом усвідомленості, яка характеризує не лише зміст навчання, а й діяльність з організації цього процесу. Якщо розуміти навчально-пізнавальну діяльність як керовану та усвідомлену, то в ній визначають два ступені усвідомленості. Перший ступінь – використання для аргументації вибору дії інформації з дисципліни, що вивчається (студент добирає правильні приклади слів із процесами акомодатії у системі голосних і приголосних, асиміляції, дисиміляції, спрощення, бо він знає звукові модифікації). Другий ступінь усвідомленості констатується тоді, коли для вибору дії залучаються знання з інших дисциплін. Наприклад, студент з'ясовує акустичні ознаки звука, для цього потрібні знання не лише з мовознавства, але й фізики.

Уявлення про ступені усвідомленості дає можливість викладачеві заздалегідь передбачати потенціал засвоєння у визначенні змісту навчання.

Вивчення фонетики і фонології – це не лише вивчення звуків та фонем, але поглиблення знань про сутність видозмін, альтернацій, фонетичного складоподілу, фонетичного та фонематичного аналізів слів, текстів.

Знання, які отримали студенти, можуть прислужитися їм у майбутньому в таких формах діяльності:

- вдосконалення своєї професійної підготовки, пошуку необхідної фахової інформації;
- застосування знань у розв'язанні пізнавальних та практичних завдань;
- передавання знань іншим;
- використання знань у формах іншої діяльності.

Але слід пам'ятати, що набуті знання з фонетики та фонології, не вбудовані в загальну структуру знань особистості, зовсім не повторювані під час вивчення словотвірних процесів, проблем морфології, синтаксису, імовірно, дуже швидко будуть забуті, бо непов'язаний ряд фактів дуже погано утримується в пам'яті.

Щоправда, часто, засвоюючи лише мовні правила, студенти звикли бачити лише формальний бік мови, не застосовуючи її як засіб спілкування, який чуттєво переживається, а не лише осмислюється.

Отже, усвідомлена діяльність є цілеспрямованою діяльністю: актуально усвідомлюється те, що стає предметом цілеспрямованої активності студента, що посідає структурне місце мети внутрішньої або зовнішньої дії в системі навчально-пізнавальної діяльності. Лише той викладач, який здатний зробити процес вивчення фонетики і фонології фактом індивідуальної свідомості суб'єкта навчання – студента, зможе розкрити багатство та цінність цих розділів мовознавства. І тоді навчання фонетики та фонології не буде обмежуватися тільки пізнанням особливостей звукової будови української мови, а буде цікавим і тривалим процесом виховання і вдосконалення мовної особистості й, можливо, пошуком власного шляху наукової і навчальної діяльності.

Література

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989. – 192 с.
2. Ильясов И.И. Структура процесса учения. – М., 1986. – 199 с.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – 3-е изд. – М., 2003. – 287 с.
4. Методика интенсивного обучения иностранным языкам / Под ред. В.А.Бухбиндера, Г.А.Китайгородской. – К., 1988. – 340 с.

Гіпо- та гіперсемантизація ономастичних компонентів у структурі фразеологічних одиниць

Фразеологічна парадигма українських зворотів з ономастичними компонентами специфічна в різних аспектах – ономасіологічному, етимологічному, когнітивному, емоційно-оцінному, естетичному, структурному. Репрезентуючи ментальне емоційно-інтелектуальне сприйняття і кодування реальності, власні назви функціонують як знаки – реалізатори мовної картини світу. На це звертала увагу ціла когорта дослідників, зокрема Ф.Буслаєв, О.Потебня, К.Левковська, Л.Щетинін, В.Мокієнко, Р.Охштат, Л.Кондратьєва, О.Кудріна, Л.Скрипник, В.Ужченко, Є.Отін, Н.Москаленко, А.Кравчук та інші. Проте вважаємо невичерпну проблему фразеотворчої функції онімів не розв'язаною остаточно, тому й актуальною. З'ясування ономасіологічного механізму гіпо- та гіперсемантизації власних імен у процесі лінгвосеміозису та формування фразеологічної семантики і є метою нашої розвідки.

Загальновідомо, що асиметричний характер фразеологізму як мовного знака детермінований образним мисленням народу. Образність в українській фразеології зорієнтована на принцип антропометричності, тобто вибір образу залежить від здатності мовної особистості асоціювати нові об'єкти пізнання з власними характеристиками [3, с. 188]. Тому й не дивно, що велика кількість фразеологізмів та паремій містить у своїй формальній будові ономастичні складники. Проте не всі антропоніми-компоненти зазнають під час фразеологізації однакових семантичних перетворень: спостерігаємо два протилежні, але взаємопов'язані процеси – гіпер- та гіпосемантизацію номінацій.

У структурі фразеологізмів детерміновані (пов'язані з одиничним денотатом) оніми здатні втрачати зв'язок із конкретними об'єктами й розвивати конотативні значення апеллятивного характеру, що свідчить про діахронічну еволюцію, притаманну їм, як і всім одиницям мови. У процесі фразеотворення бере участь саме це вторинне символічне значення. Переносні значення власних назв, генетично пов'язаних із денотатами, базуються на позамовних асоціаціях із їх властивостями, рисами. У структурі звороту власноіменні компоненти не співвідносяться з одиничними уявленнями про предмет, основу ядра їхнього фразеологічно зв'язаного значення становить узагальнене поняття, еквівалент емоційно-оцінного апеллятива.

Вторинні значення індетермінованих онімів мають зовсім інший характер, тому що в основі їхньої семантики – загальне, родове поняття. Таке абстрактне родове розуміння власноіменного компонента, яке передбачає присутність у його семному наборі диференційних ознак конкретності – неконкретності, особи, роду, числа, уподібнює оніми до прономінальних одиниць мови, що також визначають тип об'єкта й позначають конкретний предмет через ситуацію. Ці власноіменні компоненти вжиті у фразеологізмах переважно як структурно необхідні елементи – для завершення форми вислову, для рими та емоційності, образності. Додаткові конотації, що формують апеллятивно-символічне значення, виникають під впливом контексту, залученого до характеристики. Він конкретизує переносну семантику власної назви, підпорядковуючи її загальній настанові всього звороту.

Абстрактна природа власної назви лежить в основі другого напрямку переходу онімів у символічні апелјативи. Такий тип символізації більш притаманний системі індетермінованих топонімів, антропонімів та зоонімів. Пластичну, виражальну підставу вживання онімів як компонентів паремій підкреслював ще Ф.Буслаєв. У процесі креації узагальнено-метафоричних висловів з ономастичними компонентами мовна традиція спиралася на їх нечітке загальне значення, скажімо, *Іван, Петро* – чоловічі імена, *Настя, Гапка* – жіночі, адже абстраговано ім'я має здатність позначати певну узагальнену особу. Денотативно-сигніфікативний тип знакового значення включає в себе семантичну ознаку "конкретність", що й дає змогу антропонімам, як і будь-яким конкретним словам, називати як окремих індивід цього класу, так і загальне поняття про нього. У цій мікросистемі створюється окремий вид семантичних відношень: "частина" – "ціле", "особа" – "клас, сукупність осіб". На думку Ф.Буслаєва, "слова "людина", "люди" виражають абстрактні поняття: прислів'я любить обходитися без них, замінюючи їх іменами більш конкретного, відчутного значення, якими є "кум", "кума", "сват", або ж власними іменами, котрі в цьому випадку можуть запропонувати найкращий приклад синекдохи у вживанні власної назви замість загальної" [2, с. 134].

За своєю природою онім, називаючи, виділяє, ідентифікує якийсь об'єкт – один із багатьох, які входять до ряду подібних і мають спільний гіперонім – "людина", "місто", "річка", "собака" тощо. Проте поза ситуацією власна назва не має прямої поняттєвої співвіднесеності з конкретним об'єктом. До сфери її узуально-мовних елементів поза значенням одиничності входить лише вказівка на тип

родової сутності, на ономастичне поле та суто граматичні значення. Оскільки денотативна основа, скажімо, антропоніма, відсутня, розширюється потенціал його вживання: ним можна назвати будь-яку людину, імені якої не знають або з якоїсь причини не хочуть назвати. Співвіднесення його з поняттям "людина" можливе завдяки традиції та частотності вживання в цій функції, причому про таку поняттєву співвіднесеність можна говорити лише в певній мовленнєвій ситуації. Тож унаслідок переваги абстрактного начала над конкретним онім реалізує своє загальнокатегоріальне значення (ім'я взагалі) і може використовуватися в ролі експресивного субститута, контекстуального синоніма до слів *чоловік, жінка, людина, річка, місто, собака, річ, предмет, цей, інший, такий, там, туди* тощо, але не як рівноцінний еквівалент.

Таке узагальнене розуміння ономастичного компонента з дуже широкою семантикою використовується щодо будь-якого об'єкта і набуває властивостей співвіднесеності, вказівності, а не якісності. Іншими словами, якщо імена, ужиті в узагальнено-вказівному значенні, проявляють тенденцію до втрачання конкретності й набувають більш загального, абстрактного значення вказівних слів *хтось, щось, дещо, це*, вони прономіналізуються.

Думка про присутність спільних властивостей у займенників та онімів не стала тривіальною, але не є абсолютно новою. На функціональну подібність власних назв до вказівних елементів мови звернули увагу О.Єсперсен, Т.Кондратьєва, Д.Руденко, Л.Щетинін, зауваживши, що процесові прономіналізації передусе переорієнтація одиначної предметної співвіднесеності слова на загальну предметну співвіднесеність, унаслідок чого власна назва-компонент, набувши статусу узагальненої назви об'єкта взагалі, починає переносно позначати будь-який об'єкт, а потім указувати на нього. Власні назви, як правило, містять у семантиці граматичний показник роду, проте узуальне вживання не практикує використання їх для номінації будь-якої особи чоловічої чи жіночої статі [4, с. 60]. Таких властивостей власні назви набувають поза системою мови – у мовленні: okazionalne значення похідне від уживання. Скажімо, у паремії *Не твоє діло, Самійло, про те Гапка зна* ономастичні компоненти співвідносяться із загальними поняттями "чоловік" та "жінка" ("один" та "інший"), а в прислів'ї *Не буде Галя – буде друга* – указує на об'єкт, що протиставляється іншому в логіко-семантичному плані. Так само, як у прислів'ї *Як у Гайсині вмирають, то в Карбівці не ховають*, топоніми є образними заміниками загальних

взаємовиключних у логічному аспекті понять "одне місце на противагу іншому", "тут" – "там".

Оніми-компоненти у фразеологізмах, побудованих за моделлю "прикметник + іменник – власна назва", позбавлені виразного лексичного значення, загальний їх зміст межує із семантичною спустошеністю, тому семантичне навантаження цих елементів близьке до нульового: вони функціонально уподібнюються до особово-вказівних займенників і виконують роль граматично необхідного компонента, родового показника (або мають значення спільного роду). Носієм смислу є прикметник із яскраво вираженою семантикою, а власноіменний компонент сприймається як експресивний аналітичний лексичний еквівалент афікса: *кисла Оришка, лепетливий Савочка, пізній Іван*. Подібні звороти акумулюють негативну оцінку за рахунок першого компонента, який у самотійному вжитку має пейоративне забарвлення й викликає неприємні, небажані в морально-етичному чи естетичному плані асоціації. Граматично зв'язана сема підсилює значення ономастичних компонентів, які представляють собою опозицію "чоловік – жінка", що детерміновано внутрішньофразовим контекстом і тенденцією номінативно-образної конденсації інформації.

Іноді родова належність імені не грає ролі, онім потрібен лише як експресивно-образний елемент конструкції перифрастичного характеру, як, скажімо, у фразеологізмі *швидка Настя* "пронос" (пор. паремію *бігає, як Настя в конопельки* і розмовну назву цього захворювання – *швидка*). Функції власноіменного компонента обмежуються, в основному, комплементарністю – структурною довершеністю та експресивною додатковістю, а також дейктичністю. Антропоніми *Данило, Максим* репрезентують осіб чоловічої статі, проте паремії з аналогічними компонентами можуть бути застосовані для характеристики осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *На тобі, Даниле, що мені не миле; Розпережися, Максиме, може, ще поміститься*. У всіх названих випадках власноіменні компоненти не наповнені конкретно-семантично, а мають структурне значення елемента конструкції, яка підтримує фразеологічне значення.

Функцію переосмислених онімів указувати, натякати вбачаємо у великій кількості зворотів, утворених експлікуванням тексту. Ім'я в них служить своєрідним суплементом, структурною одиницею, яка необхідна для оформлення вислову: *Маріє, звідки вітер віє?; Той же Явух, тільки інший кожух*. Названі одиниці склалися під впливом звукової гармонії, синестезії, ритми, словесної гри. Уживанням оніма в

комплексі з присвійним займенником *наш* досягається певна конкретизація суб'єкта прислів'я, образ набуває більшої індивідуалізації, чіткіше окреслюється. При цьому робиться акцент на фамільярно-іронічному ставленні до предмета мовлення: *З нашого Андрушка ні м'ясо ні юшка; У нашої Катерини весілля і родини*. Додавання означальних займенників *кожний, всякий*, що позначають сукупність узятих нарізно одиниць (причому нарізність більшою мірою підкреслена в слові *кожний*, сукупність – у слові *всякий*), до власноіменного компонента, який виступає у функції узагальненого іменника *людина, особа* й значною мірою абстрагується в контексті, гіперболізує цю абстрактність, підкреслює широту кола потенційних суб'єктів чи об'єктів: *Кожна Тереса має свої інтереси; У всякої Пашки свої замашки*. Наголосимо, що повного переходу власних назв-компонентів до розряду займенників не спостерігаємо, адже вони продовжують уживатися і в своєму звичайному значенні – указують на людей, географічні об'єкти, тварин, хоч досить неконкретно й узагальнено. При цьому не утворюється нових семантичних одиниць, а напівпрономіналізовані оніми лише поповнюють контекстуальну займенникову синоніміку.

Проте в ряді випадків можна говорити про семантичний розвиток, гіперсемантизацію індетермінованих власноіменних компонентів, атрибути яких виводяться з логіки самих фразеологізмів. За своєю природою власна назва, на відміну від загальної, не здатна реалізувати функції характеристики. Але генетично нейтральні оніми, значення основи та звукова форма яких не відтворюють особливостей денотата, у контексті паремій часто стають асоціативними, злившись із образами, що стали соціальними типами. Оказіональне вживання пропріальної назви виявляється спочатку в окремому фразеологічному сполученні, а пізніше на його основі може викристалізуватися загальне фразеологічно зв'язане значення. Конотоніми починають співвідноситися з узагальненими поняттями оцінного змісту, інколи навіть повністю апелюють: *солоха* – "роззява", *хома* – "вайлувата людина, роззява", *іван* – "проста людина, трудівник", *мацько* – "нерішучий", *хвеська* – "базіка, пліткарка". Такі народнопоетичні найменування особи, що узагальнено називають типових представників певної соціальної, побутової чи психологічної групи, можна назвати фольклоронімами, або мовно-естетичними знаками національної культури, оскільки ці частотні конотоніми увійшли в психіку мас, відбиваючи традиції, менталітет, уподобання нації, як традиційний ідеал, символ, що найбільше відповідає

естетичним, культурним цінностям. Специфіка цих компонентів виявляється в особливостях їх зв'язку з фіктивним поняттям, розвинутим на ґрунті образу фразеологізму. Вони мають підсилене порівняно з реальними назвами, навмисно акцентоване сигніфікативне значення, їх поняттєвість створюється на базі конкретних уявлень, виступає у вигляді абстракції, пов'язаної з відображенням у звороті типом.

Кількість контекстів, а отже, й семантичних аспектів узагальненого оніма потенційно необмежена, але кожен власноіменний компонент має досить стійкий набір типових для себе ситуацій, у яких представлені основні елементи їх конотативного поля. І в цих найсуттєвіших ситуаціях синтезуються найголовніші для кожної узагальненої власної назви семантичні характеристики. Наприклад, найтиповіші, інваріантні для фольклорних та фразеологізованих імен такі реалізації: *Гриць* – "веселої вдачі хлопець, легковажний, залицяльник, гульвіса" (*Такий вже Гриць, що повна голова дурниць*); *Макар* – "нешасний" (*Нешасному Макару нема талану; На бідного Макара всі шишки летять*); *Савка* – "ловкач, крутій" (*Жвавий Савка, аж шкура на ньому горить!; Наш брат – Савка!*); *Хвеська* – "базіка, брехлива людина" (*У кого язик довгий, як не у Хвеськи; язиката Хвеська*); *Химка* – "неохайна" (*Це Химка-хазяйка*). Переходові власних назв до розряду апелютивів із соціально-оцінним змістом сприяв, імовірно, погляд на ім'я як на прізвище, що й нині зберігся в народних традиціях.

Частину фразеологізмів утворено нарощуванням стрижневого слова власноіменним компонентом, причому в одних випадках останній семантично не навантажений, виконує функцію граматичного показника, а в інших служить свого роду підсилювачем, інтенсифікаторами ядерного елемента. Наприклад, у фразеологізмі *лис Микита* експресивність метафоричного образу, що міститься в стрижневому компоненті *лис* підсилюється прикладкою *Микита*. Основне значення цього утворення виражене вихідним компонентом, а онім є комплексом, додатковим складником, що уточнює одне зі значень полісемантичного слова, частково дублюючи його зміст, адже конотонім *Микита* у фольклорі часто асоціюється з поняттями "хитрун, слизька людина" (пор. паремію *У Микити не купити* та відомічне дієслово *микитити* у Б.Грінченка – "вивертатися, шукати відмовок, нечисто діяти").

Семантична структура детермінованих власноіменних складників інтегрує денотативний та конотативний компоненти, що зумовлені екстралінгвальними факторами, оскільки вони виникають не в мовній

структурі, а залежать від оцінки, що виробилась у суспільстві. У структурі ж індетермінованих фразеологізованих онімів не менш важливими є компоненти, що перебувають у залежності від мовних характеристик. Сприйняття всього семантичного комплексу власно-іменного компонента нерідко визначає його фонетичне оформлення. Воно виходить на перший план, заступаючи нечітко окреслене поняттєве ядро. Яскраво виражена сутність звучання стає основою конотативного значення оніма. Співзвучні зі словами української мови власні назви, смислова сторона яких, за народними поглядами, переважає над номінативною, ще на лексичному рівні переосмислилися й піддалися каламбурному обіграванню у фразеологізмі. Усі вони традиційно конотують акцентовані негативні значення, семантично пов'язані зі змістом паронімічних апелятивів: *Улита* (*Уляна*) – "повільна, вайлувата, ледача", тому що в мовотворчій свідомості актуалізується асоціація з відомою російською формою *улитка* "равлик, слимак", який, як відомо, відзначається повільністю в рухах: *Улита (Уляна) йде – коли-то буде; Сиди, Уляно, бо ще рано*. Фіксуємо хибне тлумачення імені *Тихін* (з гр. – *tychon* "щасливий", "щасливець"), яке сприймається народом за аналогією до слова *тихий*: *Якби хто тепер народився, то Тишком назвали б*.

Паронімічна близькість демінутивних форм *Митя*, *Митько*, апелятива *мить* та компонентів фразеологізмів *поминай як звали, нема і в помині* лежить в основі мовного жарту *Митькою поминай*, уживаного в розмові про людину, що раптово безслідно зникла. Унаслідок хибної аналогії під тиском уявної внутрішньої форми оніма – прототипа компонента утворена й ідіома *никони ловити*, де *никони*, за Б.Грінченком, – "третій день після свят". Зворот утворено в результаті вільних асоціацій зі словом *никати* – "ходити, рухатися без діла, без мети, тинятися".

Зовнішня подібність антропонімів до слів із загальним значенням стала вирішальним моментом їх лінгвістичного переосмислення й гіперсемантизації у зворотах *Дмитро-хитро*; *У Микити не купити*; *Науме, добрий твій уме!* Асоціативні зв'язки виникли не внаслідок генетичної спільності слів, а лише завдяки випадковому звуковому сингармонізму й побудовані на подібності початкових, серединних чи кінцевих елементів антропоніма зі словом-апелятивом. Такі власно-іменні компоненти сприймаються двопланово: в ономастичному та апелятивному значеннях, що є джерелом експресивно-виражальних можливостей зворотів.

Отже, процес формування фразеологічної семантики інтегрує результати інтелектуально-емоційного образотворення. Трансформація семантичної структури власних назв від гіпосемантизації до гіперсемантизації і переорієнтація їх на виконання вторинної функції виразно демонструє динаміку лінгвокреативного процесу крізь призму соціально-суб'єктивної оцінки.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики // Мовознавство. – 1988. – №5.
2. Буслаев Ф. Русская народная поэзия: В 2 т. – СПб., 1861. – Т. 1.
3. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. акад. Б.А.Серебренников. – М., 1988.
4. Руденко Д.И. Собственное имя в контексте современных теорий референции // Вопросы языкознания. – 1988. – №3.

О.М.Петрик

Віддієслівні іменники опредметненої дії: структурно-морфологічний аспект

Механізми творення похідного слова та складні словотвірні взаємозв'язки між частинами мови й синтаксичними одиницями (словосполученням і реченням) найповніше відображаються в найчисленнішому семантико-граматичному класі слів – іменникові. Значну частину похідних складають девербативи, що належать до словотвірної категорії опредметненої дії. Вона принципово відрізняється від інших: суб'єкта дії, суб'єкта стану, знаряддя дії, локатива, які базуються на семантико-синтаксичному значенні іменникового непередикатного компонента [2, с. 28].

Словотвірна категорія опредметненої дії спирається на значення дії, процесу та стану дієслівних предикатів. Інший у неї і механізм формування. Перетворення дієслова в іменник пов'язане із вживанням базового речення, зокрема його предикатного компонента. Дієслово при актуальному членуванні переміщується з позиції реми в позицію теми, при цьому відбувається конденсація висловлювання і водночас утворення віддієслівного іменника [1, с. 143], напр.: / **дихає** гаряче море й **дихання** своє шле назустріч його золотим бризкам (Остап Вишня); Багацько вчених (між іншим, і дуже вчений київський

Шульгін) **запевняють**, що слово "антанта" є французьке і визначає собою нібито згоду... Але **запевнення** це цілком безпідставне (Остап Вишня). Остаточно **падали**, що ніяка сила – ні земна, ні небесна – не в силі вже була спинити **падіння** того, дуже бажаного й дуже мудrimi віщунами провіщованого (Остап Вишня).

Відмінна в них і ономасіологічна структура, оскільки їхню ономасіологічну базу становить ономасіологічна категорія, яка не входить у предметну сферу власне-іменника. Похідні ґрунтуються на ономасіологічній категорії іншої частини мови – дієслова. Саме дієслова функціонують як назви дій, процесів та станів [4, с. 143].

На парадигматичному рівні ця протиставленість також чітко окреслюється. Вона зумовлена тим, що, на відміну від інших словотвірних категорій, віддієслівні іменники опредметненої дії не відносяться до якогось конкретного денотата, а є абстрактними назвами дій. Саме цим пояснюється той факт, що від процесуальних назв не творяться (або лише обмежено творяться) форми множини. Причому зауважимо, що коли в одному абстрактному іменнику опредметненої дії поєднується і якесь конкретне значення (результату дії, суб'єкта дії, об'єкта дії, місця дії), то іменник, уживаючись у цьому факультативному конкретному значенні, форми множини може творити вільно. Напр.: *Сьогодні в притулку облишено всю іншу роботу – і прання і вишивання* (О.Донченко) – опредм. дія // *Як же їх обдарили подарками, усе хустками хоршими і вишиваннями, і платками шовковими, так вони і замовкли* (Г.Квітка-Основ'яненко) – результат дії; *Й поцілунки труїли солодким укусом* (Є.Маланюк) – опредметнена дія // *Укуси комах можна обробляти й розчином оцту, розведеного наполовину з водою* (З газети) – місце дії (покатив); *Колись-то Лебідь, Рак та Щука Приставить хуру узялись. От троє разом запряглись, Смикнули – катма ходу...* (Л.Глібов) – опредметнена дія // *Величезний хід той суне, суне тихо, наче мла* (І.Франко) – суб'єкт дії // *Мені дали дуже гарну, чисту, навіть розкішну кімнату з окремим ходом* (М.Коцюбинський) – покатив.

Не мають форм множини віддієслівні іменники опредметненої дії (інтенсивно-процесуальні назви), утворені за моделями:

- "**ДО** (дієслівна основа) + **ня**" (біготня, возня, гризня, метушня, гуркотня, колотня, скрекотня, гавкотня), які утворені від основ неперехідних (у тому числі й зворотних) безпрефіксних дієслів: *Аж ось незабаром стукотня, біготня* (Г.Квітка-Основ'яненко). За цієї моделлю утворений іменник *борня*, що має урочисте забарвлення: *Не вбито нас. О, стократ – ні! – Чом не прийняли смерть в борні?*(Є.Маланюк).

- "**ДО + нина**", де деривати утворені від неперехідних (грюканина, блуканина, ляпанина), зворотних (хапанина, штурханина, штовханина), рідше перехідних (шуканина, різанина, писанина, читанина, тріпанина) безпрефіксних дієслів: *Діди йшли попереду з сітками і хлопчачками дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, – одним словом, увесь німецький фейєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім (О.Довженко).*

- "**ДО + неча**". За цією моделлю утворюються іменники від безпрефіксних основ недоконаного виду неперехідних або зворотних дієслів (стукотнеча, тріскотнеча, торохнеча, цокотнеча; колотнеча, товкотнеча, клопотнеча): *Колотнеча в Кайдашевій сім'ї не переставала (І.Нечуй-Левицький); Така спірка, така ворожнеча ніколи між ними не втихає, щодня вони за що-небудь та й погризуться (Панас Мирний).*

- "**ДО + нява**", де функціонують безпрефіксні основи недоконаного виду неперехідних (крикнява, гуркотнява, ревнява) та зворотних (тиснява) дієслів: *Хвора і одноока тепер Нерпа і Рушай зчинили раптом радісну гавкотняву (І.Багряний); Міська гуркотнява, дражливі дзвінки, торохкотіння, метушня – все лишилось десь за мною (С.Васильченко).*

- "**ДО + ика**", непродуктивна й нерегулярна модель, за якою утворено лише два іменники: *пятика, гулятика: З-за великої печі висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшись до шинку затильними дверми з сіней і не спостережена ніким серед гамору і пятики (І.Франко).*

Не творять форм множини також віддієслівні іменники опрідметненої дії, утворені за моделями:

- "**ДО + ок**" (варіант "ДО + нок"), яка включає як префіксальні основи дієслів (обрахунок, порятунок, відпочинок, розвиток), так і безпрефіксні (кидок, гудок, гребок, грабунок): *Влучний кидок гранати, і вибух перед автомашиною здивив її і поклав боком у рівчак (Д.Бедзик); Умови для мого розвитку були підходящі (Остап Вишня); Цілі села троті потопали, шукаючи собі порятунку (Остап Вишня); Леся, викрутившись із того сватання, зникла в світлині і не ввійшла на вечерю; а послі вечері порозходились на спочинок (П.Куліш).*

- "**ДО + 'ба**" (варіант "ДО + оба"), де твірними є безпрефіксні дієслова недоконаного виду (клятьба, міньба, лічба), виняток – похвальба: *Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить (П.Куліш);*

По короткій **боротьбі** він здався (І.Багрянний); Пробуваючи на **службі** в панів, вона набралась од їх чимало пишання (І.Нечуй-Левицький).

- "**ДО + іт**", деривати утворені від безпрефіксних дієслів недоконаного виду (цмокіт, крякіт, тьохкіт, муркіт, гуркіт, бренькіт, плюскіт, дзенькіт): *Любив (дід – О.П.) плескіт води весняної (Остап Вишня); Брязкіт зброї. Досвітній вітер. Поле бою. Простір. Синь. (Є.Маланюк).* Проте інколи відбувається сплутування іменників, утворених за такою моделлю, та іменників на -іт, утворених способом нульової афіксації (рокіт, клекіт, лоскіт, стрекіт, джеркіт). На думку П.Олексенка, до дієслів, які, приєднавши суфікс -іт, переводять свої значення під граматичну предметність іменника, належать передусім ті, які виражають постійно здійснювану дію лексично, а не за допомогою суфіксів -ота-, -оті-. Це дієслова, які передають звукові вияви істот та різних предметів (машин, пристроїв, приладів, систем тощо) [4, с. 159]. Від них зовсім не утворюються дієслова за допомогою суфіксів -ота-, -оті-, що вказують на ритмічну повторюваність дії, пор.: *кряка-ти → крякіт, рвякати → рвякіт, цмокати → цмокіт* і под. а в дериватах, утворених від усічених дієслівних основ на -ота- або -оті- за допомогою нульового суфікса, їхнє кінцеве фонемосполучення /іт/ є наслідком чергування /о/ у відкритому складі твірної дієслівної основи з /і/ в закритому складі новоутвореного іменника. Функціонування дериватів на -іт, очевидно, є результатом подвійної мотивації (*цокіт ← цокати, цокотати, цокотіти*) [3, с.179].

- "**ДО + ва**". За цією моделлю утворюються іменники від безпрефіксних основ недоконаного виду перехідних чи зворотних дієслів (битва, клятва, ловитва, молитва): – *Держись, – кажу, – куме, битва буде! (Остап Вишня); Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі та комиші сховали недобитків у своїй гущі (М.Коцюбинський).*

- "**ДО + иця**" (варіант "ДО + (о)виця"), у якій функціонують безпрефіксні основи недоконаного виду (ляпавиця, возовиця, косовиця): *Товпилися колгоспники, призначені нарядником на возовицю сіна (М.Шолохов).*

- "**ДО + ја**", де твірними є в основному перехідні дієслова доконаного й недоконаного виду (видача, недодача, купля, торгівля, погоня): *Тепер у нас службовець – громадські свідомі людина, що своєю енергійною працею чимдуж намагається покласти й свою цеглину на будівлю світлого майбутнього (Остап Вишня); Потім і материна радість першої годівлі, коли лощачі маленькі вустонька ніжно за діжку тягнуть (Остап Вишня).*

- "**ДО + ота**", за якою похідні утворені від безпрефіксних дієслів недоконаного виду (турбота, ломота, дрімота, але: гризота – гризоти)

Коли аллах сотворив світ і закінчив свою **роботу**, на землі настала весна, і бруньки по деревах у земнім раю почали одна за одною розвиватися (Остап Вишня); Це були для нього справжні вихідні дні від домашньої **гризоти** (А.Хижняк), **але**: Його не гризе й сумління. Бо звір не має совісті, а бандит не знає **гризот** (Ю.Смолич);

- "**ДО + іж**", де наявні безпрефіксні основи недоконаного виду перехідних дієслів (платіж, крадіж) та неперехідних (свербіж, падіж): **Падіж** худоби викликає у населення паніку.

- "**ДО + Ø**", продуктивна та регулярна, у якій функціонують основи як перехідних (віджим, вивих, вар, перебіг), так і неперехідних (біг, хід, літ, відгук). Переважна більшість іменників утворена від префіксальних дієслів: *Далі із **зростом** чуприни зростає й той чи інший письменників світогляд, та чи інша його ідеологія, та чи інша платформа...* (Остап Вишня); *Та тільки тут веселий **галас** бою – **Розгоном** бур і божевіллям хвиль* (Є.Маланюк); *І сниться знов солодкий запах – ...Та дзвін козацької балади Під степового вітру **спів*** (Є.Маланюк); *У мене нема жодного **сумніву** в тому, що я народився на світ білий* (Остап Вишня).

- "**ДО + ш**", за якою утворено три іменники (виграш, програш, розіграш) від однокорінних префіксальних основ доконаного виду: *Аркадія Павловича оточили тісним кільцем. Йому пророкували **виграш*** (М.Хвильовий).

- "**ДО + ство**", де твірними є дієслівні основи лише недоконаного виду чи обох видів (*зди́рство* ← *зди́рати, зде́рти*) (убивство, катівство, насильство). На думку О.Пінчука, такого типу іменники не співвідносяться з основами лише доконаного виду [6, с. 72]: **Баловство** ніколи до добра не доводить (Номис).

- "**ДО + іль**" (варіант "ДО + ель") (заметіль, крутіть, погібель): *Ось яка **погібель** знаходить тих, котрі погані зуби мають* (Г.Сковорода); *Справді-таки: **погібель** із пшеничним хлібом та з цукром, та ще як на тебе пан не дивиться, – не така вже й страшна **погібель*** (Остап Вишня).

- "**ДО + исько**", у якій функціонують основи зворотних дієслів (збіговисько, зборисько).

Обмежено творять форми множини іменники, утворені за моделями:

- "**ДО + 'Ø**" (хіть, зависть, участь, але біль – болі, жаль – жалі, різь – різі): *Тільки в серці збиралась **ненависть** до Петра та **жаль** до Насті* (М.Коцюбинський), **але**: *Недомовлені гіркі **жалі** В рідній пісні почує я колись* (Леся Українка).

- "**ДО + ка**" (копка, рубка, підготовка, але: прополка – прополки): *В довгій вузькій вуличці возів, затовплений кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молодиці, дівчата, невеликі хлопчики; на вигоні площі, підгукуючи, підпихаючи ліктем, хлопчики силкуються удати із себе Шмулів, буланих, кацапів тощо; коло річки, вибрикуючи похнюпившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли (В.Винниченко); Ковалі вже й горна загасили, варку покинули, нехай хазяїн її кінчає (П.Панч), але: І сталевар чотири варки розлив з гарячого ковша (П.Воронько) – результат дії.*

- "**ДО + Ъа**" (хода, віра, догода, але: дія – дії, гра – ігри): *Сплітаю вірші з нервів паспа І жду кінця страшної гри (Є.Маланюк); І скерована вона виключно на шкоду людові (Остап Вишня); Що робити й як робити, щоб більше хліба придбати, щоб пошану від начальства заслужити (Остап Вишня); Він доводив нам, що його вдача вимагає якоїсь дії, а не сидіння в тюрмі (О.Досвітній), але: Герцен лишився непохитним у своїх діях (М.Рильський).*

Віддієслівні іменники опредметненої дії, утворені за моделлю "**ДО + ння, ття**", творять форми множини більш вільно (відсіювання – відсіювань, пересилання – пересилань, домагання – домагань). Хай він це страждання пізнає! (О.Довженко); Говорили про куркулів, про заслання, про своє страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради (О.Довженко) // Велику книгу можна написати про мої страждання! (О.Довженко); По верхів'ях дісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітханья (М.Коцюбинський) // Так вийшовши з глухого степу, З зітхань страждальної землі, Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть (Є.Маланюк). Варіантами моделі є "**ДО + ення**": А друге – це повинно запобігти громадянській війні та забезпечити спокій під час ведення майбутніх переговорів поміж Італією та Південною Славією! (Остап Вишня) та "**ДО + іння**": За спасіння душі ми й книгами, й карбованцями, і зерном, і салом, і хустками, й рушниками платили... (Остап Вишня). Проте ці дієслівні утворення досить часто функціонують лише в однині (знаття пор.: знання – знань – результат дії; запозичування пор.: запозичення – запозичень – результат дії). Така модель є найпродуктивнішою, оскільки похідні утворення максимально наближені до ядра словотвірної категорії опредметненої дії. За дослідженнями О.Ф.Пінчука, іменники такого типу мають у родовому відмінку множини нульову флексію (домагань, переслідувань), і лише іменники,

утворені за варіантами "ДО + ття", мають у родовому відмінку множини два варіанти закінчень (почуттів, але відкрить) [6, с. 160–161]. Ця закономірність не залежить від значення (процесуального чи результату дії).

Хоча для девербативів властива загальна тенденція потрапляти в розряд однинних, проте частина їх є множинними (*pluralia tantum*). До таких належать іменники, що означають багатократні чи тривалі процеси або дії, що складаються з кількох послідовних актів:

- "**ДО + Жи**" (миги, переговори, торги): *Лунали дружні голоси сусідів, Пересміхи, перегуки* (М.Рильський); *З своєї брочки Тарас почув переговори візника і, мабуть, станційного доглядача* (О.Іваненко); *Побраталися* (хлопці – О.П.) – *і таємна крадіжка, схови та перехови, та нічні пропої накраденого стали їх товариською роботою...* (Панас Мирний).

- "**ДО + ки**" (вивідки, дрімки): *Сієм соньки, сієм дрімки, Сієм забудьки...* *Щоб тут люди не ходили, Щоб цю гору не будили* (С.Васильченко); – *І сороба тобі нема, – озвалась мати, – тато от-от духу пуститься, а тобі гульки в голові!..* (А.Свидницький).

- "**ДО + ини**" (розглядини, хрестини): *Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини* (І.Нечуй-Левицький); *Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Дешки: у священника були хрестини* (І.Нечуй-Левицький); *То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на батька-матір* (І. Нечуй-Левицький).

- "**ДО + еньки**" (посиденьки, походеньки): *Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє* (І.Нечуй-Левицький).

Крім того, такі іменники можуть позначати стан (емоції, переживання):

- "**ДО + оці**" (милощі, любощі, заздросці) *Там зачарують гіпнотичні кобри Під пестоці золототілих дів...* (Є.Маланюк); *Але торг проводиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед другим; торгуючись спокійно, поважно, де-не-де із смішком, із тонкою іронією, з коментаріями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитроців, але з тонким підходом* (В.Винниченко).

Причому віддієслівні іменники опредметненої дії *pluralia tantum* – це, як правило, назви дій, процесів чи станів, що виконуються не однією, а кількома особами (*гульки, відвідини, посиденьки, любощі*).

Отже, семантична близькість віддієслівних іменників опредметненої дії до дієслів і їх протиставленість решті віддієслівним іменникам, що належать до інших словотвірних категорій (означають конкретні назви речей та істот), зумовила і їх граматичні особливості, а саме: обмежене творення форм множини.

Література

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
2. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 22–28.
3. Колібаба Л.М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
4. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. – Херсон: Айтлант, 2001. – 240 с.
5. Пінчук О.Ф. Віддієслівні іменники в сучасній українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1972. – 243 с.
6. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 35–82.

Ю.М.Топчій

Граматична адаптація субстантивних галліцизмів в українській мові (аспект родової маркованості)

Серед численних питань, пов'язаних із вивченням міжмовної взаємодії, питання власне лінгвістичні концентруються навколо проблем залучення, адаптації й подальшого функціонування запозичень у системі мови-реципієнта, якою в нашому випадку постає українська. Особливості освоєння іншомовних запозичень, зокрема галліцизмів, досліджували вітчизняні та зарубіжні лінгвісти, серед яких О.Г.Муромцева, М.А.Жовтобрюх, О.А.СТИшов, Ю.В.Цимбалюк, Г.С.Онуфрієнко, Л.П.Крисін, Д.С.Лотте, Л.В.Чурсіна, І.В.Бойчук, В.П.Сімонок, Д.В.Мазурик та ін. Процес адаптації, "вживляння" іншомовного слова до лексичної системи української мови має певні закономірності. Як зазначав О.О.Потебня, "кажучи а рїогї, всяке чужомовне слово на новому ґрунті мусить переродитися" [11, с. 173], врахування ж усіх аспектів "переродження" іншомовного слова утруднюється його

багатоплановістю. Отже, студіювання та подальшу розробку проблем адаптації вважаємо актуальними. Мета даної статті – схарактеризувати основні тенденції граматичної адаптації іншомовних слів, детально зупинитись на складностях родової маркованості лексичних галліцизмів-субстантивів на українському мовному ґрунті.

Адаптація іншомовних слів відбувається одночасно кількома шляхами й охоплює фонетико-графічний, морфологічний та семантичний аспекти розгляду. Як слушно вказував Ф. де Соссюр, "...запозичене слово вже не видається таким, відколи його вивчають у складі системи, – там воно існує лише завдяки своїм стосункам і протиставленням з іншими пов'язаними з ним словами, як і всяке питоме слово цієї мови" [12, с. 36].

Граматична адаптація, як один із важливих складників морфологічного освоєння, постає вирішальним фактором на етапі входження запозичень до системи української мови й набуття ними у зв'язку з цим відповідних категоріальних ознак, причому мова-реципієнт, як правило, окреслює межі формальної перебудови запозиченої лексики, що спостерігається в унікальній формі, якої набуває запозичене слово, втрачаючи через відсутність умотивованості свої деякі словотвірні й морфологічні характеристики. Як слушно зазначає Ю.В.Лисенко, "при зіткненні граматичних значень мови-реципієнта і мови-джерела домінує, як правило, мова-реципієнт" [7, с. 61]. З іншого боку, характер модифікації матеріальної форми запозиченого слова може визначатися також і потенціями системи мови-донора, яка встановлює межі можливих коливань та варіацій.

Традиційною вважається думка, що запозичені слова не займають якогось особливого положення по відношенню до граматичного ладу мови-реципієнта, не порушують й не розхитують його, а підкоряються йому так само, як автохтонні слова. На неможливості вживання слова в мовленні поза граматичними категоріями наголошував Л.П.Крисін, причому "приписування" того чи іншого елемента до певної парадигми він розуміє "не як процес, а як одноразовий, миттєвий акт" [6, с. 37–38].

Для запозичуваних іменників, з одного боку, та прикметників і дієслів – з іншого, адаптація постає якісно різною, що зумовлено загальними закономірностями запозичення слів: найбільш "привабливими" для запозичення є іменники (70–75%), далі йдуть дієслова (18–23%), прикметники (3–5%) й закінчують список прислівники, прийменники та вигуки (0,5–1%) [14, с. 20–21]. Саме цим можна пояснити наявність французьких іменників, що були запозичені майже без змін у своїй

морфологічній структурі, причому для передачі морфологічної тотожності слова для української мови було несуттєвим, що саме знаходиться в абсолютному кінці запозичуваного слова – суфікс чи приголосний, що входить до складу кореня. Так, морфологічна адаптація галліцизмів-іменників *бюрократ* (фр. *bureaucrate*) і *бюрократизм* (фр. *bureaucratisme*) була однаковою, хоча в першому випадку кінцевий приголосний відноситься до кореня, а в другому *-изм* – це суфікс. Отже, членованість слова не впливає на особливості його морфологічної адаптації, хоч цей аспект, на наш погляд, також має враховуватися. Відмітимо при цьому, що українська мова переймає не всі форми запозичуваних слів, а лише одну, частіше за все початкову, причому навіть вона може підлягати змінам у процесі освоєння.

Стосовно галліцизмів вкажемо, що кожен з них свого часу ставав фактом лексичної системи української мови, причому необхідною умовою цього, на нашу думку, поставало саме їх відповідне граматичне оформлення – підключення до структурно-семантичних рядів мови-реципієнта, що у свою чергу супроводжується набуттям відповідних граматичних категорій і класів (рід, число, відмінок), причому форми роду відіграють провідну роль в усій морфології запозиченого субстантиву: "рід, по суті, "програмує" семантичну функцію іменника в реченні" [4, с. 62], вказує на його віднесеність до певної словозмінної парадигми. Відмітимо, що для запозичень ці ряди не є такими очевидними, як для питомих слів, проте структурно вони неминуче існують, оскільки, як зазначає О.С.Хлинова, будь-яке нове слово завжди "шукає" собі подібних, причому в першу чергу на увазі мається суто зовнішня подоба [14, с. 13].

В українській мові кожний іменник формується як лексема з ознакою певного роду, причому в мовленнєвій діяльності, яка відображає всю сферу мовної практики, граматичний рід, на думку Р.С.Помірко, "динамічно пов'язаний з лексичним значенням і виступає його релевантною ознакою" [10, с. 35], являє собою "певну єдність планів змісту та вираження" [1, с. 14]. План вираження реалізується переважно шляхом узгодження за родом, тобто на граматичному й синтаксичному рівнях. У плані ж змісту зв'язок між родовою віднесеністю іменників та їх предметним значенням є неоднаковим для різних категорій іменників. У.Вайнрайх, який вивчав граматичну адаптацію англійських іменників в усному мовленні іммігрантів у США, відмічає, що у віднесенні запозиченого іменника до того чи іншого граматичного роду відіграють роль найрізноманітніші фактори, серед яких: біологічна стать означуваної іменником особи, форма слова при

позначенні неживих предметів, граматичний рід синонімічного слова мови-реципієнта [3, с. 81]. Проведений аналіз засвідчує, що вказані чинники поряд з іншими діють і при граматичному освоєнні лексичних галліцизмів в українській мові. Так, віднесення французьких запозичених субстантивів на позначення істот до одного з трьох родів семантично прозоре, пор.: *мадам* (фр. *madame*, букв. "моя пані"), *куртизанка* (фр. *courtisane*, букв. "придворна дама"), *кюре* (фр. *curé*), *куртьє* (фр. *courtier* – "посередник"), *гарсон* (фр. *garçon*, букв. "хлопчик"), *жіголо* (фр. *gigolo*), причому відмітимо, що тут першим обов'язковим кроком є граматичне узгодження за статтю особи, а при нагоді, як вказує Ю.В.Цимбалюк, – переоформлення кінцевих структурних елементів запозичуваних слів, не властивих українській мові, за типом українських питомих форм [16, с. 25]; для неістот, однак, такий зв'язок вбачається немотивованим та носить випадковий характер, демонструючи тенденцію до ослаблення родових протиставлень у подібних словах. Так, галліцизми *купюра* (фр. *coupure*), *гарантія* (фр. *garantie*), *піпетка* (фр. *pipette*), *баталія* (фр. *bataille*) і под. без утруднень відносяться до 1-го типу відмінювання; *рапорт* (фр. *rapport*), *пеньюар* (фр. *peignoir*), *сюжет* (фр. *sujet*) і под. – до 2-го типу відмінювання; *жирандоль* (фр. *girandole*), *кадриль* (фр. *quadrille*), *гуаш* (фр. *gouache*) і под. – до 3-го типу відмінювання. Вкажемо, однак, що хоч традиційно усі запозичення розподіляються між двома родовими класами – чоловічим та жіночим родами залежно від постфіксального оформлення слова [13, с. 48], при з'ясуванні їх граматичного роду труднощі все ж відмічаються.

Грамматичний рід лексичних галліцизмів в українській мові може співпадати з родом їхніх етимонів у мові-донорі: *лога* (фр. *loge* f), *п'єса* (фр. *pièce* f), *пикет* (фр. *piquet* m) та ін. Ця відповідність, однак, не відноситься до непорушних явищ, не завжди дотримується й не повинна дотримуватися, оскільки українська мова має свої самобутні, історично складені традиції щодо віднесення іменників до того чи іншого роду. Зазначимо, що невідповідність формальних показників роду в українській та французькій мовах зумовлена й типологічними особливостями цих мов. Так, в аналітичній системі французької мови, на відміну від української, головним показником граматичної категорії роду субстантиву постає артикль (**le** ч.р., **la** ж.р. – для форм однини, **les** – для форм множини обох родів). Оскільки системі української мови це явище не властиве (оформлення категорії роду виражається в українській мові на морфологічному, синтаксичному, словотвірному й семантичному рівнях), основним показником згаданих категорій по-

стає морфологічний вигляд запозичених субстантивних галліцизмів, набір флексій, що в свою чергу часто спричиняє зміну роду. Відмічається й внутрішньомовна боротьба при визначенні родової форми, що простежується в ряді французьких субстантивів, які демонструють коливання в граматичній категорії роду, пор.: *манжет* – *манжета* (фр. *manchette f*), *аркебуз* – *аркебуза* (фр. *arquebuse f*), *абрикос* – *абрикоса* (фр. *abricot m*) тощо. Проте таких дублетів, по-перше, мало, по-друге, вони не є надбанням практики, а відображені лише в словниках із зазначенням більш нормативної форми (у наведених прикладах – на першому місці) [15, с. 78].

Маркування французьких субстантивів-неістот певним родом пояснюється наступними тенденціями: 1) намаганням зберегти рід мови-донора; 2) набуттям граматичної категорії роду вже на ґрунті сприймаючої мовної системи залежно від оформлення абсолютного кінця слова. Важливу роль у родовому оформленні відіграє також явище морфологічної та семантичної аналогії з автохтонними словами. Аналогія містить у собі широке коло асоціативно-адаптивних явищ, суть яких зводиться, на думку Ф.О.Нікітіної, до "систематизації мовних форм, до усунення поодиноких, ізольованих форм внаслідок віднесення їх до тих чи інших типів або парадигм... для стабільності свого існування слово "шукає" два види зв'язків – смисловий (семантичні асоціації з іншими словами, зокрема з мотивуючими) і структурний (співвіднесеність з тією чи іншою моделлю)" [9, с. 22]. Смислові ж зближення (від випадкової аналогії до повної синонімізації включно), за А.В.Міртвовим, часто енергійніше протистоять лінії формальних зближень та формальних поглинань: "У групі не лише істот, а й іменників-неістот ми часто вдаємося до руйнації форми запозичуваного слова з метою його включення до тої чи іншої групи питомих слів" [8, с. 214].

Чоловічим родом маркуються запозичені галліцизми-субстантиви з основою на приголосний і нульовим закінченням. Причому під це правило підводяться іменники, що зберігають рід своїх прототипів у мові-джерелі: *браслет* (фр. *bracelet m*), *гараж* (фр. *garage m*), *інжектор* (фр. *injecteur m*), *жетон* (фр. *jeton m*), *кабриоль* (фр. *cabriole m*), та іменники, які у французькій мові закінчувалися на приголосний (з *-e muet*) і належали до жіночого роду: *бом* (фр. *botte f*), *компрес* (фр. *compresse f*), *компот* (фр. *compote f*). Відзначимо, що субстантиви чоловічого роду з фіналями на приголосний оформлюються найбільш чітко.

В українській мові окремі запозичені галліцизми-субстантиви жіночого роду незалежно від свого кінцевого оформлення можуть

зберігати рід мови-донора, оформлюючись фіналлю **-а** (або її еквівалентом **-я**) відповідно до українських питомих слів: *поза* (фр. *pose f*), *батарея* (фр. *batterie f*), заст. *гарнітура* (фр. *garniture f*), більш пізнь – *гарнітур* (фр. *garniture f*). Такий тип оформлення був викликаний тенденцією до збереження роду прототипу у мові-донорі, а також явищем морфологічної та семантичної аналогії з питомими українськими словами 1-ї відміни. Як зазначав Л.А.Булаховський, жіночий рід мови-джерела (мається на увазі французька мова – Ю.Т.) частіше відображався у зовнішньому вигляді слова – воно підпадало під тип відмінювання на **-а**; пізніше переважають вже форми чоловічого роду, що були більш відповідними французькій вимові [2].

Субстантиви, флексії чи фінали яких утруднювали їх підключення до тих чи інших типів імен морфологічної системи мови-реципієнта, або переоформлювалися, або не отримували відповідного морфологічного оформлення, утворюючи фонд незмінюваних іменників, які свого часу виступили як своєрідна новація в системі українських морфологічних типів та створили опору для нових аналогій. А.В.Суперанська вказує на те, що "слова, які не знаходять собі подібних серед слів мови-рецептора, тобто слова, морфологія яких є чужорідною по відношенню до основних морфологічних типів, складають особливий розряд у складі сприймаючої лексичної системи" [13, с. 133].

Французькі запозичені субстантиви жіночого та чоловічого родів з фіналями **-о**, **-е** за аналогією до українських іменників на **-о**, **-е** здебільшого маркуються середнім родом: *жабó* (фр. *jabot m*), *дражé* (фр. *dragée f*), *депó* (фр. *depot m*), *релé* (фр. *relais m*), *шосé* (фр. *chaussée f*) та ін., проте за семантичними ознаками вони можуть бути віднесені до чоловічого або жіночого роду (пор. кореляти подібних слів у французькій мові). В окремих випадках, коли незмінні іменники міцно освоюються мовою-реципієнтом, у їх складі може спостерігатися виділення закінчень, що уможлиблює їх відмінювання за типом іменників середнього роду на зразок "*вікно*", "*деревице*", пор.: *пальтó* (фр. *paletot m*), *пальтá*, (у) *пальті* тощо.

На окремих розгляд заслугує історія адаптації субстантивних галліцизмів з кінцевим **-е** зі значенням особи, які на українському ґрунті пішли шляхом зближення в морфологічному аспекті зі своїми французькими корелятами: отримуючи відповідну родову характеристику, деякі з них у процесі освоєння граматичною системою української мови не можуть позбавитися властивостей мови-донора, що, безумовно, впливає на їхню форму: *конферансье* (фр. *conferencier m*), *рантьє* (фр. *rentier m*), *кутюрьє* (фр. *couturier m*), *шансоньє* (фр.

chansonier m) та ін. Очевидно, тут виявляється принцип додатковості: "те, що позначено на лексичному рівні, на морфологічному рівні може й не позначатись" [17, с. 119]. Вкажемо, що такі слова, поряд з іншими численними незмінюваними галліцизмами, продовжують тяжіти до системи рідної мови, залишаючись в українській мові на позиціях позасистемних явищ.

Широкий спектр репрезентації невідмінюваних французьких субстантивів свідчить про їх актуальність та широку вживаність в українській мові, пор.: *абреже́* (фр. *abrégé*), *боа́* (фр. *boa*), *трюмо́* (фр. *trumeau*), *парвеню́* (фр. *parvenu*), *рагу́* (фр. *ragoût*), *жалюзі́* (фр. *jalousie*) та ін. Як розряд слів з нульовою парадигмою, невідмінювані іменники значно вплинули на розвиток нефлективної морфології української мови. Відсутність відмінкових закінчень у цих словах пояснюється, на думку Л.П.Єфремова, тим, що їх кінцеві голосні входять до основи, тобто постійної частини слова, яка містить у собі лексичне значення; додавання закінчень до подібних іменників, що сприймаються як чисті основи, порушило б семантику цих слів, лишило б смислу, не кажучи вже про фонетичні незручності такої вимови [5, с. 81].

Відносячи до незмінюваних іменників частіше галліцизми, що закінчуються на голосний, носії української мови керуються переважно формальною ознакою, проте, на наш погляд, основою для морфологічних класифікацій повинні слугувати й семантичні параметри. Крім того, слід зважати на те, що маркування роду невідмінюваного іменника безпосередньо залежить від його контекстуального оточення, тобто від форм узгоджуваних з ним слів, тому вважаємо за необхідне враховувати не лише семантичний аспект, але й синтаксичну, синтагматичну, закріпленість конкретного галліцизму.

Отримані результати засвідчують, що спосіб встановлення категорії роду за формальними ознаками в українській граматиці є домінуючим, проте труднощі з визначенням роду запозичень, зокрема галліцизмів, все ж виникають, оскільки для більшості пересічних носіїв української мови запозичена лексика залишається за межами активного словникового вжитку.

Рішення одного з проблемних питань, пов'язаного з визначенням категорії роду запозичених субстантивів-галліцизмів, які ще не повністю адаптувалися в українській мові, вбачаємо, по-перше, у підборі так званого "ключового" слова: *екю* (ст.-фр. *escut*) – **монета**, *гризайль* (фр. *grisaille*) – **спосіб живопису**, *гавом* (фр. *gavotte*) – **танець**, *авеню* (фр. *avenue*) – **вулиця**; по-друге, в узгодженні галліцизма з різними

формами повних і коротких прикметників та дієприкметників: **струн-кий силует** (фр. *silhouette*), **прозора вуаль** (фр. *voile*), **проведене метро** (фр. *métro*); по-третє, в узгодженні галліцизма з різними формами дієслів у минулому часі дійсного способу та в умовному способі: **гірлянда** (фр. *guirlande*) **сяяла, абажур** (фр. *abat-jour*) **прикриває, відчувалася б ініціатива** (фр. *initiative*), **було б пенснє** (фр. *pince-nez*); по-четверте, у заміні галліцизма-іменника різними займенниковими формами: **букет** (фр. *bouquet*) – **який, оранжерея** (фр. *orangerie*) **наша, резюме** (фр. *resumée*) **своє**.

Отже, аналіз результатів особливостей освоєння запозичених французьких субстантивів на рівні граматичної категорії роду довів, що вирішальним у віднесенні французьких субстантивів до певного роду постає формальний чинник. Труднощі, які виникають при визначенні граматичного роду галліцизмів, вирішуються відповідно до правил, що діють в українській граматиці, коли враховуються не лише формальний та семантичний аспекти, а й синтаксична, синтагматична закріпленість конкретного галліцизму.

Перспективи подальшого дослідження пов'язуємо з послідовним застосуванням комплексного аналізу особливостей адаптації лексичних галліцизмів на всіх рівнях української мовної системи.

Література

1. Аксенов В.Я. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода // Вопросы языкознания. – 1984. – №1. – С. 14–21.
2. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. – К.: Радянська школа, 1954. – 468 с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты / Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Жлуктенко. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.
4. Загнітко А.О. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. – №2. – С. 62–67.
5. Ефремов Л.П. Освоение заимствованных слов русским языком // Ученые записки Казахского ун-та. – Т. 25. – Алма-Ата, 1957. – С. 78–92.
6. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – 208 с.
7. Лисенко Ю.В. Граматична адаптація іншомовних вкраплень у сербо-хорватському художньому тексті // Мовознавство. – 1989. – №5. – С. 58–61.
8. Миртов А.В. К вопросу о грамматическом усвоении русским языком заимствованных слов // Ученые записки Горьковского государственного ун-та. – Вып. 26. – 1954. – С. 213–220.
9. Нікітіна Ф.О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові // Мовознавство. – 1972. – №4. – С. 15–24.

10. Помірко Р.С. Родова ознака і вторинна номінація іменникових корелятив // Мовознавство. – 1989. – №4. – С. 35–40.
11. Потебня А.А. Язык и народность // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 158–185.
12. Соссюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А.Корнійчук, К.Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
13. Суперанская А.В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке. – М., 1968. – 310 с.
14. Хлынова О.С. Лексико-грамматическая адаптация германских заимствований в русском языке XX века (на материале прессы 1991–2000 гг.): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2001. – 24 с.
15. Хмелінська Р.М. Іншомовні запозичення в російській архітектурній лексиці радянського періоду // Мовознавство. – 1978. – №5. – С. 77–82.
16. Цимбалюк Ю.В. Зміна числового значення іншомовних запозичень в українській мові // Мовознавство. – 1977. – №1. – С. 25–30.
17. Шульга С.В. Унификация русского субстантивного склонения с точки зрения структуры родовых и числовых противопоставлений // Вопросы языкознания. – 1983. – №2. – С. 117–121.

В.М.Топтун

Мотивація кличок в українській зооніміці

З погляду мотивованості всі клички (зооніми) тварин поділяються на мотивовані та немотивовані. Очевидно, говорити про принципи номінації можна не тільки по відношенню до мотивованих кличок, тому що немотивовані даються без урахування якихось особливостей тварин. І все ж при називанні навіть незвичайною кличкою людина керується якимись міркуваннями, які залишаються невідомими.

Мотивовані клички

Ступінь мотивації кличок різний. Умовно ми виділяємо клички реально мотивовані й символічно мотивовані. До реально мотивованих ми відносимо такі, які містять у собі безпосередньо ту чи іншу ознаку названої тварини, наприклад: корова /Білохвоста/ (з білим хвостом); /Однорога/ (з одним рогом). Сюди ж належать клички, які вказують на ознаку, що могла б належати даній тварині, наприклад: кінь /Вишор/ – мчить швидко; корова /Бойка/ – бідова; /Вожа/ – іде попереду.

До символічно мотивованих кличок належать такі, що безпосередньо не відносяться до тварини, можуть характеризувати її з яко-

гось боку (частіше від усього це порівняння), наприклад: корова /Принце□са/ – за її зовнішність та поведінку за асоціацією з принцесою; кінь /Бо□цман/ – суворий, як боцман на кораблі.

Реально мотивовані клички

1. Клички, які вказують на масть тварини.

Назва тварин за мастю – явище загальноукраїнське, про що свідчать наступні факти:

А. Клички, що знайшли відображення у словниках, наприклад: Рябко, а, ч. – розм. Непородистий дворочий собака або кіт (звичайно рябої масті) [6, с. 921]; Сірко, а, ч. – Собака, переважно сірої масті [6, с. 230].

Б. Клички, які знаходимо у записках діалектної мови: "Сусідська Попеляста зачатила до нас"; "Гнідий – хороший кінь"; "Ваш Рябко гавкав цілу ніч" (с.Більмачівка, Ічнянського р-ну).

В. Клички, які вказують на масть, зустрічаємо і в художніх творах: "Страшний Лев, бурлака Вовк і наш Сірко-собака..." [2, с. 141]; "Один **Рябко**, один, як палець, не дримає..." [1, с. 100]; "Приходить дядько додому, зробив на колесах стугу і вкинув туди три собаки: **Сірка, Білка і Жука** ..." [4, с. 257].

Ці клички можна назвати максимально мотивованими, отож закономірним є питання про те, чи не є вони просто загальними назвами? У даному випадку загальна назва вказує на ознаки тварини і тим самим конотує. Дійсно, кожну тварину сірої масті можна назвати Сірком. Але ці "сірки" можуть мати й іншу назву. Тоді слово "сірко" у вживанні до них залишається загальною назвою. Якщо ж іншої клички немає, кличкою стає саме визначення масті.

2. Клички, які вказують на індивідуальні особливі зовнішні ознаки тварини: /Чи□рва/ – із чирвою на лобі; /Чуба□тий/, /Кучер'ава/ – залежно від покрову голови; /Ли□ска/, /Безро□га/, /Бу□бна/, /Б'їлон'ї□жка/ та ін.

3. Клички, які передають особливості зросту та віку тварини: /Мала□/, /Канаре□йка/, /Мал'ук/, /Мура□шка/, /Ма□л'чик/, /Кно□па/, /Д'їд/.

4. Клички, які відзначають особливості поведінки тварини: /Мазу□н/ – бик; /Со□н'а/, /Ре□ва/, /Би□стра/ – корови; /Буди□ло/, /Шу□мка/, /Ла□йка/ – собаки.

5. Клички, які вказують на особливості норову тварин: /В'ї□рний/, /Ди□кий/, /Л'у□тий/, /Буйа□н/ – коні; /Ти□ха/, /Ви□дра/, /Заді□ра/,

/Гроза□/, /Задо□рна/ – корови; /П'іра□т/, /В'ітрого□н/, /Бос'а□к/ – собаки; /Тру□с/, /Бад'о□р/, /Забо□ї/ – бики.

6. Клички, які відображають ставлення людини до тварини: /Лу□ба/, /Жда□нка/, /Га□рна/, /Кра□л'а/, /Заба□ва/, /Ми□□□□□□□□□□□□□□□□лка/, /Краса/, /Ку□кла/ – корови; /Дружо□к/, /М'єчта□□□/, /Йа□сочка/, /Жда□н/ – собаки.

7. Клички, які відобразили різні життєві ситуації, пов'язані із вирощуванням тварини або появою її на світ: /На□йда/, /Чужа□/, /Заблу□да/, /Сирота□/, /М'і□нка/ – корови; /Ве□шта/, /Водохл'о□б/, /Споті□ка/, /Зло□дії/ – коні.

8. Клички, які свідчать про час народження тварини: а) місяць: /Гру□дка/, /Жоўтне□ва/. Також зустрічаються клички тварин, які вказують на місяць народження від російських назв місяців: /Окт'абри□на/, /Ма□рта/, /Ма□йка/, /Майо□ва/. Зафіксовані назви усіх дванадцяти місяців;

б) пора року: /Л'і□тка/, /Ос'і□н':а/, /Кол'а□дка/, /Р'іздв'а□на/;

в) день тижня: /Субо□тка/, /П'я□тниц'а/;

г) час доби: /Зо□р'ка/, /Н'і□чка/, /Зор'а□на/.

Цей принцип дуже поширений для найменування корів.

9. Клички – видові позначення тварин: /Барбо□с/, /Бара□н/, /Ба□рсик/, /Бул'до□г/, /Л'о□ва/ – собаки; /О□рлик/, /Со□кол/, /Ти□гр/, /Ла□сточка/, /Ча□йка/ – коні.

Символічно мотивовані клички

Клички цього типу можуть і не характеризувати тварину, але за деякими асоціаціями вживаються для вказівки на ті або інші її ознаки: /Мазу□рка/, /Да□мка/, /Мр'і□йа/, /Орли□ц'а/, /Топо□л'а/, /Бал'єри□на/ – корови; /Урага□н/, /Ого□н', /Коро□л', /П'іоне□р/, /Гран'і□т/, /Ви□хор/ – коні; /Вулка□н/, /Мушкит'о□р/, /Ло□рд/, /Інду□с/, /Ла□да/, /Це□зар/, /Матро□с/ – собаки; /Марки□з/, /П'іло□т/, /Хаса□н/, /Ма□рс'ік/ – коти.

Немотивовані клички

Немотивовані клички діляться на дві групи: 1) клички, у функції яких виступають власні імена інших категорій (імена людей і т.д.); 2) клички, у функції яких використані загальні назви різних семантичних груп. Немотивовані клички не містять у собі ніяких вказівок на ознаки названих тварин.

Різні власні імена у ролі кличок

1. Реальні особисті імена: /Кат'у□ша/, /Ман'ка/, /Да□шка/, /Мару□с'а/, /Гру□н'а/, /Полі□на/, /Гла□ша/ – корови; /Марти□н/, /Бо□р'а/, /Ле□с'/, /Оме□л'ко/ – бики; /Ма□шка/, /Са□ва/, /Зо□йа/ – коні; /Анто□шка/, /Ва□с'ка/, /Куз'ма□/ – коти.

Прізвища, імена та по батькові: /Куту□зов/, /Це□зар/, /П'іначе□т/ – коні; /Іва□н Іва□нович/, /Па□л Па□лич/ – гусаки; /Бо□рман/, /Са□н Са□нич/ – коти. Цей спосіб називання тварин мало поширений в українській зооніміці.

2. Топо-і астрозооніми: /Во□лга/, /Куба□нка/, /Амазо□нка/, /Сама□ра/ – корови; /Казбе□к/, /Йуп'і□тер/, /Ура□л/ – коні; /Аму□р/, /Байка□л/, /А□л'фа/, /Ура□н/ – собаки.

3. Екзотичні неукраїнські імена, у тому числі імена з художніх творів і кінофільмів: /Іза□ура/, /Раке□л/, /Ба□рбара/, /Са□ра/, /Рамо□на/, /Е□м:а/ – корови; /Ато□с/, /Га□млет/, /Русла□н/ – коні; /Но□ра/, /Ді□к/, /Алі□са/ – коти; /Тарза□н/, /Сі□льва/, /Де□кс/, /Са□нта/, /Чі□ко/, /Мал'ві□на/ – собаки. Найбільша кількість кличок такого типу належить собакам.

4. Перенесені зооніми, у тому числі й запозичені з художньої літератури й кінофільмів: /Леопо□л'д/, /То□м/, /Па□н Ко□ц'кий/ – коти; /Фу□нт'ік/ – поросся, /Ле□с':і/, /Мухта□р/, /Мо□с'ка/, /Баг'і□ра/ – собаки.

6. Міфологічні власні назви: /Зе□ўс/, /Йасо□н/ – коні; /Афроді□та/, /Ге□ра/, /Куп'ідо□н/, /Аполо□н/ – собаки.

Із усіх перерахованих ономастичних груп до традиційних належать тільки власні імена людей (як власне українські, так і неукраїнські), які вживаються для назви тварин скрізь, решта імен поширена менше. Мабуть, початково тварини називалися людськими іменами у день відзначення імені святого: /Ду□н'а/ – корова, народилася на Євдокії. Більшість топозоонімів утворилися від загально-відомих топонімів. Хоча у кличках тварин досліджуваної території зустрічаються топозооніми, які вживаються на незначній частині: /У□дай/, /Борзна□/, /Осте□р/, /Ба□хмач/, /Смо□л'анка/ – усі ці річки та населені пункти знаходяться на території Чернігівської області.

Клички собак за характером використаного лексичного матеріалу стоять далі за всіх від імен людей. Особові імена у ролі собачих кличок використовуються рідко, і переважно запозичені: /Б'і□л:/, /Ча□к/, /Рудо□л'ф/, /А□за/. А в корів навпаки – переважно слов'янські: /Ва□р'а/, /Га□л'а/, /Кс'у□ша/, /Л'у□с'а/.

Загальні імена в ролі кличок

1. Назви осіб: /Цари□ц'а/, /Ба□рин'а/, /Мор'а□чка/, /Арт'і□стка/ – корови; /Ле□д'і/, /Г'о□тка/ – собаки; /Майо□р/, /Коза□к/, /Ге□т'ман/, /Риба□к/ – коні.

2. Назви птахів: /Соро□ка/, /Ла□сточка/, /□волга/, /Жура□ўка/ – корови; /Йа□струб/, /Снігу□р/, /Чи□біс/, /Глуха□р/ – коні; /Чи□жик/, /Чорно□гуз/, /Попуга□ї/, /Ф'і□л'ін/ – коти.

3. Назви тварин інших видів: /Б'і□лка/, /Ко□бра/, /Козу□л'а/ – корови; /У□ж/, /Кара□сь/, /Зе□бр/ (від зебра), /Кро□т/ – коні; /Во□ўк/, /Барсу□к/ – собаки.

4. Назви рослин: /Рома□шка/, /Йали□на/, /Кали□на/ – корови; /Ла□ндиш/, /Кле□н/, /Гул'па□н/, /Грана□т/, /Фі□кус/ – коні; /Воло□шка/, /Лава□нда/, /Сли□ва/ – кози.

5. Назви різних предметів і явищ: /Раке□та/, /Л'у□стра/, /Гроза□/, /Хви□л'а/ – корови; /Магн'і□т/, /Зен'і□т/, /Алма□з/, /Фол'га□/ – коні; /Барка□с/, /Ку□б'ік/, /Пу□гоўка/, /Ага□т/ – собаки.

6. Якості: /Скри□стий/, /Лазу□рний/, /Би□стрий/, /Смагл'а□вий/ – коні; /В'□рна/, /До□бра/, /У□мна/ – корови.

У структурно-граматичному плані значний інтерес становить кількість складів у кличках. Серед усіх кличок, які були зібрані на досліджуваній території, переважну більшість становлять двоскладові (62%) та трискладові (28%). При виборі клички кількість складів відіграє важливу роль, що пояснюється особливими функціями. Тому для кличок добирають слова недовгі та з визначеним місцем наголосу. Необхідність визначеного місця наголосу настільки велика, що у деяких словах наголос переноситься: /Кра□са/, /Зи□ма/, /Шта□н'ко/, /Тра□ва/, /Зо□р'а/, /С'л'о□за/. Хоча перенос наголосу може бути продиктований і лексичною аналогією: /Р'а□бка/ – /Р'а□ба/, /Красо□тка/ – /Красо□та/.

Щоб упевнитися в близькості багатьох кличок з прізвищами, прізвищами та давньоруськими іменами, достатньо звернутися до словників О.І.Дея "Словник українських псевдонімів" та Ю.К.Редька "Довідник українських прізвищ", де основною частиною є словник, у якому зібрано близько 4 000 прізвищ. Так, у словнику О.І.Дея ми знаходимо такі відповідники кличок: Гр□ач, Барві□нок, Ба□рс, Біла□н, Во□ля, Зі□рка, Сми□к, Ча□лий, Шуми□ло, Ясни□й та ін. (3, с. 28, 66, 70, 106, 164, 350, 389, 399, 411). У довіднику Ю.К.Редька зустрічаємо такі прізвища: Березі□й, Білу□ха, Буді□й, Васи□лик, Гні□даш, Дуна□й, Жовто□к, Красі□й, Круті□й, Мете□лиця та ін. (5, с. 75, 76, 80, 81, 94, 103, 108, 111, 133, 134, 154). Такі ж клички були зафіксовані й на досліджуваній території.

У праці М.Л.Худаша "З історії української антропонімії" знаходимо твердження про близькість кличок з давньоруськими іменами: "Писемні джерела свідчать, що вже в давньоруську добу існував традиційно сформований репертуар нехрещених власних імен, що так само переходив від покоління до покоління, хоч і не регламентувався жодними канонізованими списками, церквою або державою. Тут, з одного боку, вживалися прадавні слов'янські власні імена-композиції типу Володимир, Ярослав, Остромир тощо, які поступово втрачали свій первісний семантичний зміст і сприймалися як специфічні імена традиційного вжитку, а з другого – імена, які прийшли з апелювальної лексики, типу Баран, Вовк, Чайка, Муха, Граб, Мороз, у тому числі й різні особові назви цього типу, що характеризували дитину за якоюсь зовнішньою ознакою (Біляк, Чорниш), внутрішньою (Верещака, Мовчан), називали дитину за черговістю її народження в сім'ї (Третяк, Семак), часом народження (Вешняк, тобто Весняк, Середа) і таке інше" [7, с. 158].

Імена другого типу безпосередньо пов'язані з апелювальною фондом лексики розмовної мови східних слов'ян. Ця форма власних імен в усій різноманітності своїх типових виявів має ще й загальнозрозумілу сигніфікацію, і в кожному конкретному випадку той, хто вдавався до вибору такого нехрещеного імені, свідомо міг керуватися потрібним йому реальним значенням апелювального. Отже, ще в давньоруський період нехрещені власні імена цього типу (у зв'язку з відомим фактом поширення християнства і християнських імен) перспективу свого розвитку втратили. Але за традицією ще протягом кількох віків вони існували й у тих чи інших граматичних формах у вигляді прізвищ та прізвиць дійшли до наших часів.

Такої ж думки щодо називання людей прізвищами й про спільність прізвищ та кличок тварин дотримується і Ю.К.Редько. Він зазначає, що досить значну групу українських прізвищ складають прізвища, основою для творення яких була характерна особиста ознака, що виділяла людину з її оточення. Прізвища такого типу виникли з первісних прізвиць. Основою для створення прізвища могла бути як позитивна, так і негативна ознака [5, с. 39]. Цей спосіб використовується й при виборі клички тварині, про що вже згадувалося.

За зовнішніми ознаками прізвища могли вказувати на зріст (Велика□ч, Малю□к, Ку□ций), будову тіла (Здорове□га, Тенді□тний), на сильно розвинену або, навпаки, дефективну частину тіла (Голова□тий, Губа□й, Носа□ль), на каліцтво або

фізичні вади (Горба□ль, Глу□х), на колір волосся (Руди□й, Біла□нь). Психічних властивостей, що стали основою для творення прізвиськ, теж дуже багато. Людина спокійна, добра одержувала прізвисько Ласка□вий, Тиху□н, зарозуміла й криклива – Горла□й, Крику□н, нетовариська, похмура – Бурчи□ло, Ворку□н, повільної вдачі – Гми□ря, Заба□ра, а рухлива, активна – Мото□рний, Жва□вий.

Отже, принципи, які покладені в основу мотивації кличок, є тими ж, що й при називанні людей прізвиськами, а в давньоруську пору – іменами.

Література

1. Антологія української літератури для дітей. – Т. 1. – К.
2. Глібов Л.І. Твори. – К.: Веселка, 1988. – 236 с.
3. Дей О.І. Словник українських псевдонімів. – К.: Наук. думка, 1969. – 560 ст.
4. Казки про тварин. – К.: Наук. думка, 1979.
5. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К.: Рад. шк., 1969. – 256 с.
6. СУМ. – Т. 8–9. – К.: Наук. думка, 1977 (8 т.), 1878 (9 т.).
7. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / Відп. ред. Д.Г.Гринчишин. – К.: Наук. думка, 1977. – 239 с.

Н.С.Рибалка

Пропозиційна мотивація англійських номенклатурних назв ссавців у когнітивно-ономасіологічному аспекті

В умовах сучасного інформаційного суспільства, коли постійно виникають нові сфери пізнання і відповідно утворюються нові мови для спеціальних цілей, постає потреба вивчення формування одиниць уже сталих терміносистем та номенклатур, які послужили б своєрідною "моделлю" для творення та систематизації новітніх систем номенів і термінів. Номенклатурні одиниці можна охарактеризувати як носії конденсованої і водночас максимально конкретної інформації про позначене. Тому і вивчення номінативних технік є важливим, оскільки їхній вибір віддзеркалює відмінні, диференційні ознаки видів одного класу.

Обрана нами номенклатурна система "Ссавці" є особливо цікавою для дослідження, оскільки одним із найближчих людині і

найбільших концептуальних доменів є концепт ТВАРИНИ, а саме клас ССАВЦІ, до якого людина, власне, і належить як біологічний вид.

Актуальність нашого дослідження визначається потребою встановити лінгвокогнітивне підґрунтя механізму творення одиниць однієї з найбільш функціонально навантажених у науковій картині світу терміносистеми – номенклатури ссавців.

Теоретичною базою нашої роботи послужили наукові розробки з актуальних проблем термінознавства та когнітивної ономасіології, дослідження деяких аспектів зоолексикі. У ракурсі термінознавства одним із найбільш спірних є питання розмежування термінів та номенклатурних одиниць, якому приділяли увагу спочатку Г.Й.Винокур [1], О.О.Реформатський [12], пізніше Т.Л.Канделакі [5], В.М.Лейчик [8] та ін. Ми розглядаємо номен у значенні складового елемента номенклатури як слово чи словосполучення мови для спеціальних цілей, що характеризується відносно довільним способом позначення (подібним до етикетки, ярлика) одиничного поняття чи предмета.

У нашій роботі ми ґрунтувалися на аналізі різних аспектів масиву зоологічної номенклатури. Зокрема, лексико-семантичну та словотвірну структуру зоонімів вивчали Р.О.Бачкур, О.П.Карабута та ін., роль зоонімів у складі фразеологізмів проаналізували О.В.Логінова, Д.М.Марданова та ін. Зоолексеми також розглядалися як фрагменти мовних картин світу, зокрема І.О.Голубовською. Однак когнітивні механізми термінологічної номінації номенклатурних назв ссавців (далі – ННС) та їх зв'язок із структурами свідомості ще не були предметом комплексного дослідження.

Мета нашої наукової розвідки полягає у з'ясуванні лінгвокогнітивного механізму творення пропозиційно мотивованих англійських номенклатурних одиниць на позначення ссавців.

Матеріалом дослідження послужили близько 500 пропозиційно мотивованих англійських ННС, які складають 25% масиву розглянутих англійських номенклатурних одиниць на позначення ссавців.

Базовою в нашій роботі є методика когнітивно-ономасіологічного аналізу, розроблена О.О.Селівановою й апробована представниками її лінгвістичної школи (В.В.Калько [3], І.І.Казимир [2], Г.В.Кочерга [5], І.М.Литвин [7] та ін.). Когнітивно-ономасіологічний аналіз мотивації англійських ННС відбувається у два етапи, першим з яких є інтерпретація ономасіологічної структури, другим – когнітивне моделювання структури знань про позначене [10, с. 162–179].

Інтерпретація ономасіологічної структури передбачає реконструкцію мотиву номінаторів, характеристику акцентологічних, грама-

тичних і конотативних показників найменування, а також встановлення номінативного статусу та проектування ономасіологічної ознаки чи ознак, ономасіологічного базису й імплікованої частини мотиваційної бази з урахуванням значення найменування на певну структуру знань про позначене [11, с. 428]. За номінативним статусом ономасіологічної структури практично всі досліджені пропозиційно мотивовані англійські ННС є складеними найменуваннями (сполуками). Це пояснюється тим, що номенклатура "свавці" вибудовуються за класифікаційним принципом [6, с. 41] як таксономія, котра охоплює п'ять основних рівнів: клас, ряд, родину, рід і вид. Для складених найменувань ономасіологічний базис реалізується як тип синтаксичної моделі сполуки [11, с. 428]. Для пропозиційно мотивованих англійських ННС найбільш регулярними є такі ядерні ономасіологічні конструкції: N_1+N_2 , $Adj.+N$ та $Part.I+N$, які мають різні ступені можливості поширення.

На другому етапі здійснюється когнітивне моделювання структури знань про позначене на підставі ментально-психонетичного комплексу (далі – МПК) або його фрагментів (компонентів), із яких і обирається мотиваційна база для англійських ННС.

Слідом за О.О.Селівановою, розглядаємо мотивацію як наскрізну у процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальну операцію встановлення семантичної й формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване [11, с. 401]. Залежно від статусу мотиватора в структурі знань про позначене дослідниця диференціює пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний типи мотивації. У загальному масиві англійських номенклатурних назв свавців досить поширеною є пропозиційна мотивація, яка характеризується використанням відносно істинних, об'єктивних та несуперечливих знань про об'єкт, вербалізованих у прямих значеннях. Саме цей вид мотивації є предметом нашого дослідження. Характерною ознакою зазначеного типу мотивації є метонімічна складова операції селекції мотиватора, адже на позначення зоологічного номена використовується лише елемент ситуації, лише одна чи дві якості (ознаки) об'єкта для позначення цілого за суміжністю.

Пропозиційний тип мотивації ННС у сучасній англійській мові залежно від механізму найменування представлений гіперонімічним та предикатно-аргументним різновидами мотивації, які відповідають певним рівням диктуму. У гіперонімічному різновиді пропозиційної

мотивації відображено особливості категоризації класу ссавців, тобто їх класифікаційний поділ на ряди, родини, роди, види та підвиди. Гіперонімічний вид залучає для позначення виду ссавця елементи назви більш високого класифікаційного рівня. Наприклад, ряд *whales* класу *mammals* включає родину *beaked whales*, рід *beaked whales* серед інших та види *Sowerby's beaked whale*, *Andrew's beaked whale*, *tropical beaked whale*, *Antillean beaked whale*, *southern beaked whale* та ін.

Предикатно-аргументний різновид пропозиційної мотивації базується на доборі мотиваторів із предикатно-аргументних структур пропозиції. Ядром таких структур є предикати, які визначають диференціацію дій і поведінки суб'єктів, позначених ННС.

Мотиваторами англійських ННС можуть бути предикати, позначені дієсловами **звучання**, які характеризують звуки, що їх видають тварини при спілкуванні (*mantled howler monkey*), як сигнали тривоги (*whistling hare*), як ознаку покірності (*laughing hyena*) тощо. У матеріалі також було зафіксовано чимало номенклатурних назв ссавців, предикатними мотиваторами яких є дієслова **руху**, що характеризують спосіб пересування ссавця (*long-tailed climbing mouse*, *gliding lemur*, *jumping hamster*). Досить часто зустрічаються мотиватори-предикати, які стосуються способу **добування їжі** (*hunting leopard*) та **харчування**, при цьому предикатний мотиватор поєднується із мотиватором рівня аргументів, як правило, власне об'єктом (*blood-sucking bat*, *crab-eating seal*, *crab-eating macaque*, *Cuban fig-eating bat*). Мотиватор об'єкта дії може бути представлений лише частково, зокрема еквонімом як одним із елементів класу об'єктів харчування певного виду ссавця. Наприклад, *crab-eating macaque are omnivores, and exploit many different food types, reflecting the diversity of habitats they can utilize. ...They eat a wide variety of foods such as fruits, crabs, flowers, insects, leaves, fungi, grasses, and clay* [14].

У мотиваційній базі ННС предикат може бути імплікований і встановлюватися на підставі валентнісних ознак інших мотиваторів. Зокрема, **локативи** детермінують імплікацію предикатів проживання, полювання, поширення конкретного виду. Мотиватори-локативи представлені позначниками виду ландшафту (*marine otter*, *bay seal*, *swamp beaver*, *woodland jumping mouse*, *wood lemming*, *rock vole*, *steppe cat*), країни (*Canadian porcupine*), регіону (*California porpoise*), континенту (*African polecat*, *Arctic fox*, *European grey rabbit*), частини

світу (*western native cat*, *northern pudu*, *eastern small-toothed rat*, *southern grey squirrel*) та ін. Предикат полювання може імплікуватися не лише мотиватором-локативом, але і мотиватором-темпоративом, як у назві виду *night ape* (...they are active at night feeding on fruits, insects, and small birds [13]).

В ономасіологічних структурах досліджених ННС, крім мотиваторів-предикатів, також було виявлено мотиватори рівня **партитиву**, який позначає наявність диференційної ознаки (*crested seal*) або, навпаки, підкреслює її відсутність (*finless porpoise*). Патронімічний мотиватор відзначає також наявність елементів покриву (*spotted hyena*, *striped hyena*).

Функціональне навантаження партонімічного мотиватора при творенні пропозиційно мотивованих ННС полягає саме у диференціації ссавців та відповідно їхніх назв шляхом деталізації видових ознак, пов'язаних із частинами тіла тварин. Саме тому мотиватор-партонім нерідко поєднується в ономасіологічній структурі ННС із мотиваторами рівня **якості** чи **кількості**, які описують чи уточнюють особливу ознаку певного зоологічного виду. Наприклад, мотиватор партитивного рівня поєднується із компонентом рівня якості, який позначає колір (*white-tailed mongoose*, *black-backed jackal*) або конфігурацію частин тіла (*flat-headed cat*, *broad-footed mole*, *round-eared bat*), жорсткість/м'якість шерсті (*smooth-coated otter*, *soft-furred wombat*). Мотиватор рівня кількості у поєднанні із мотиватором-партонімом позначає кількість частин тіла (*two-toothed whale*, *two-toed anteater*), кількість елементів покриву (*six-banded armadillo*), розмір частин тіла (*big-eyed seal*, *short-nosed bandicoot*) або розмір елементів покриву (*large-spotted genet*).

Деякі ННС обмежуються мотиваторами лише рівня якості або лише рівня кількості. Тоді мотиватор рівня якості зазвичай позначає колір (*brown antechinus*, *black bear*) або форму, конфігурацію тіла (*slender gerbil*, *fat mouse*), а мотиватор рівня **кількості** характеризує розмір виду у порівнянні із іншими видами або з прототипом в межах роду (*lesser antechinus*, *little gerboa*).

Дослідження механізму творення пропозиційно мотивованих англійських номенклатурних одиниць на позначення ссавців показало, що до процесу номінації ННС залучаються мотиватори різних рівнів диктуму пропозиції. В ономасіологічних структурах досліджуваних найменувань було виявлено, зокрема, мотиватори рівня предикатів, аргументів (локативи, темпоративи, об'єкти), рівнів якості та кількості,

партитивного рівня. Для пропозиційно мотивованих англійських ННС характерним також є гіперонімічний різновид мотивації, який спирається на таксономічну природу зоологічної номенклатури.

Отже, когнітивно-ономасіологічний аналіз пропозиційно мотивованих англійських номенклатурних одиниць на позначення ссавців дає змогу встановити співвідношення механізмів номінації з науковими уявленнями про цей клас тварин, що відображають особливості його інтеріоризації в свідомості. Перспективою наших подальших досліджень є комплексний аналіз мотивації номенклатурних назв ссавців у сучасній англійській мові.

Література

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы. – М., 1939. – С. 3–54.
2. Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: Автореф. дис. ...канд. філол. наук (спец. 10.02.01 – українська мова). – Харків, 2007. – 19 с.
3. Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук (спец. 10.02.02 – українська мова). – Одеса, 2003. – 20 с.
4. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов.– М., 1977. – 167 с.
5. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): Автореф. дис. ...канд. філол. наук (спец. 10.02.02 – українська мова). – Одеса, 2003. – 20 с.
6. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
7. Литвин І.М. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті: Автореф. дис. ...канд. філол. наук (спец. 10.02.02 – російська мова). – К., 2002. – 20 с.
8. Пятиязычный словарь названий животных. Млекопитающие. Латинский-русский-английский-немецкий-французский. – 2-е изд., стереотип. – М.: Русс. яз., 1998. – 352 с.
9. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии: Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М., 1961. – С. 46–54.
10. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология: Монография. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
11. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Дозвілля-К, 2006. – 716 с.

12. Енциклопедія Britannica Online [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.britannica.com>
13. Online енциклопедія Answers.Com [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.answers.com>
14. Animal Diversity Web [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/index.html>

Семантико-синтаксична характеристика каузальних відношень у структурі простого речення

Дослідження семантичної структури речення не втрачає своєї актуальності як один з важливих аспектів сучасного синтаксису. Увага до семантики речення пояснюється насамперед тим, що обмеження лінгвістичного аналізу лише формальним планом не сприяє глибшому пізнанню механізмів формування і функціонування речення як комунікативної одиниці. Зазначений план речення завжди втілюється у відповідній формальній організації, отже, у реченні органічно поєднуються план змісту і план вираження.

Причинні відношення характеризуються виявом тісних взаємозв'язків між значеннєвими і формальними ознаками, орієнтованими на мовну фіксацію багатопланових каузативних зв'язків, властивих позовній реальності.

Синтаксичні і семантичні відношення, як відомо, виявляються уже у структурі словосполучення, функціонування якого пов'язане з формуванням формальної і смислової структури простого речення – базової одиниці реалізації висловлень як мінімальних одиниць комунікації. Особливим багатством семантичних відношень позначені словосполучення з залежними компонентами, вираженими прийменниково-іменниковими конструкціями, функціонування яких у синтаксичній системі української мови ґрунтується на усталених схемах, або моделях.

Дослідження причинних конструкцій як мінімальних синтаксичних одиниць має певну традицію в українському мовознавстві. Так, засоби вираження причинної семантики висвітлюються в роботах О.С.Мельничука, І.Р.Вихованця, З.І.Іваненко, А.І.Йови, А.С.Колодяжного, М.Я.Плющ та інших авторів. Відповідна проблематика спеціально або принагідно привертає увагу багатьох російських мовознавців, зокрема Л.Л.Бабалової, Л.М.Засоріної, Р.Я.Калнберзинь, Е.А.Назикової, Р.Павлової, Л.М.Попової, І.Я.Рибакової, Т.О.Ященко та інших дослідників.

Разом з тим не можна констатувати, що питання, пов'язані з вираженням причинних відношень, вичерпно висвітлені на матеріалі української мови. Вимагає уточнення опис формально-семантичних характеристик консеквентна і антецедента (каузованої і каузуючої мікроситуації); залишається недостатньо висвітленим питання про

фактори, які зумовлюють вибір тих чи інших засобів вираження причинових відношень у структурі простого речення.

У складі семантичних мовних категорій причинові відношення належать до найважливіших. У них знаходить своє відображення смисл категорії каузативності.

Лінгвістична категорія причиновості співвідноситься з філософською, яка, у свою чергу, є відображенням необхідного обумовленого зв'язку всіх явищ природи, суспільства, людського мислення. Саме лінгвістична теорія причин відображає явища, частини загальної системи і виступає історично змінною формою вираження сутності. Мовні факти вживаються як практичні засоби закріплення причиново-наслідкових зв'язків у свідомості людей. Лінгвістична категорія причини – це мовні засоби (лексичні й граматичні), за допомогою яких встановлюються каузативні відношення суб'єктивної і об'єктивної дійсності.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє констатувати, що вся багатогранність причинових відношень, виражених у структурі простого речення, зводиться до двох великих груп – внутрішньої і зовнішньої. Але у своєму дослідженні ми розглядаємо внутрішню каузацію.

Внутрішньою каузація вважається тоді, коли і агенс, і патієнс – одна і та ж особа, яка викликає причину і сама зазнає наслідку, тобто внутрішня причина тісно пов'язана з внутрішнім світом людини: її станом, характером, бажаннями, переживаннями: *Мов орел той приборканий, Без крил та без болі, Знеміг славний Дорошенко, сидячи в неволі, Та й умер з нудьги (Т.Г.Шевченко).*

Аналіз фактичного матеріалу показує, що внутрішня причина може бути усвідомленою і неусвідомленою.

Значення неусвідомленої, непередбаченої, стихійної причини найчастіше виражає каузативна конструкція "з + родовий відмінок іменника": *Все тіло його завмерло з жаху (Григор Тютюнник); (Дитя) опухло з голоду й плачу (Д.Павличко).* Конструкція "від + родовий відмінок іменника" також чітко відтворює значення внутрішньої причини стихійного характеру, але вона конкурує із зворотом "з + N_{gen}": *Від любові п'яну, в тихому саду партизан кохану пликає молоду (С.Голованівський); Від хвилювання в нього сіпались повіки (Н.Рибак).* Непередбачену суб'єктом внутрішню каузацію психічного характеру виражає конструкція "у (в) + місцевий відмінок іменника": *У безсилій люті Дмитро аж заскреготав зубами (Ю.Мокрієв).* Конструкції "через + N_{acc}", "за + N_{instr}", "на + N_{acc}", "по + N_{loc}" також виражають стихійну внутрішню причину, хоч кількісно поступаються

структурам "з + N_{gen}" та "від + N_{gen}": *Їжа не йшла через хвилювання, спробував їсти – хліб здавався гірким (Ю.Збанацький)*. Лише неусвідомлену внутрішню причину виражає безприйменникова конструкція з орудним відмінком іменника: *Очі старого загорілись гнівом (Ю.Мокрієв)*. Конструкції із значенням внутрішньої неусвідомленої психічної причини в сучасній українській мові активніші, ніж конструкції, що називають фізичний стан суб'єкта.

Найбільш поширеними засобами вираження внутрішньої причини, що залежить від самого суб'єкта, контролюється його волею, є конструкції "з + N_{gen}", "від + N_{gen}", "через + N_{acc}", "за + N_{instr}": *А він спохмурнів від заздрощів і вже не міг зупинитись (М.Іщенко)*; *Санька могла це зумисне підстроїти – з жаги чи ще, може, з ревнощів, і з боязні втратити цю свою любов (О.Гончар)*; *Заколовський збагатився через темні махінації й купив частину нашого села (Ю.Хорунжий)*. Як бачимо, в аналізованих конструкціях функцію головного компонента виконують дієслова стану, перетворення, виявлення, а у ролі залежних слів виступають абстрактні іменники різних семантичних груп.

Проведене дослідження дозволяє зробити деякі висновки:

1. Мовна семантика причини пов'язана з філософською категорією каузальності, але не тотожна з нею.

2. У плані лінгвістичної інтерпретації розрізняються семантичні різновиди поняття зовнішньої і внутрішньої причини.

3. Внутрішня причина може бути усвідомленою та неусвідомленою. Зміст внутрішньої причини пов'язаний із психічною та фізичною діяльністю суб'єкта.

Г.М.Чирва, М.С.Судденко

Складнопідрядні речення-афоризми

Спостереження за всією системою складнопідрядних речень сучасної української мови навело нас на думку, що вони більше, ніж складні речення інших типів (про прості, не маючи потрібних даних, говорити не будемо), схильні до афористичного формулювання думки. Очевидно, залежність однієї чи кількох предикативностей від головної – тези – сприяє аргументації, переконанню. В усякому разі, чимало складнопідрядних речень відповідає чи не всьому переліку ознак і властивостей афоризмів (крилатих висловів) [див. 2, с. 20, 81; 1, с. 4 і 5; 5, с. 80].

Справа дещо в іншому: чи піднімаються ці вислови на вершини розуму – до мудрості? Без сумніву, зразком служать ті, що дав наймудріший з усіх учителів – народ (за М.Рильським), напр.: *Хто рано встає, тому Бог дає; Щоб рибку з'їсти, треба в воду лізти* та ін.

Однак зацікавив нас матеріал літературного походження – складнопідрядні речення-афоризми з творів українських геніальних, великих, видатних митців, а може, й людей інших професій, одним словом – мислителів. Віддамо належне фразеологам, які призибали й навели в словниках, інших працях сотні крилатих авторських висловів, серед них – і складнопідрядних речень [4; 1; 6 та ін.]. Але, по-перше, це, як правило, афоризми письменників ХІХ – І пол. ХХ ст., а по-друге, в багатьох працях вони дещо зневиразнюються оточенням світової афористики. Ось чому, користуючись принагідно й тими афоризмами, що вже перебувають в науковому обігу, головну увагу зосереджуємо на самостійно призибаних зразках. Певна річ, оперуючи сучасними, а то й новітніми, створеними за останні десятиліття афоризмами, говорити про таку їх визначальну рису, як усталеність відтворення, досить важко. Бо тут є й такі, котрі чуємо (читаємо) чи не щодня, скажімо, *Маємо те, що маємо* (приписано Л.Кравчукові), й ті, що згадуються рідко, хоч за мірою істинності, мудрості стоять, мабуть, вище: *Коли проломлено шар духовності – людина гине* (О.Гончар). Не слід, думаємо, говорити про змістову, тематичну, часову актуальність. Вселюдськість і всечасність – так би ми визначили головні критерії кваліфікування авторських висловів саме як афоризмів (дещо запозичено у В.Коротича).

Шкода, що дослідників синтаксису складного речення все це досі не цікавило.

Тема зобов'язує поставити на перший план аналіз будови складнопідрядного речення-афоризму, особливості вираження семантико-синтаксичних відношень між головною і підрядною частинами.

Досліджений матеріал репрезентує майже всі види елементарних складнопідрядних речень, які визначаються за усталеною структурно-семантичною класифікацією [див. 3; 7]. Не змогли ми відшукати конструкцій з підрядними наслідку, власне способу дії, супровідними. Трапилося лиш одне речення з підрядною порівняльною: *В поезії всечасність хазяйнує, / Як вітер в полі, вмитому дощем* (В.Коротич).

Найвищою частотністю функціонування відзначаються речення із **займенниково-означальними** частинами – 32% усіх зафіксованих двокомпонентних конструкцій. Є тут речення з підрядними в суб'єктно-уточнювальній функції, побудовані за моделлю "*той – хто*": *Вміє*

розставатись той, хто вмів любити (М.Рильський); "той – що": Ті, що народжуються раз на століття, / умерти можуть кожен день (Л.Костенко). Досить регулярно, очевидно, для актуалізації реми речення, є інверсія підрядної частини: Хто дивиться нам вслід, / той плаче за собою (Л.Костенко); Хто зерно сіє золоте / В землі палку невтому, / Той сам пшеницею зростає / На полі вселюдському (М.Рильський).

Ефективним з точки зору узагальнення змісту є використання форм середнього роду займенників *увесь*, *той*: Все, чим образили поета, / акумулюється в слова (Л.Костенко); Усе, що можна в нас забрати, / Не варте нас (І.Жиленко); Старе те, що давно було новим (О.Довженко). Деякий відтінок власне означальних відношень дає опорний компонент "неозначений займенник + вказівний": І щось в мені таке болить, / що це і є, напевно, Україна (Л.Костенко).

Не шкодить струнності побудови афоризму й уживання сполучних займенників у непрямих відмінках, у т. ч. з прийменником: На чому правди є печать – / те й повік-віку не згаса (П.Тичина).

Формально відрізняються речення з підрядними займенниково-означальними в об'єктно-уточнювальній функції, як опорні компоненти тут використовуються ті ж займенники: Ти краще придивляйся, як належно, / До тих, хто мислить і говорить обережно (В.Симоненко); Те, що зернятком брав, – / колоском поверни (В.Коротич). Спостерігаємо не тільки узгодженість, а й певну дисгармонію опорних і сполучних засобів: Тих, кому все зрозуміло, / Я не шкодую нітрохи (М.Руденко); Горе тому, хто посміє підняти / Руку на першу усмішку дитяти (М. Рильський). Втім, такі "негармонізовані" афоризми знані ще з творчості Т.Шевченка: У чужому краї не шукайте, / не питайте того, що немає / і на небі, а не тільки на чужому полі. Скористався він і незмінним обставинним сполучним словом: Тому доля запродала / Од краю до краю, / А другому оставила / Те, де захирають.

Для підсилення вислову, як і в звичайних реченнях, при опорних займенниках вживаються частки *лише*, *тільки*: І тільки тих поважать мільйони, / Хто поважає мільйони "я" (В.Симоненко). Є й випадок перенесення частки до сполучного слова: Лиш хто народу рідного не любить, / Гіде по світу тихим жебраком / І, просячи, до щастя шлях загубить (Д.Павличко).

Беззастережно до речень цього виду зараховуємо й ті, в головних частинах яких пропущено облігаторний, конструктивно необхідний займенник. Вони ще більш стрункі й лаконічні: О будьте прокляті, – кому / назад повернуто обличчя! (В.Сосюра); Не знає

втому, хто доріг не міряє (Г.Чубач); *Не боїться темних туч, / хто не ламає в леті ключ* (А.Малишко).

Оригінальним за будовою видається афоризм Ліни Костенко *А хто від правди ступить на півметра, – / душа у нього сіра й напів-мертва*, бо тут підрядний зв'язок з опорним особово-вказівним займенником мовби перейшов в експресивніший – безсполучниковий.

Дещо менша частотність функціонування речень із **власне означальними** підрядними частинами (близько 18%). Конструктивно підрядна не є обов'язковою, та, по-перше, в афоризмах пояснювані іменники мають надто загальну семантику й потребують конкретизації, а по-друге, саме в підрядній частині переважно й виражено головну сутність крилатого вислову: *Цілую руки, / що крутили жорна / у переддень космічної доби* (В.Симоненко); *Любов до людини і віра в неї – це, образно кажучи, повітря, на якому тримаються крила ласки і ласкідності* (В.Сухомлинський); *Віддайте мені мову, / якою мій народ мене благословив* (Л.Костенко). Справді, без підрядної частини не буде афоризму, не буде й повноцінного речення, хіба що примітивна трансформація в монопредикативну структуру. Пор. ще: *Мистецтво, в якому немає краси, – погане мистецтво* (О.Довженко); *Я син землі, що родить хліб і мрію* (Д.Павличко).

Як відомо, є речення з безпосереднім присубстантивним зв'язком: *Не одійде ріка, що веде нашу пам'ять* (М.Вінграновський); *Я лиш інструмент, / в якому плачуть сни мого народу* (Л.Костенко) та з опосередкованим, коли при іменнику є займенник (*той, такий*) і цей комплекс конкретизується підрядною частиною: *Як сумно тій людині жить, / Яка в житті не знала суму; / в ночі сил таких немає, / Щоб наше сонце погасить* (М.Рильський) – означальна має відтінок мети. Інколи присубстантивний займенник підсилюється відокремленням, але сутність підрядного зв'язку не змінюється, напр.: *Душа людська міряється повною мірою, та такою, про яку і не підозрював світ* (О.Довженко).

Крім звичних означальних сполучних слів (зрідка – сполучників) в афоризмах трапляються й обставинні сполучні слова, та при цьому додаткових відтінків місця, часу чи ін., як правило, не виникає: *Душа – єдина на землі держава, / де є свобода, чиста, як озон* (Л.Костенко); *Благословенна та ясна година, / коли дитя читає Кобзаря* (Д.Павличко).

Речення з підрядними **з'ясувальними** теж часто використовуються для оформлення афоризмів. Як семантичні поширювачі дієслів

мовлення, мислення, сприймання та ін. підрядні частини виступають в об'єктній функції: *Ти знаєш, що ти – людина?* (В.Симоненко); *І я відчуваю, як доля великого світу / На наші рамена ляга, наче батькова свитка* (Б.Олійник). Крім простих сполучників і сполучних слів, використовуються усталені сполучні комплекси: *Не вірю в те, що стати на коліна – / це означає шану віддавати* (В.Коротич); *І він подякував за те, що з птаха / Його зробили плазнем* (Д.Павличко). У суб'єктній функції підрядні з'ясувальні функціонують при оціночних предикатах: *Та неоднаково мені / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окрадену, збудять* (Т.Шевченко); *Неправда, що у правди сто облич* (І.Муратов); *Але ще гірше, як іржаву мисль / Вганяють молотком у дошку рими* (Д.Павличко).

Серед конструкцій з детермінантним зв'язком переважають речення з підрядними **умови**; очевидно, вони краще відповідають формулам повчань. Є тут афоризми з домінантою майбутнього часу: *Якщо планету вище підійму, / Вкраїна стане точкою опори* (П.Скунць); *І якщо впадеш ти на чужому полі, / Прийдуть з України верби і тополи* (В.Симоненко). Своєрідно відношенням умови пов'язуються форми інфінітива і теперішнього часу: *Не відшукати щастя для вітчизни, / Як в немочі проказній людський рід* (Д.Павличко); *Не треба все валити на Прокруста, / Коли не маєш дару Златоуса* (Л.Костенко); дві форми теперішнього часу (включаючи нульову): *Коли в людини є народ, / тоді вона уже людина* (Л.Костенко); *Чогось таки ми варті, / Коли добро за нами вироста!* (В.Бровченко).

Автори, аби не послабити категоричність вислову, уникають вираження ірреальної умови, що й засвідчили наведені речення. Трапився лише один зразок: *Коли б усі були нормальні, / ми б повернулись до печер* (М.Руденко).

Помітною є тенденція винесення підрядної частини в препозицію.

Речення з відношенням умови фіксуються з частотністю 15%, конструкції з іншими обставинними відношеннями віднаходимо рідше – від 3 до 9 на кожні сто речень.

Відношення **часу** рідко бувають однозначними: *Поки геній стоїть, витираючи сльози, / метушлива бездарність отари свої пасе* (Л.Костенко); *Шлях кінця не має, / доки ноги носять* (І.Світличний). Здебільшого маємо нашарування інших відношень – **умови**: *Митцям не сняться почесні і слава, / Коли вони виходять у грозу* (В.Коротич); *Є скарби, допоки їх шукають. // Перестануть – от тоді і все* (Л.Костенко); **допустовості**: *Україно! Доки жити буду, / Доти відкриватиму тебе* (В.Симоненко). Як бачимо, використання співвід-

носних пар типу *тоді – коли, доти – доки* ніби "заокруглює" афоризм, хоч не позбавляє його додаткових обставинних значень.

Засоби вираження **допустовості** сприяють посиленню категоричності афоризму, згадаймо Лесю Українку: *Хоч би артисту руки відрубати, / Він все-таки творить не перестане*. Не менш промовисте: *Я вирвуся, хоч лапу відгеризу або Хоч піднімай його домкратом, / а хам не буде демократом* (Л.Костенко). За певних умов і тут можуть виникати відтінки інших значень, як-от **локальності**: *Де не стоятиму – вистою!* (В.Стус). Порядок розташування частин майже не впливає на ступінь виразності афоризму.

Аргументовані повчання оформлюються і як складнопідрядні речення з підрядними **причини**, очевидно, цьому сприяє постпозитивне розташування підрядної: *Любіть землю, любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя ні нам, ні дітям нашим ні на якій планеті* (О.Довженко); *Не гнись в поклонах до Європи, / Бо ти не єсть жебрак сліпий* (Д.Павличко). Спостерігаємо смислову співвідносність логічно наголошених слів у головній і підрядній частинах: *Душа летить в дитинство, як у вирій, / бо їй на світі тепло тільки там* (Л.Костенко); *Побратаймося хлібом, / бо це найчесніша з спільнот* (В.Коротич).

Обмежимося кількома прикладами речень з іншими обставинними відношеннями – **мети**: *До віку, по останній скрик / У небо прагнуть, щоб... землі сягнути* (Б.Олійник); **мети з відтінком означальності**: *Нові покоління не папуги, / Щоб товкти заучене давно!* (В.Симоненко); **мети з відтінком способу дії**: *А не можна зробити так, щоб для всіх людей – / вагони першого класу?* (Л.Костенко); **місця**: *Де воля родиться, / там загиба звіра* (Д.Павличко).

Багатокомпонентні складнопідрядні речення (з кількома підрядними) – теж не рідкість серед афоризмів, хоча про лаконічність тут говорити вже не доводиться, швидше – про розгортання думки шляхом додаткової аргументації. Маємо конструкції з однорідною супідрядністю: *Живе лиш той, хто не живе для себе, / Хто для других виборює життя* (В.Симоненко), з неоднорідною: *Співає кожен, хто якої може, і так співає, як йому дано* (Л.Костенко), з послідовною підрядністю: *Знай, що велике щастя вчителя – бачити тебе таким, яким він створив тебе, як свій ідеал* (В.Сухомлинський), з комбінованою: *Страшні слова, коли вони мовчать, / коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, / бо всі слова були колись чиймись* (Л.Костенко).

Кожен тип речення-афоризму становить значний інтерес для синтаксичних студій, матеріали котрих призвичають до формулюва-

ння мудрих думок та ще й урізноманітнюють навчання й виховання молоді. На прикладах складнопідрядних речень ми спробували показати використання багатьох засобів вираження семантико-синтаксичних відношень майже у всіх видах підрядності. Можливо, слід би додатково простежити за впливом семантичної спорідненості лексики (синонімів, навіть елементарного дублювання лексем, антонімів тощо) і специфічних засобів узагальнення (вказівних слів, форм другої особи однини та середнього роду).

Маємо також надію, що проаналізований матеріал дасть можливість іншим мовознавцям доповнити, осучаснити словники афоризмів.

Література

1. Антологія афоризмів / Упор. Л.П.Олексієнко. – Д.: Сталкер, 2004. – 704 с.
2. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
3. Кващук А.Г. Синтаксис складного речення. – К.: Радянська школа, 1986. – 112 с.
4. Коваль А.П., Коптілов В.В. Тисяча крилатих висловів української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1964. – 672 с.
5. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Головна ред. УРЕ, 1974. – 776 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1974.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

М.С.Судденко

Проблема ідентифікації складнопідрядних речень із займенниково-означальними підрядними частинами

З розвитком суспільства відбувається і розвиток мовної системи у всіх її аспектах. Особливо цікавими є зміни на синтаксичному рівні. За свідченнями лінгвістів, спочатку виникли прості речення, значно пізніше почали формуватись складні. Найперше складні речення були представлені безсполучниковими структурами. Історично найпізнішим структурним типом речень є складнопідрядні конструкції, зокрема складнопідрядні речення з підрядним означальним, які виникали і

формувались вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду. Основні етапи формування таких речень припадають на праслов'янський період, коли витворились основні службово-лексичні засоби підпорядкування підрядних частин. О.Мельничук у праці "Розвиток структури слов'янського речення" (1965) обґрунтовує своє міркування про те, що "поява складнопідрядних конструкцій у праслов'янській мові не була викликана ніякими особливими зрушеннями у характері мислення носіїв мови", вважаючи основною причиною цього явища бажання мовців якомога чіткіше виражати свої думки, а вирішальною передумовою – надмірну багатозначність синтаксичних структур, які раніше використовувались для вираження дій або станів, повідомлюваних залежно від інших дій і станів [7, с. 207].

Основою для формування складнопідрядних конструкцій з підрядними означальними могли стати прості речення, ускладнені однорідними присудками, дієприкметниковими зворотами, та групи суміжних речень, які виражали залежні думки. Підпорядкованість однієї частини думки іншій почала оформлюватись за допомогою вказівних займенників і прислівників, які згодом перетворились на сполучні слова. У процесі відбору засобів зв'язку, композиційних і значенневих змін складнопідрядні конструкції з підрядними означальними сформувались структурно і семантично, у них закріпились сучасні сполучні засоби.

З середини XVIII ст. складні речення, у тому числі й складнопідрядні, стали предметом спеціального вивчення синтаксистів. На початку XIX ст. вчені ввели терміни "головне речення", "підрядне речення", "складне мовлення", на зміну якому згодом прийшов термін "складне речення" (Л.Якоб, О.Востоков, М.Осадца). Складнопідрядними нині вважають речення, що складаються з двох або більше предикативних частин, які є синтаксично нерівноправними (одна частина залежить від другої) і з'єднані в єдине граматичне і семантичне ціле за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів [див. 3, с. 313]. За своєю будовою, семантичним і граматичним значеннями такі синтаксичні одиниці надзвичайно різноманітні. Тому, незважаючи на численні спроби дослідників класифікувати їх, у сучасному мовознавстві й досі є багато розходжень. Актуальним залишається і визначення статусу складнопідрядних речень із займенниковими опорними компонентами у головній частині, напр., із особовими (*я, ми, ти, ви*) та особово-вказівними чи предметно-особовими (*він, вона, воно, вони*), займенниками: *Я, що прийшла у світ не для корид, що не люблю юрби і телекамер, о як мені упікся і обрид щоденний*

спорт – боротися з биками! (Л.Костенко)¹, Ви, що вливали "Ніччю перед боєм" Ослаблیم – міць, стократну міць – героям, Приймійте од мене прості ці слова (М.Рильський), Співай йому, що мінить лик землі, Що справедливості несе закони... (М.Рильський); із вказівними (той, цей, такий): Не той страшний, хто є дурний, а той, хто напієнь і напівдурень (П.Тичина), Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю... (М.Коцюбинський); із означальними (весь, всякий, кожний (кожен), інший, жоден (жодний)): Усіх трясло з того переполоху, щезали всі, хто вельми їм долік (Л.Костенко), ...а брати коло вас, наче гілля троянди колюче, всякому рану готові були заподіять, хто б зневажив сестричок (Леся Українка), Дивіться: з них кожний, як один, Що світ би здержав на плечах здорових, Міцний, як дуб кремезний, слов'янин Покірно руки склав в кайданах паперових... (Леся Українка); із заперечними (ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий): Нема нічого в світі, що б не вивозилось з нашої України (О.Довженко); із неозначеними (дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, будь-хто та ін.): І ми сідали, він давав нам чаю і до вогню пускав, і так давав що-небудь, що просили, тільки часом нічого не було, то так сиділи... (Леся Українка). Проблемним залишається питання кваліфікування речень неповної структури типу *Щасливий, хто переможе* (Леся Українка). У таких конструкціях підмет-займенник може не вживатися, але він конструктивно обов'язковий.

У процесі розвитку вчення про СПР² склалися три основні принципи класифікації: логіко-граматичний (традиційний), формально-граматичний та структурно-семантичний (семантико-структурний). У межах цих класифікаційних парадигм складнопідрядні конструкції із займенником у ролі опорного слова у головній частині мають різний статус і місце серед інших різновидів СПР.

Так, у **логіко-граматичній класифікації** (М.Греч, О.Востоков, Ф.Буслаєв та ін.), яка характеризує підрядні частини за їх співвіднесеністю із членами речення, виділяючи підрядні підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (місця, часу, способу дії, мети, причини тощо), СПР із займенниковим компонентом у головній частині (формально вираженням або за відсутності конструктивно обов'язковим) розглядаються серед таких різновидів речень:

- з *підрядними підметовими* (речення, у яких підрядна частина конкретизує підмет головної частини, виражений займенником, або

---

¹ Тут і далі використовуємо й багатокомпонентні речення, в яких є займенниково-означальні підрядні частини.

² Тут і далі користуємось скороченням: СПР – складнопідрядні речення.

виконує роль відсутнього у головному реченні підмета): по-перше, якщо підрядна частина стосується дієслова-присудка головного речення, напр.: *Хто грає так, ненавидить не може* (Леся Українка); *Хто мав яку жалобу чи хворобу, крізь все очисне полум'я пройшов* (Л.Костенко); по-друге, якщо підрядна частина виступає підметом при іменному складеному присудку, напр.: *Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки В золотій тонкій сітці* (Леся Українка); *Блажен, блажен, благословен, Хто зрушив спокій, зрушив сон, Хто цвіє, розцвіє, як мак знамен Усім трудящим в унісон* (П.Тичина); по-третє, речення типу Усе, *що на землі доглянутій росте, З весни посаджене у мене і полите* (М.Рильський); *Хто моря перепливе і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра* (Леся Українка), які мають у головній частині підмет-займенник (*той, та, те, ті, все, всякий, кожний*), що конкретизується підрядною частиною;

- з підрядними присудковими (підрядна частина конкретизує іменну частину складеного присудка головної частини, вираженої займенником), напр.: *Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів* (Ю.Яновський); *Я зовсім вже не той, що був допіру...* (В.Симоненко);

- з підрядними додатковими (підрядна частина виконує роль додатка до одного із членів головної частини або конкретизує додаток головної частини, виражений займенником), напр.: *Ми любимо тих, що знали нас молодими* (Л.Костенко), *Не проклинай, вертається прокляття на того, хто сказав його* (Леся Українка). У цих реченнях додаток-займенник є обов'язковим.

Серед СПР з підрядними означальними (підрядна частина виконує роль означення або уточнює означення до якогось члена головного речення) у межах логіко-граматичної класифікації наявні групи речень, у яких атрибутивні відношення стосуються означуваного слова, що виражений іменником. Функціонування займенника у структурі головної частини складного речення спостерігаємо лише у тих випадках, коли займенник (*той, такий*) виступає у ролі підсилюючого елемента до іменника, напр.: *Але ти, учителю, покинув той спокій, що був у тебе в тихім Лазареті* (Леся Українка); *Оксен, що сидів понурий і неговіркий, зробив собі круг і врізав такого гопака, що позатягало пилкою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі* (Є.Гуцало). У подібних конструкціях за допомогою займенників оформлюється опосередкований зв'язок між головною та підрядною частинами, однак, якщо перше речення можна віднести до СПР з

підрядними означальними, то у другому реченні домінує значення міри та ступеня.

У межах різновидів СПР з *підрядними обставинним* (підрядна частина виконує функцію обставини) конструкції із займенниковим компонентом у головній частині не розглядаються. Підрядні частини здебільшого стосуються змісту всієї головної частини [див. 13, с. 310–347].

Логіко-граматична класифікація має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним є те, що СПР розглядаються як конструкції, які ґрунтуються на синтаксичних зв'язках, аналогічних тим, що виявляються у простому реченні. Однак при вивченні різноманітних типів складнопідрядних структур синтаксисти все більше вказують на обмеженість такого підходу, адже функціональна відповідність членів речення і підрядних частин деякою мірою має приблизний характер; залежні частини передають більш різноманітні і складні граматичні відношення, ніж члени речення, деякі види підрядних не мають навіть віддалених паралелей серед членів простого речення. Внаслідок такого підходу різні за будовою і граматичним значенням СПР об'єднуються в одну групу. Наприклад, такі речення, як *Обранець божий той, хто вбогий духом, а вірою багатий, хто найбільше боїться господа* (Леся Українка), і такі, як *Хіба забулось, що за грати Нас ворог спільний посилав, Що Чернишевському, як брату, Шевченко руку подавав?* (М.Рильський), характеризуються як підрядні підметові. При цьому часто речення, у яких передаються однакові структурно-семантичні відношення між головною і залежною, відносяться до різних типів. Так, у реченнях типу *Лиш той не дбає, хто шага не має, але й такий волів би заробити гіркою працею, ніж так "не дбати"* (Леся Українка) підрядна частина кваліфікується як підметова, у реченнях типу *Не проклинай, вертається прокляття на того, хто сказав його* (Леся Українка) – як додаткова, у реченнях *Я дерево, я сніг, я все, що я люблю* (Л. Костенко) – як присудкова, бо займенник у першому реченні є підметом, у другому – додатком, а у третьому – іменною частиною складеного присудка (береться до уваги синтаксична функція займенника). Отже, головним недоліком традиційної класифікації є ігнорування таких важливих для характеристики складнопідрядного речення моментів, як конструктивні особливості речення та структурно-семантичні відношення між головною і залежною частинами. Недосконалість логіко-граматичного принципу спонукала до пошуків інших принципів класифікації СПР.

Лінгвісти звернули увагу на основні характеристики засобів зв'язку головної і підрядної частин, прокласифікувавши СПР на основі

формально-граматичного принципу (О.Пешковський, М.Петерсен, Л.Булаховський, А.Шапіро). Основний поділ конструкцій пов'язаний із виділенням двох типів складнопідрядних структур: речень, в яких підрядні поєднуються з головними сполучними словами; речень, в яких підрядні поєднуються з головними сполучниками. Подальший поділ всередині цих двох типів здійснений на основі розмежування сполучних слів і сполучників за семантикою. Розгляд СПР із займенником у ролі опорного слова у головній частині у межах такої класифікації також зведений до аналізу сполучних елементів. Обмеженість цієї класифікації очевидна, адже поза увагою залишаються інші конструктивні ознаки речення. Проте погляди синтаксистів переконують у тому, що при кваліфікуванні і класифікації СПР не можна обійтись без розгляду і поділу сполучних засобів.

Незадоволення логіко-граматичним та формально-граматичним підходами спонукало мовознавців до постійних спроб створення нової класифікації, яка б враховувала і особливості синтаксичного зв'язку між головною і залежною частинами, і закономірності вживання сполучних засобів, і семантичні відношення між частинами. Так, у другій половині ХХ ст. набули поширення різні варіанти класифікації СПР за **структурно-семантичним принципом**, який одночасно враховував і структурні, і семантичні критерії. У сучасному мовознавстві вчення про складнопідрядні конструкції ґрунтується саме на такому підході, проте єдиної класифікації досі не існує. Лінгвісти по-різному підходять до зазначених критеріїв, тому певні типи речень можуть по-різному кваліфікуватись у сучасних класифікаційних парадигмах. Це стосується і СПР, які мають займенникове слово у головній частині. Одні вчені відносять такі речення до так званих займенниково-співвідносних, орієнтуючись на наявність у головній частині співвідносного слова, що разом із сполучниками чи сполучними словами виступає як засіб зв'язку між предикативними частинами (російські мовознавці М.Поспелов, В.Белошапкина, Л.Максимов, В.Бабайцева, С.Крючков та українські вчені І.Вихованець, С.Ломакович, О.Нітенко та ін.), інші – до займенниково-означальних, вважаючи, що таке речення може виявляти атрибутивні відношення (А.Кващук, К.Шульжук, та ін.).

Попри деякі відмінності у межах структурно-семантичної класифікації, вчені визнають правомірним поділ СПР на нерозчленовані (одночленні) та розчленовані (двочленні) конструкції. Першим такий поділ здійснив М.Поспелов, вказуючи, що підрядна частина може відноситись або до всієї головної частини, або до окремого її компо-

нента [див. 9, с. 20]. Його погляди підтримали й розвивають інші мовознавці (В.Белошапкова, Л.Максимов, І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська та ін.). Так, речення, у яких підрядна частина стосується змісту всієї головної частини в цілому, відносять до розчленованих конструкцій. У нерозчленованих реченнях підрядна частина відноситься до якогось одного члена речення у головній, доповнюючи чи розкриваючи його зміст. Таким чином, структури, у головній частині яких міститься займенник у ролі опорного компонента, розглядаються у межах нерозчленованих конструкцій, напр.: *Будь прокляті всі, хто відняв у мене вітчизну!* (Л.Костенко); *Хто зрікся всього, а себе не зрікся, не любить той* (Леся Українка). М.Поспелов, виділяючи серед одночленних речень присубстантивно-означальні, з'ясувальні та займенниково-співвідносні, вказані речення розглядає серед останнього типу.

С.Крючков, Л.Максимов пропонують виділяти замість цих трьох п'ять структурно-семантичних типів: 1) присубстантивно-відносний; 2) займенниково-співвідносний; 3) з'ясувально-відносний; 4) з'ясувально-сполучниковий; 5) займенниково-сполучниковий співвідносний. Речення типу *Ті, що нас убивали, змінили вираз лиця* (Л.Костенко); *І все, що має на землі вагу, осипалось, як мертві імортелі* (Л.Костенко) вчені відносять до займенниково-співвідносних [див. 5, с. 13].

В.Белошапкова, аналізуючи погляди М.Поспелова, С.Крючкова та Л.Максимова, вказує на деяку недостатність критеріїв при розмежуванні СПР нерозчленованої структури. Вона вважає необхідним враховувати не тільки ознаки того слова, до якого відноситься підрядна частина, а й характер підрядного зв'язку, та пропонує поділяти одночленні конструкції на займенниково-співвідносні речення (кореляційний зв'язок) та речення з прислівними підрядними частинами (прислівний зв'язок). У межах цих основних типів наявна своя диференціація [див. 2, с. 225–226; 11, с. 756].

Погляди М.Поспелова знайшли своє втілення у дослідженнях українського вченого С.Бевзенка, який також виділяє три типи нерозчленованих конструкцій (присубстантивно-атрибутивні, займенниково-співвідносні, з'ясувальні) [див.1, с. 30–38; 12, с. 379–382], а погляди В.Белошапкової – у працях І.Вихованця, який при класифікуванні СПР також спирається не лише на ознаки опорного компонента, а й на особливості синтаксичного зв'язку між частинами речення, поділяючи їх на два типи: 1) з детермінантними підрядними частинами; 2) з прислівними підрядними частинами. Однак СПР займенниково-співвідносного типу І.Вихованець розглядає окремо від названих типів речень [див. 3, с. 323–338].

Враховуючи попередні дослідження у цьому напрямку, синтаксисти І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська пропонують складно-підрядні нерозчленовані конструкції поділяти на присубстантивно-означальні, предметно-ототожнені, якісно-ототожнені, просторово-ототожнені, якісно-кількісні та з'ясувальні. Речення типу *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі...* (Леся Українка), *Хто хоче пасти і берегти свою отару, нехай її боронить, хай приставить собак і пастухів...* (Леся Українка) автори називають предметно-ототожненими, а речення типу *Іванко зовсім не такий, яким був до від'їзду до Києва* (Ю.Збанацький), *Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали* (О.Довженко) – якісно-ототожненими [див. 11, с. 470–480].

Останні наукові розвідки з питань речень займенниково-співвідносного типу належать українським лінгвістам С.Ломакович, О.Нітенко [див. 6; 8]. У своїх дисертаційних дослідженнях вчені продовжують погляди В.Белашапкової.

В українському мовознавстві знаходимо у межах структурно-семантичного підходу й інші погляди на кваліфікування речень із займенниковим опорним компонентом у головній частині. Вчені у своїх дослідженнях спираються на основні семантико-синтаксичні відношення, які виявляються між частинами складного речення. Серед СПР, у яких підрядна частина відноситься до одного члена речення в головній, виділяють два види конструкцій: 1) з підрядними означальними; 2) з підрядними з'ясувальними. Синтаксисти вважають, що речення, у головній частині яких наявний (або конструктивно необхідний, хоч і пропущений) займенник у ролі опорного слова, можуть виявляти атрибутивні відношення.

Так, А.Кващук серед СПР із означальними частинами виділяє власне означальні та займенниково-означальні. Такі речення, як-от: *Хто садить дуба, той його, можливо, і не побачить вищим, аніж сам* (М.Рильський); *Хвала тому, хто людям у приполі Несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні слави сіяча!* (М.Рильський) – вчений відносить до СПР із займенниково-означальними частинами, вказуючи на те, що підрядна частина конкретизує в головній "займенник у ролі іменника" [4, с. 38].

К.Шульжук також вважає, що подібні речення слід розглядати серед означальних складнопідрядних конструкцій. Мовознавець займенниково-означальними називає такі складнопідрядні конструкції, у яких підрядна частина "конкретизує значення членів речення головної частини, виражених займенниками" [14, с. 33–34], напр.: *Обранець*

божий той, хто вбогий духом, а вірою багатий, хто найбільше боїться господа (Леся Українка), Я той, кого повинні б знати (П.Тичина), *І все, що в сні скороминущій сниться І, ніби сон, – навек, навек мина!* (М.Рильський). Вчений вказує, що до СПР із займенниково-означальними частинами слід відносити і конструкції, у яких займенник у головній частині формально не виражений, але конструктивно обов'язковий, напр.: *І ворог нам, хто мислить у куточку, хто, так як ти, для нас є дисонанс* (П.Тичина) [див. 15, с. 271].

Отже, СПР із займенниково-означальними частинами називаються такі речення, у яких підрядна частина відноситься до займенника – конструктивно обов'язкового опорного компонента головної, розкриваючи його зміст чи конкретизуючи його.

Дійсно, СПР із займенниковим опорним компонентом у головній частині слід розглядати у системі атрибутивних відношень, бо вони споріднені з власне означальними (напр., *Все важче знаходити квіти, мед яких обіцяє бути цілющим* (Л.Костенко)) і в той же час віддалені від конструкцій із обставинними вказівними словами на зразок *Де є страждання, там нема краси* (П.Грабовський), *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П.Тичина).

Література

1. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987. – 80 с.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Кващук А.Г. Синтаксис складного речення: Посібник для вчителів. – К.: Рад. шк., 1986. – 108 с.
5. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Типы сложноподчиненных предложений с придаточной частью, относящейся к одному слову или словосочетанию главной части // Вопросы языкознания. – 1960. – №1. – С. 12–21.
6. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.02 / Тернопільський державний педагогічний інститут. – Тернопіль, 1993. – 382 с.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1965. – 324 с.
8. Нітенко О.В. Складні номінативні одиниці в структурі займенниково-співвідносних ототожнювальних речень: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди. – Х., 2003. – 172 с.

9. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания – 1959. – №2. – С. 19–27.
10. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
11. Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
12. Сучасна українська мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 512 с.
14. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: Посібник для вчителів. – К.: Рад. шк., 1989. – 136 с.
15. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Л.И.Гетман

Украинско-русское двуязычие: миф и реальность

О.С.Ахманова в своём "Словаре лингвистических терминов", вышедшем в 1966 году, даёт такое определение термина *двуязычие*: "Двуязычие (билингвизм)... Одинаково совершенное владение двумя языками; владение двумя языками, применяемыми в разных условиях общения, напр. родным диалектом и литературным языком..." [1, с. 125]. В этой дефиниции обращает на себя внимание то, что под двуязычием понимается не только свободное ("совершенное") владение разными языковыми системами, характеризующееся возможностью автоматического переключения с одного кода на другой. В цитируемом словаре отражается и иной, не менее распространенный взгляд на двуязычие как на ситуативную диглоссию.

Проблеме двуязычия, в том числе близкородственных языков, уделялось пристальное внимание в первую очередь специалистами по контрастивной лингвистике и социолингвистике. Достижения в этой области науки нашли широкое применение в практике обучения второму языку, а многочисленные конференции, проводимые в 70–80-х годах прошлого века, свидетельствовали не просто о растущем интересе к исследованиям подобного рода, но и давали повод думать о некоем "социальном заказе" на методику формирования билингвизма. Показательно в этом смысле то, что на территории Советского Союза практически во всех сферах деятельности,

включая бытовую, наряду с родным языком (диалектом) активно функционировал русский язык, который с течением времени начинал использоваться как фактически единственное средство общения между народами различных республик.

Русский язык становится обязательной учебной дисциплиной в системе среднего и высшего образования. Значительными тиражами выходят учебники по русскому языку для национальных школ, в каждой республике издаются научно-методические журналы с типовыми названиями "Русский язык в школах... (далее следовала соответствующая аббревиатура)". Стоит указать на такой факт: региональное издание "Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР", например, в 1991 году выходило тиражом более ста тысяч экземпляров, так как подписчиками журнала являлись учителя русской словесности во всех республиках Союза, что косвенно свидетельствовало о высоком уровне развития в Украине русистики, в том числе методики преподавания русского языка в национальных условиях.

Во второй половине прошлого столетия складываются реальные весьма благоприятные условия для формирования так называемого "двуязычия в раннем возрасте", причем и русско-украинского, и украинско-русского. Само по себе это явление вряд ли кому-либо придёт в голову оценивать негативно, т.к. свободное (или относительно свободное) владение не только родным, но и другим языком не просто способствовало успешной коммуникации разных народов, но и всегда выступало как один их показателей культуры индивидуума. Правда, не стоит забывать и о том, что двуязычие, а точнее русско-национальная (украинская, молдавская, белорусская и т.п.) диглоссия, в контексте единого политического, экономического и в некотором смысле общекультурного пространства начинает восприниматься как идеологема, а иногда даже как свидетельство лояльности существующему строю, "ленинской политике национально-языкового строительства".

Через средства массовой информации, бюрократический управленческий аппарат, учебные заведения распространялся миф о том, что "в нашей стране нет единого государственного языка", а языком межнационального общения "народы Страны Советов добровольно избрали великий русский язык" [2, с. 11]. И хотя авторы учебных пособий как выдающееся достижение провозглашали установление "социалистического типа двуязычия, базирующегося на равноправных отношениях социалистических наций" [2, с. 12], реальная языковая ситуация в Украинской республике была ближе к *диглоссии*, если под этим термином понимать "одновременное существование в

обществе двух языков или двух форм одного языка, применяемых в разных функциональных сферах и оцениваемых говорящим по шкале "высокий – низкий", "торжественный – обыденный" [3, с. 37].

Подобное функциональное размежевание, когда русский язык доминировал в сфере делопроизводства, науки и публицистики, привело к тому, что украинцы при определении, например, языка обучения для своих детей "добровольно" выбирали язык русский, подтверждая это личным заявлением, кстати говоря, также чаще всего написанным по-русски. Как следствие происходит сокращение национальных школ, а переход преподавания на русский язык в вузах "чиновники от науки" объясняют прагматическими причинами: доступностью и высоким качеством учебной и справочной русскоязычной литературы по разным отраслям знаний, неразработанностью на родном языке терминосистем и т.п.

Постепенно складывается ситуация, когда в выборе языка (украинского и/или русского) роль регулятора-переключателя языковых кодов начинает играть уже не столько государство с его мифами языкового равенства, сколько личностные факторы: качество образования, карьерный рост, уровень культуры, идентификация себя как украинца и т.п. Интересно такое, казалось бы, парадоксальное явление: многие известные украинские писатели и поэты, деятели искусства были выпускниками факультетов "русского языка и литературы" педагогических вузов.

Русский и украинский языки приобретают функцию маркеров, которые, согласно известной формуле Сократа *"Заговори, чтобы я тебя увидел"*, позволяя составить впечатление о человеке как личности. Не секрет, что в конце 90-х годов – времени перелома глобального идеологического и мировоззренческого дискурса – за русским языком закрепляется отрицательная эмоциональная коннотация "советского, имперского", а украинский язык, как когда-то русский, становится показателем лояльности новой государственной структуре – независимой Украине. Так начинают складываться реальные условия для рождения новых мифов.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов – М.: Сов. энциклопедия, 1966.
2. Кононенко В.И., Брицын М.А., Ганич Д.И. Русский язык. – К.: Вища школа, 1978.
3. Столярова Л.П., Пристайко Т.С., Попко Л.П. Базовый словарь лингвистических терминов. – К.: Изд-во Государственной академии руководящих кадров культуры и искусства, 2003.

Особливості відтворення українських фразеологізмів російською мовою

Фразеологічні одиниці (ФО) становлять надзвичайно важливу складову частину мовних засобів образності художнього твору, оскільки вони у максимально сконденсованому вигляді відображають історію народу, його менталітет, побут, звичаї, особливості життя, систему духовних цінностей тощо.

Велика кількість ФО вносить у художнє мовлення твору струмінь свіжості, надає йому самобутності й колоритності, суттєво посилює виразність та емоційний вплив на читача. У доборі ФО письменник виявляє глибоке знання народної ідіоматики – фразеологізми сприймаються як органічні, невід’ємні елементи художнього тексту. Вдало дібрані, семантично обіграні, фразеологічні засоби не тільки створюють у свідомості читача живі, чуттєво наочні образи-картини, але й несуть особливе смислове навантаження, сприяють експресивності оповіді.

Проте насиченість художнього твору ФО становить певну трудність для перекладача, вимагає від нього особливо уважного підходу, адже "...він прагне відшукати у своїй літературній мові відповідні засоби, які допомогли б йому з найбільшою повнотою, правдивістю, природністю й переконливістю виразити художню думку автора оригіналу" [1, с. 74].

Як відомо, у фразеологічних системах української і російської мов виявляються і діють елементи, з одного боку, спільні для обох мов, а з іншого – національно-самобутні, специфічні для кожної мови. "Тотожність багатьох фразеологізмів української та російської мов пояснюється наявністю великого загального фразеологічного фонду обох мов, внаслідок чого частина фразеологічних одиниць збігається не тільки за значенням, але й за структурою та лексичним складом" [2, с. 108]: *знав, як своїх п’ять пальців* [3, с. 72] – *знал как свои пять пальцев* [4, с. 73]; *усякої тварі по парі* [3, с. 81] – *всякой твари по паре* [4, с. 81]; *довгий язик* [3, с. 14] – *длинный язык* [4, с. 12].

Зіставлення російського перекладу роману Євгена Гуцала "Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий" з оригіналом дає можливість виявити деякі особливості відтворення українських фразеологізмів російською мовою. Найчастіше перекладач використовує

фразеологічний спосіб відтворення, який полягає у віднайденні у мові-рецепторі повних або часткових еквівалентів для ФО оригіналу, що забезпечує найбільш адекватний переклад та передачу образності оригіналу. Приклади повних еквівалентів (фразеологізмів, що співпадають в обох мовах значенням, компонентним складом, конотативним забарвленням та граматичною структурою): 1. *"Якось Мартоха почала так лаштитись та догоджати, як ото здатний лиш лисом підшитий і псом підбитий"* [3, с. 17] – *"Как-то Мартоха начала так ластиться, так угождать, как умеет лишь тот, кто лисой подшитый и псом подбитый"* [4, с. 16]; 2. *"За тобою надійно, і комар носа не підточить"* [3, с. 40] – *"За тобой надежно, и комар носа не подточит"* [4, с. 39]; 3. *"Та не була б вона Дармограіхою, та не була б вона в своїй хаті, щоб дозволити себе мокрим рядом накрити"* [3, с. 73] – *"Да не была бы она Дармограихой, да не была бы она в своей хате, чтоб позволила себя мокрым рядом накрыть"* [4, с. 73]. Предметно-логічний зміст, структурно-граматична будова й експресивно-емоційні конотації у таких ФО української та російської мов співпадають повністю.

Часткові еквіваленти – фразеологізми, що співпадають в обох мовах значенням, стилістичним забарвленням, але відрізняються компонентним складом. Приклади: 1. *"Ти що, Мартохо, продала чортові душу?"* [3, с. 71] – *"Ты что, Мартоха, душу лукавому продала?"* [4, с. 71]; 2. *"Нема, лизя злизала"* [3, с. 71] – *"Нет, как языком слизало"* [4, с. 71]; 3. *"Ну й давала хльосту, ну й давала прочухана, ну й наганяла розуму до голови!"* [3, с. 72] – *"Ну и задавала трепку, ну и задавала взбучку, ну и учила уму-разуму!"* [4, с. 73].

Дуже часто автор вживає такі експресивні ФО, для відтворення яких неможливо дібрати фразеологічний еквівалент (повний чи частковий) у російській мові. У таких випадках переклад здійснюється шляхом добору фразеологічного аналогу, тобто використовуються ФО, які виражають ту саму думку, позначають один денотат, але за допомогою іншого образу. Приклади: 1. *"І так стало добре, що Невечеря не пошив мене в дурні"* [3, с. 51] – *"И так мне стало хорошо, что Невечеря не поймал меня на эту удочку"* [4, с. 52]; 2. *"Та хай тебе трясця поб'є, що це за диво в решеті..."* [3, с. 42] – *"Ах чтоб тебе пусто было, что это за чудо в решете"* [4, с. 41]; 3. *"...і так мені кортить п'ятами наківати, щоб аж залопотіло, та попримерзали мої п'яти до землі, зрушити з місця не годен"* [3, с. 75] – *"... и так мне не терпится дать деру, чтоб только пятки"*

засверкали, но примерзли мои пятки к земле, не могу с места сдвинуться" [4, с. 76].

Під час перекладу активним виявився описовий спосіб відтворення фразеологізмів (дескриптивна перифраза), тобто переклад неусталеними вільними словосполученнями, утвореними на рівні мовлення, або монолексемами, семантично рівноцінними висловам оригіналу [5, с. 119]. Описовий переклад окремих мікроелементів, включаючи ФО художнього тексту, – це усвідомлена необхідність, зло, без якого не обійтись. У більшості випадків він розводнює текст, ампліфікує його, позбавляє вислови образної і емоційної наснаги, є найменш ефективним у плані передачі образної афористичності, своєрідної оригінальності, емоційної експресії, стилістичного забарвлення [5, с. 157]. Приклади: 1. *"Та чомусь, Хома, я оце почала **світом нудити**"* [3, с. 68] – *"Так почему же, Хома, **стало мне скучно на свете?**"* [4, с. 69]; 2. *"Бач, **накинула оком** на телицю, бач, за телицю свого Хому не пошкодувала"* [3, с. 73] – *"Вишь, **понравилась** ей телка, вишь, за телку своего Хому не пожалела"* [4, с. 74]; 3. *"Пишатыся самим собою **не з руки...**"* [3, с. 31] – *"Самому себя хвалить **неудобно...**"* [4, с. 30]; 4. *"Бо всі видаєтесь мені і вродливими, і привітними, і розумними, особливо ж тоді, коли стараєтесь сподобатись, **ув око впасти**"* [3, с. 79] – *"Потому что все видитесь мне и красивыми, и приветливыми, и умными, особенно когда стараєтесь понравиться, **пригласнуться**"* [4, с. 79].

У випадках відсутності у мові-рецепторі повних або часткових еквівалентів для ФО оригіналу перекладач застосовує метод фразеологічного калькування – "...поелементний, нетрансформований переклад вислову або відтворення ідеї та конотативного значення образу лінгвістичними засобами мови-рецептора" [6, с. 16]. Приклади: 1. *"– Але ж не забувай, Хома, що **дурень думкою багатіє**, – палко заперечила Одарка"* [3, с. 52] – *"Но не забывай, Хома, что **дурень думкой богатеет**, – пылко возразила Одарка"* [4, с. 53]; 2. *"Хто ще такий спосібний **кішці хвоста зав'язати**"* [3, с. 73] – *"Кто еще так может **кошке хвост завязать**"* [4, с. 74]. Калькований вираз втрачає всі категоріальні ознаки фразеологізму: цілісність значення, неподільність, конотативність.

На жаль, у російськомовному перекладі не обійшлося без стилістичних неточностей: у ряді випадків фіксуємо заміну української ФО російською з іншим значенням і компонентним складом: *"Від Одарки завжди **спіймаєш облизня**, слова в неї – то як ціпи, а то – як лисички, а то – як громи небесні"* [3, с. 64] – *"Одарка всегда тебя*

к ногтю прижмет, она языком и клонит, и валяет, и гладит, и катает" [4, с. 64] або скорочення тексту оригіналу навіть за рахунок уникнення фразеологічного еквівалента взагалі: "Ну й жіноцтво, ну й химеродство!.. Одним миром мазані, обоє рябоє, одного плоту коли" [3, с. 47] – "Ну и женщины, ну и чудеса!.. Одним миром мазаны, в одном тыну колья" [4, с. 47].

У цілому ж переклад ФО в романі Євгена Гуцала російською мовою цілком адекватний. Вдала інтерпретація ФО у перекладі сприяла збереженню авторського стилю, відтворенню елементів національного колориту. Перекладач здебільшого використовує фразеологічні аналоги і еквіваленти, що свідчить про спільність асоціативного мислення носіїв близькоспоріднених мов.

Література

1. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу. – К., 1982. – 165 с.
2. Григораш А.М. Національна самобутність фразеологізмів української та російської мов // Проблеми зіставної семантики. – Київ; Черкаси, 1992. – С. 108–109.
3. Євген Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий. – К., 1982. – 324 с.
15. Евгений Гуцало. Муж взаймы, или Хома неверный и лукавый (авторизованный перевод с украинского Н.Дангуловой). – М., 1989. – 288 с.
16. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – К., 1983. – 174 с.
17. Назаренко Л.Ю. Чешская компаративная фразеология: структура, семантика, функции: Автореф. ...канд. филол. наук. – К., 1989. – 19 с.

О.В.Данич

Лингвокультурологический аспект изучения русской фразеологии в вузе

Статья посвящена особенностям изучения фразеологического состава языка в русле лингвокультурологии. Основными положениями такого изучения является представление о макрокомпонентной структуре значения фразеологизма, источниках формирования идиом и их культурно-национальной интерпретации. Теоретические сведения проиллюстрированы конкретными примерами и видами практических заданий.

Современное состояние лингвистики как науки ясно показывает, что изучение свойств языковых единиц, их функционирования долж-

но осуществляться в рамках антропологического подхода, предполагающего исследование как языка в человеке, так и человека в языке. К сожалению, в практике преподавания русского языка в высшей школе такой подход применяется лишь фрагментарно, либо не применяется вообще. За рамками вузовской программы остаются такие важные проблемы, как специфика отображения во фразеологизмах картины мира посредством метафоризации, условие и развитие эмотивной оценки у этих языковых единиц, которая напрямую связана с их образным основанием.

В последние годы наблюдается необычайное многообразие подходов в изучении фразеологизмов, которое наметилось благодаря научным исследованиям В.М.Мокиенко, В.Н.Телия и ее школы, А.С.Аксамитова, В.А.Масловой и других ученых. Активно развиваются так называемые "стыковые" науки, синтезирующие данные нескольких смежных наук. Перспективной является возникшая в конце прошлого столетия лингвокультурология, которая обладает богатейшим потенциалом в плане многоаспектного изучения языка, в том числе способна решить проблему реконструкции особенностей национального менталитета, закодированных в языке. В данной статье мы предпримем попытку показать возможные пути изучения в вузе фразеологического поля языка, акцентируя внимание на лингвокультурологическом аспекте.

Фразеологию как объект нашего исследования мы выбрали не случайно, поскольку фразеологические единицы языка – это совершенно особое, уникальное явление. Являясь по своей сути микротекстами, фразеологизмы содержат в "свернутом" виде бесценную информацию о национальной картине мира народа – носителя языка. Эти языковые знаки отображают реальную действительность как предметно, так и непредметно, опосредованно. По мнению В.В.Виноградова, они, как и слова, обладают целостной номинативной функцией и представляют собой языковые единицы, которые также способны выполнять знаковую функцию [1, с. 15]. Однако в отличие от слов идиомы обладают определенной спецификой, выражающейся в том, что они способны не только отображать внеязыковую действительность, но и интерпретировать мир с позиций субъекта. Данное принципиальное отличие заложено как в особенностях процесса идиообразования, так и в структуре значения этих языковых единиц.

Формирование идиом связано с особым типом вторичной номинации, который на данном этапе развития лингвистической семантики остается недостаточно изученным.

Лингвистические механизмы, обеспечивающие возможность образования идиом в акте вторичной номинации, разнообразны. Наиболее изученным из них является метафоризация. Здесь основным является положение о сходстве образываемого концепта с уже существующим в языковой системе вербализованным понятием, основой которого является принцип фиктивности – "как если бы X был подобен Y по признакам а, в, с". При этом сложном процессе рассматривается не сходство между двумя языковыми значениями, а закрепление за новой вербализуемой ситуацией некоторой языковой единицы, существующей или существовавшей в языке в период появления новой фразеологической единицы. При этом исходное сочетание слов представляет собой некоторый вербализованный "компонент" описываемой ситуации. Трудно не согласиться с мнением В.Н.Телия, которая считает, что при изучении идиоматической природы фразеобразования необходимо рассматривать ситуацию реальной действительности, ее гносеологическое отображение языковым сознанием некоторой языковой общности, включающее в себя ее идеальное отображение, абстрагированное от частных, схематизацию, выделение сущностных параметров, которые затем ложатся в основу образования нового смысла, отображаемого в значении идиом [2, с. 48].

Подтверждением этого положения служит рассмотрение образования идиом в процессе концептуализации и вербализации некоторого фрагмента действительности. Например, идиома *пригвоздить к позорному столбу* – "клеить позором кого-либо" – возникла от обычной наказывать преступника, привязывая его к столбу обычно на центральной площади для всеобщего обозрения. При осмыслении этой реальной ситуации в языковом сознании сложилась некоторая абстрактная схема ситуации: социум X осуществляет наказание некоторого индивида Y, "прикрепляя" его к столбу на всеобщее обозрение, для того чтобы опозорить Y, заставить его морально и физически страдать. Таким образом, мотивом для создания идиомы является "вербализованный" компонент прототипной, по Филлмору, ситуации [3, с. 10] "пригвоздить к позорному столбу", за которым закрепляется содержание "клеить позором кого-либо".

Уникальную структурно-семантическую и коммуникативную многоплановость значения фразеологизма уместно рассматривать в виде функционально-параметрической модели значения идиом.

Подобная форма описания семантики ориентирована на человеческий фактор, а потому может служить инструментом антро-

пологической парадигмы значения, ставящей в центр описания человека и его языковую компетенцию. Семантическая структура идиом представлена в этой модели следующими макрокомпонентами: 1) категориально-грамматическим; 2) денотативным; 3) оценочным; 4) мотивационным; 5) эмотивным; 6) стилистическим.

Категориально-грамматический компонент значения фразеологизма предполагает отнесенность данного языкового знака к тому или иному грамматическому классу слов (имен, глаголов, наречий, служебных слов и др.). Идентификация фразеологизма с тем или иным грамматическим классом осуществляется в условиях контекста при определении собственно значения и синтаксической функции, например: *дать на лапу, вола вертеть, лапшу на уши вешать, бросать тень* – глагольные ФЕ; *синий чулок, балалайка бесструнная, без царя в голове* – субстантивные; *рукой подать, кот заплакал, куда Макар телят не гонял* – адвербиальные и т.д.

Денотативный макрокомпонент включает в себя ту информацию, которая отображает внеязыковую действительность, ее типовое представление, т.е. вбирает в себя те существенные признаки, которые задают объем понятия, выражаемого данным знаком. На сходстве денотативного макрокомпонента построена идеографическая классификация фразеологизмов. Можно выделить, например, такие группы (фрагменты действительности), как **внешние качества человека** (*кровь с молоком, косая сажень в плечах, краше в гроб кладут*), **внутренние качества человека** (*золотые руки, семи пядей во лбу, без царя в голове*), **поведение человека** (*лезть в бутылку, ползать на коленях, есть поедом*), **мера и степень** (*не покладая рук, только пятки сверкают, как снег на голову*), **пространство и время** (*когда рак на горе свистнет, рукой подать, в мновение ока*) и др. Таким образом, макрокомпонент значения, несущий тот блок информации, осознание которой связано с категоризацией действительности на основе типового представления об обозначаемом, может быть охарактеризован как денотативный аспект значения языкового знака.

Все остальные блоки значения можно назвать прагматически ориентированными или коннотативными.

Большинство идиом, способных выполнять экспрессивную функцию языка, содержат оценочный макрокомпонент значения.

Это связано с тем, что категория ценности является одной из важнейших категорий для существования как отдельного индивида, так и общества в целом. Большинство фразеологических единиц, как

и лексических, фиксируют отклонение от норм, подвергающееся негативной квалификации, так как отрицательный опыт членится более дробно, чем положительный. Отрицательной оценке подвергаются, например, любые проявления "незаконного" поведения, такие, как подкуп – идиомы *замазать рот, дать барашка в бумажке*; воровство – *залезть в карман к кому-л.*; обман, введение в заблуждение человека – *пускать пыль в глаза*, униженное, угодливое поведение – *смотреть в рот*. Положительно оценивается носителями русского языка оказание содействия, помощи "ближнему", что закреплено в идиомах *ставить на ноги, вытаскивать из ямы*; обретение самостоятельности – *становиться на крыло, расправлять плечи*; вербальное поведение, которое характеризуется сдержанностью – *держат язык за зубами, придерживать язык*; искренностью – *говорить положу руку на сердце, душу раскрыть*.

Мотивационный макрокомпонент, напрямую связанный с внутренней формой языкового знака, выполняет в семантической структуре идиом роль соединительного звена между информацией, описывающей "фрагмент" действительности и ориентированной на определенную систему ценностей, и информацией культурно-национальной, выступающей в сознании носителей языка в виде образа, соотносящегося с абстрактным стереотипом, несущим в себе эмоциональную оценку. Картина мира отображена в тропеических основаниях фразеологизмов, образованных на основе тех выделенных в мировидении народа стереотипных для его жизни ситуаций, которые послужили основой для фразеологизмов. Как видим, образное содержание фразеологизмов служит основным показателем культурно-национальной специфики той или иной языковой картины мира.

Так, например, при анализе мотивационного макрокомпонента семантики идиом, обозначающих вербальное нанесение морального вреда адресату, можно увидеть в их составе устойчиво повторяющуюся лексему "грязь". Думается, что эта лексема выполняет функцию символа, т.е. награждается устойчиво ассоциируемым с ней смыслом: грязь – символ моральной нечистоты. Поэтому человек, оказавшись жертвой клеветы, оскорбления, унижения, несправедливого обвинения, становится в представлении русских как бы запачканным (*втаптывать в грязь, обливать грязью, мешать с грязью*). В языковом сознании носителей русского языка символом моральной нечистоты являются также помои (*выливать помои*) и деготь (*мазать дегтем* – результат расширения семантики конкретного обычая – дегтем мазали ворота дома, где жила девушка,

потерявшая честь). Таким образом, слова или словосочетания, получившие символическое прочтение, становятся источником культурно-национальной интерпретации фразеологизмов. Уместно заметить, что анализ внутренней формы, вернее, степени ее стертости во фразеологизме, является одним из важнейших критериев традиционной классификации ФЕ по степени спаянности компонентов.

Наличие в семантике идиом чувства-отношения к действительности позволяет говорить о том, что мотивационный макрокомпонент "вызывает к жизни" эмотивный. Эмотивность – это языковая категория, подразумевающая лишь те эмоциональные явления, которые связаны с выражением эмоционально-оценочного отношения, направлены на создание у собеседника эмоционального резонанса. В подавляющем большинстве идиомы являются эмотивно-маркированными языковыми единицами с богатым коннотативным значением. Большинство идиом представляют собой множество единиц с модусом эмоциональной оценки типа "одобрения/неодобрения" в коннотации, причем по преимуществу эмотивность лежит в отрицательном спектре шкалы, который может члениться более подробно: презрение, порицание, пренебрежение, осуждение.

Приведем более развернутый анализ идиомы *поджать хвост*. Денотативный компонент указывает на то, что Х, спасовав перед чем-либо, утрачивает самоуверенность, ведет себя трусливо, что, с точки зрения автора речи, "плохо" (рациональная оценка), так как Х нарушает морально-этические нормы, принятые в данном обществе, предписывающие наличие смелости, уверенности в себе, а также плохо еще и потому, что Х ведет себя "как если бы он поджал хвост", и это ассоциируется у автора речи с образом собаки, трусливо поджимающей хвост при какой-либо угрозе. Это вызывает у него чувство пренебрежения при описании поведения Х, которое он стремится передать реципиенту (эмотивная оценка).

Как показывают примеры, в идиомах эмотивная модальность занимает вершинную позицию, приспособляя идиому к выражению эмоционально-оценочного отношения говорящего. Эмотивность выступает в идиомах как итоговый макрокомпонент значения, завершающий весь параметрический комплекс.

К стилистической маркированности относится тот блок значения, который составляет информацию об уместности/неуместности условий употребления данного словозначения в тех или иных социально значимых условиях. Мы разделяем точку зрения В.Н.Телия о том, что причиной стилистической дифференциации является предварите-

льное знание говорящего об уместности/неуместности выбора данного языкового знака (в нашем случае идиомы) в определенных социально маркированных условиях речи. Следовательно, классификации должны подлежать именно эти речевые ситуации. Можно выделить нейтральную речевую ситуацию, или речевой стандарт (*вставлять палки в колеса, втаптывать в грязь, мутить воду*), неформальную ситуацию (*валяться без задних ног, вешать лапшу на уши, ездить верхом*), фамильярную (*драть глотку, заливать баки, качать права*), грубо-фамильярную (*моча в голову ударила, нажраться до пороссячьего визга, класть с прибором*), традиционную стилистическую помету книжное (*витать в облаках, продать за тридцать сребреников, петь дифирамбы*).

Как видим, макрокомпонентная модель семантики идиом, обозначающих поведение, способна охватить все типы информации, содержащиеся в значении данных языковых единиц, в том числе имплицитно или эксплицитно представленную информацию с культурно-национальной окраской.

Анализ фразеологического состава языка в лингвокультурологическом аспекте предполагает оперирование источниками формирования культурно-национально окрашенных идиом. Принято выделять следующие источники: 1) ритуальные формы народной культуры, отраженные в идиомах: *вешать собак, заговаривать зубы, бросать слова на ветер*; 2) паремиологический фонд, поскольку пословицы и есть по традиции передаваемый из поколения в поколение язык веками формировавшейся обыденной культуры: *заварить кашу (сам кашу заварил, сам ее и расхлебывай), выносить сор из избы (из избы сор не выноси, а в уголок копи), чужими руками жар загребать (чужими руками жар загребать легко)*; 3) система образов-эталонов, запечатленных в устойчивых сравнениях типа *упрямый как осел, как банный лист пристал, как язык проглотил, как ветром сдуло, как волк на привязи, как из-под земли вырос*. Подобные эталонные сравнения могут быть основаны на сопоставлении с животными, растениями, вещами, явлениями природы и т.п. Важность этих явлений культуры связана с тем, что эталоны возникают в результате соизмерения человеком своих свойств с "нечеловеческими" свойствами, носители которых становятся эталонами свойств самого человека; 4) слова-символы или слова, получившие символическое прочтение. Например, душа (символ жизни: *тянуть душу, травить душу, рвать душу*); 5) христианство с его теософией, нравственными установками и ритуалами; 6) интеллектуальное достоинство нации и

человечества в целом: философия мироздания, ее осмысление истории, литература и т.д. Например, *галопом по европам, золотая середина, остаться у разбитого корыта*). Однако следует отметить невысокую продуктивность этих явлений культуры при создании и функционировании культурно-национально окрашенных фразеологизмов, поскольку истоки устойчивых выражений следует все же искать в народном творчестве, в религиозных установках, в том числе в языческих; 7) сведения о реалиях, которые служат предметом описания в страноведчески ориентированных словарях. Это слова типа *баня (задать баню), лапоть, щипать (лаптем щипать хлебать), лыко (ставить всякое лыко в строку), решето (воду в решете носить), береста (вертеться как береста на огне)* и др.

Упомянутые выше источники являются внешними по отношению к языку семиотическими кодами культуры. Существует внутриязыковой ресурс культурной интерпретации фразеологизмов – это само образное содержание, которое может служить подсказкой для культурно-национальной интерпретации, если оно отображает характерные черты мировидения.

Полученные теоретические знания уместно проверить на практике, предлагая студентам задания, ориентированные на лингвокультурологический анализ фразеологизмов. Например, можно предложить следующее: 1) назовите фразеологизмы, в основу образования которых положены следующие пословицы и поговорки: *не в свои сани не садись, близок локоть, а не укусишь, без дела жить – только небо коптить, пустив козла в огород, яблонь страхом не огородишь, свой ум царь в голове, на сердитых воду возят, с одного вола две шкуры не дерут, на одном месте и камень мохом обрастает, утопающий хватается за соломинку, хлопот полон рот, а перекусить нечего, тая-ляп да и корабль, убить бобра – не видать добра, старого воробья на мякине не проведешь, не всякое лыко в строку, счастье – палка о двух концах, отольются волку овечьи слезы, от чужих ворот живет и поворот, против рожна не попрешь, как с гуся вода небывалые слова*; 2) определите, символом чего являются слова-компоненты в следующих фразеологизмах: *душа – тянуть душу, травить душу, рвать душу, грязь – втапывать в грязь, мешать с грязью, обливать грязью; земля – сровнять с землей, стереть с лица земли*. Попробуйте найти еще несколько символов, иллюстрируя их соответствующими группами фразеологизмов; 3) проанализируйте фразеологизмы, представляющие собой цитации религиозных и других текстов (установите, каких

именно и как соотносится содержание текста со значением фразеологизма). Дополните самостоятельно подобранными примерами: *продать за тридцать сребреников, зарывать талант в землю, камня на камне не оставить, петь Лазаря, манна небесная, умыть руки, волк в овечьей шкуре, продать за чечевичную похлебку, удин поцелуй, камень преткновения, земля обетованная, галопом по европам, золотая середина, остаться у разбитого корыта, сражаться с ветряными мельницами, плясать под дудку, как собака на сене, быть между молотом и наковальней, кисейная барышня, подковать блоху, рыльце в пуху, буря в стакане воды.*

Таким образом, изучение фразеологии в лингвокультурологическом аспекте не только позволяет получить знания, предусмотренные программой, но и значительно расширить представление студентов о материальной, духовной и социальной сферах, отображенных в национальном языке.

Литература

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. тр. – М.: Наука, 1977. – С. 67–84.

2. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с.

3. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1983. – Вып. XII. – С. 74–122.

Т.В.Жук

Українське ділове мовлення та проблеми перекладу

Захист і розвиток національної культури, мови, духовності й моралі є священним обов'язком кожного свідомого громадянина. Як писав Б.Антоненко-Давидович: "Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід'ємна частина Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі" [2, с. 12].

Мова – це "характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні в історично усталених у певній етнічній спільності артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності з метою обміну між членами спільноти інформацією" [7, с. 318].

Мовлення – це мовна діяльність; спілкування людей між собою за допомогою мови.

Офіційно-діловий стиль асоціюється у першу чергу з діловими паперами, оформляти які навчають у школі: заява, доручення, розписка, акт, протокол, пояснювальна записка, автобіографія, характеристика тощо.

Поняття "ділова мова" не тотожне змісту словосполучення "мова ділових паперів" – "воно набагато ширше, бо спирається на значеннєві складові "професійний", "службовий". Мовленнєва діяльність педагога включає ресурси не лише офіційно-ділового стилю, а й наукового, розмовного, публіцистичного й частково – художнього стилів" [4, с. 3]. Отже, ділове мовлення – це професійне, фахове мовлення.

Засвоєння літературної мови становить певну трудність для людини, яка говорить не рідною мовою. Навіть близькоспоріднені мови мають чимало орфоепічних явищ, які засвоюються значно важче, ніж лексичні (напр., вимова українських і, г, твердих шиплячих та інших для росіянина, збереження цокання для білоруса, особливості наголошування спільних для споріднених мов лексем, напр., укр. нена́висть, нитки, подруга, приятель, директори, рукопис – рос. ненависть, нитки, подруга, приятель, директоры, рукопись).

Кожна мова має свої специфічні особливості й у вживанні прийменників. Навіть у таких близькоспоріднених мовах, як українська та російська, прийменники вживаються по-різному. Через посередництво російської мови великої сили набули конструкції з прийменником **по**. Конструкцій з цим прийменником в українській мові небагато, але вони є: *черговий по школі, виступ по центральному телебаченню, колеги по роботі, наказ по школі* та ін. Однак велику групу становлять конструкції, у яких прийменник **по** замінили інші українські прийменники.

Російському прийменнику **по** в українській мові відповідають:

а) прийменник **з**:

по обеим сторонам – **з** обох боків; пособие **по** литературе – посібник **з** літератури; контрольная **по** химии – контрольна **з** хімії; **по** моей вине – **з** моєї вини; **по** собственной воле – **з** власної волі; **по** той причине – **з** тієї причини;

б) прийменник **за**:

українець **по** походженню – українець **за** походженням; **по** всім правилам – **за** всіма правилами; добрий **по** натуре – добрий **за** вдачею; **по** приказу директора – **за** наказом (відповідно до наказу) директора; фізик **по** образованию – фізик **за** освітою; **по** последней моде – **за** останньою модою; **по** поручению – **за** дорученням; **по** собственному желанию – **за** власним бажанням;

в) прийменник **у, в**:

по выходным дням – **у** вихідні дні; **по** делу – **у** справі; **по** направлению к школе – **у** напрямку до школи;

г) прийменник **через**:

отпуск **по** болезни – відпустка **через** хворобу; **по** недоразумению – **через** непорозуміння; **по** ошибке – **через** помилку; **по** техническим причинам – **через** технічні причини;

г') прийменник **на**:

называть **по** имени – називати **на** ім'я; **по** адресу – **на** адресу; **по** его зову – **на** його поклик; **по** просьбе – **на** прохання; **по** требованию – **на** вимогу; **по** заказу – **на** замовлення; **по** теме – **на** тему;

д) прийменник **до**:

прийти **по** вкусу – припасти **до** смаку; коса **по** поясу – коса **до** пояса; **по** воскресенью включительно – **до** неділі включно; **по** заявкам – відповідно **до** заявок;

ж) прийменник **після**:

по получении – **після** одержання; **по** возвращении – **після** повернення;

з) інші засоби:

смотря **по** погоде – залежно **від** погоди; комиссия **по** составлению резолюции – комісія **для** складання резолюції; мероприятия **по** – заходи **щодо**; **по** обыкновению – **як** звичайно.

В орудному відмінку можна вживати безприйменникові конструкції: йти **по** берегу – йти берегом; **по** почте – поштою; **по** целым дням – цілими днями; старший **по** возрасту – старший віком (**за** віком).

Перевантаження прийменником **по** призводить до штампованості мови. Соціальна шкідливість штампів у тому, що суспільство зникає до них, вони стають елементом суспільної свідомості і при низькому рівні критичного мислення, загальній байдужості до культури власного мовлення породжують інші. Це призводить до дрімучої одноманітності, сірості, безликісті. Такі конструкції, відтіснивши природні, поширилися в офіційно-діловій, науковій, навчальній сферах, стали звичними у побутовому мовленні [1, с. 80].

Отже, 1) прийменник **по** функціонує в українській та російській мовах, однак у російській мові це один з найуніверсальніших прийменників і конструкції з ним виражають велику кількість найрізноманітніших відношень; 2) в українській мові прийменник **по** вживають з іменниками, займенниками, числівниками; конструкції з ним виражають такі відношення:

а) часові: **"по обіді", "приїду по святках"** (іноді можна замінити іменником у родовому відмінку з прийменником після – **"після свят"**);

б) об'єктні: **"погладив по голівці", "по коліна у воді"**;

в) мети: **"пішов по хліб", "пішла по гриби (і за грибами)", "поїхав по сіль"**;

г) кількісні відношення: **"по 25 дітей в класі"; "працює по 10 годин на добу"**;

ґ) найчастіше вживаємо цей прийменник на позначення просторових відношень: **"по садочку ходжу", "по діброві вітер виє"** [1, с. 80].

Проблеми перекладу становить і мова ділових паперів, наприклад:

Возможность – змога; спротога; спроможність; можливість; (средство) – спосіб.

Беспрепятственная возможность – добра змога.

По возможности, по мере возможности, в меру возможности – по змозі; по спроможності; по можливості.

Как только возможно – якомога.

Нет возможности – незмога, неспротога; несила; ані способу.

Не было возможности – не було змоги, спротоги, можливості; не було як; несила була.

Иметь возможность – мати спротогу; здужати; спротогатися.

Очередь – черга; черед; ряд.

На очереди – на черзі.

По очереди – чергою; по черзі; по черешно.

Вне очереди, не в очередь – без черги; безчерешно; поза чергою.

В порядке очереди – за рядом; по ряду черги.

Очередь за кем – черга кому.

Соблюдать очередь – пильнувати, додержувати черги; тримати чергу.

В первую очередь – у першу чергу; передусім; насамперед.

В свою очередь – і собі; своєю чергою.

Очередь наступила – прийшла черга.

Попасть в очередь – під чергу прийтися; в ряд прийтися.

Быть на очереди (о делах, вопросах) – бути, стояти на деннім порядку, на черзі дня.

Ставить вопрос на очередь – ставити справу на порядок денний.

Пришла очередь за чем, чем – прийшла черга на кого, що, кому, чому.

Придет очередь – дійдеться ряд.

Ожидать очереди – застоювати (засиджувати) чергу.

и тебе придет (наступит) очередь – і до тебе ряд дійде.

Долг – борг; позика; позичка; (обязанность) – обов'язок; повинність.

Капитальный внешний государственный долг – капітальний зовнішній державний борг.

Текущий внешний государственный долг – поточний зовнішній державний борг.

Первым долгом – передусім; найперше.

Сомнительные долги – непевні борги.

Исполнять долг – чинити обов'язок.

Отсрочивать долг – поборгувати; відкласти виплату боргу.

Изменять своему долгу – зрадити свою повинність, свій обов'язок.

Забирать в долг – боргуватися; брати набір, на віру.

В долг – набір; позикою; боргом.

Входит в долги – запозичатися.

Брать в долг, набирать в долг – позичати в кого; боргувати в кого; брати набір у кого; напозичатися.

Влезть в долги – заборгуватися.

Давать в долг, верить в долг – позичати кому; давати набір кому.

Залезть в долги – загрузнути в боргах.

Взятый в долг – позичений; борговий.

Взять за долг – одібрати за борг.

Покрывать, погашать долг – сплачувати, виламувати борги; виплачуватися з боргів.

Поверить в долг – повірити набір.

Требовать долг – правити борг.

Взыскивать долги – стягати, витравляти борги.

Долг гражданский – громадянський обов'язок.

Долг погашеный – борг оплачений.

Возврат долгов – повертання боргів. По долгу (службы) – з обов'язків (службових).

Отпускать в долг – давати набір, в кредит.

Считать долгом – вважати за обов'язок.

Сложить долг с кого – дарувати кому борг.

Отношение (к кому; чему) – відносини; стосунки; ставлення до кого, чого; (матем.) – відношення; (канцелярское) – завідомлення; лист.

Благожелательное отношение к кому – ласка, прихильність до кого.

При хорошем отношении – за добрих відносин; гарно ставлячись; коли гаразд ставитися.

Почтительное отношение – шаноба до кого.

Непочтительное отношение – неповага до кого; непошана.

Несправедливое отношение – кривда кому; несправедливе ставлення до кого.

Взаимные отношения – взаємні відносини; стосунки; взаємини.

Враждебные отношения – ворожнеча.

Быть в хороших отношениях – в доброті жити з ким.

Иметь к чему отношение – стосуватися до чого.

Отношения (между событиями, явлениями й т.п.) – залежність, відношення.

Высказывать свое отношение к чему-либо – висловлювати свій погляд на що.

В отношении кого, чего – щодо кого, щодо чого; (в сравнении с кем, чем) – проти кого, чого.

В этом отношении – з цього погляду; цієї стороною.

Во всех отношениях – з кожного погляду; всіма сторонами.

Процентное отношение – відсоткове відношення.

В процентном отношении – відсоткове.

В отношении количественном, качественном – з боку кількісного, якісного.

Ответное отношение – відпис.

На ваше отношение имею честь уведомить – на вашого листа маю за честь повідомити.

Корреспондентские отношения – кореспондентські стосунки.

Корреспондентские отношения без счета – кореспондентські стосунки без рахунку.

Международные валютные отношения – міжнародні валютні відносини (стосунки).

Найделікатнішою й найвразливішою є сфера мовної русифікації, оскільки вона нібито неістотно впливає на економічну, політичну, соціальну та інші сфери. Однак у цьому й полягає її величезна

небезпека. Як колись писав І.Огієнко: "Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу" [5, с. 4]. Без мови не може існувати українська культура, духовність, мораль і поведінка, а в умовах політики русифікації – й українська державність.

Наслідком цього в мовленні українських громадян є значна кількість росіянізмів (канешно, остановка, да, сьмдесят, ладно, дежурний, вабще, Маша, Даша, Женя, Славiк, фамiлiя, простила (застудилася), бiстро, сiдий, вiски, перерив тощо).

Звертати увагу на масові мовні недоречності і долати їх повинен не лише кожен мовознавець, а й кожен інтелігент, кожен свідомий українець, бо мовна залежність – це вияв глибокої, внутрішньої несвободи, низької внутрішньої самооцінки. Треба контролювати чистоту мовлення за відповідними словниками, довідниками, стежити за вимовою відомих українських мовознавців та найкращих дикторів радіо та телебачення. Якщо людина є особистістю, вона не намагатиметься уподібнитися до тих, хто копіює мовлення натовпу, окремої групи – такий мовець "прагнутиме розмовляти й писати українською літературною мовою, яка об'єднує представників різних діалектних регіонів, різних соціально-професійних угруповань, осіб різного віку й походження в одну націю" [4, с. 38].

Література

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О.Сербенської: Посібник. – Львів, 1994.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1991.
3. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів, 1990. – С. 124–128.
4. Бондаренко А.І. Культура ділового мовлення вчителя. – Ніжин, 2000.
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки // Іван Огієнко (незабутні імена української науки): Тези доп. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-й річниці від дня народження професора Івана Огієнка (26–27 травня 1992). – Ч. 1. – Львів, 1992. – С. 4.
6. Російсько-український словник ділової мови. – К., 1979.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
8. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 1994. – С. 182–184.

**Готовність майбутніх вчителів-філологів
до використання емпатії як умови розвивального впливу
у міжособистісних стосунках**

Постановка проблеми. В умовах розвитку освіти та інтеграційних процесів, глобалізації постає проблема підготовки вчителів, здатних до встановлення діалогічної взаємодії. Суб'єкт-суб'єктна парадигма освіти вимагає від педагога гуманістичної установки, проникнення вчителя у світ переживань та почуттів дитини, готовності приймати співрозмовника, взаємодіяти з ним. Це можливо за умови розвитку емпатійності у вчителя. Саме емпатійне розуміння визнається вченими одним з центральних якостей особистісно орієнтованого вчителя [8, с. 115].

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Проблемами професійної установки на емпатійні способи взаємодії займалися: Р.Астаханов, М.Барна, Ч.Лопсін, Т.Мінько, Т.Волошина, А.Меграбян, М.Удовенко, Н.Амінов, Н.Янковська, Р.Мей, М.Юсупов, К.Роджерс та ін. Психологами розроблені методи емпатійного слухання (К.Роджерс), створені спеціальні програми навчання навичок емпатії психотерапевтів, вчителів (А.Голдстейн, Т.Гордон), програми соціально-психологічного тренінгу емпатії для молодших школярів та підлітків (М.Удовенко), тренінгова програма для практичних психологів (М.Барна). Однак їх аналіз показує, що питання готовності майбутніх вчителів до використання емпатії як умови розвивального впливу вивчено ще недостатньо.

Метою нашого дослідження є виявлення рівня готовності майбутніх вчителів-філологів до використання емпатії як важливої умови розвивального впливу в міжособистісних стосунках з учнями. Робота педагога не буде ефективною без наявності сформованого вміння розуміти внутрішній світ іншої людини, відгукуватися на її глибинні переживання, без здатності проникнутися її труднощами, особистісними проблемами. Завдяки емпатії забезпечується можливість пізнання не тільки іншої людини, багатогранності її суті, а й чуттєвого збагачення стану, пізнання самого себе, своїх власних потенційних можливостей.

Виклад основного матеріалу. Вивчення специфіки емпатії у педагогічному впливі стикається з необхідністю дослідження стану готовності педагога до певного способу дії. На основі аналізу

зарубіжних і вітчизняних концепцій установки можна виділити окремий вид – професійна установка як форма вияву психологічних установок у професійній діяльності, які тлумачаться як прагнення оволодіти професією (А.Маркова), готовність суб'єкта до виконання обов'язків, норм, вимог, визначеної ролі (К.Левітан). Розуміння професійної установки вчителя дозволяє говорити про педагогічну установку як вид професійної, яка являє собою особистісне утворення і виявляється в умовах реалій повсякденного життя, пов'язана з минулим досвідом суб'єкта особистості.

Педагогічна практика доводить, що емпатія як особистісна установка в діяльності вчителя виявляється недостатньою на всіх етапах навчально-виховного процесу. Професійна установка вчителя на емпатію у взаємодії з учнями (на співробітництво, на сприйняття настроїв учнів, реакція самого вчителя на ці настрої) обумовлюється готовністю вчителя до продуктивної взаємодії.

Для виявлення типів професійних установок на сприйняття учнів було проведено дослідження, у якому брало участь 68 студентів філологічного факультету Ніжинського державного університету, за допомогою методики Ф.Фідлера для діагностування професійних установок майбутніх вчителів на сприйняття учнів (у модифікації І.Волкова, Н.Хрящевої, А.Шалито). Було виявлено 5 груп респондентів, кожна з яких відповідає одному з 5 професійних установок:

- майбутні педагоги з активно-позитивною установкою (8 чол.);
- майбутні вчителі з нейтральною чи байдужою установкою (12);
- студенти з ситуативною установкою (13 чол.);
- студенти з прихованою негативною установкою (17 чол.);
- майбутні педагоги з професійної установкою (18 чол.).

Отримані дані дають можливість зробити висновок про те, що переважна більшість студентів (52%) мають негативно-байдужу установку на сприйняття учнів.

Майбутні вчителі з активно-позитивною установкою мають такі характеристики емпатійного способу взаємодії: вони дають емоційний відгук на переживання учнів, вміють передбачати наслідки поведінки учнів, передбачувати події, спираючись на почуття. Вони здатні оцінювати стани, почуття, наміри, людей за невербальними проявами, мають високу чутливість до характеру й відтінків людських стосунків, здатні знаходити відповідний тон спілкування з різними учнями, вміють аналізувати складні ситуації взаємодії.

Майбутні вчителі з функціональною установкою мають такі характеристики емпатійного способу впливу взаємодії: вони дають

недостатній емоційний відгук на переживання партнера у спілкуванні, не завжди правильно оцінюють стани, почуття, наміри людей за невербальними ознаками. Недостатня чутливість до невербальної експресії знижує здатність розуміти учнів, що позначається на зниженій чутливості до людських стосунків. Студенти цієї групи не завжди можуть знаходити відповідний тон спілкування з учнями в різних ситуаціях взаємодії.

Педагоги з нейтрально-байдужою професійною установкою дають емоційний відгук на стан партнера, відчуваючи при цьому протилежні переживання, оскільки вони погано розуміють зв'язок між поведінкою і її наслідками. Педагоги з цим типом професійної установки недостатньо володіють мовою рухів, поглядів, жестів, тому в спілкуванні орієнтуються на зміст вербального спілкування. У взаємодії з іншими людьми вони не завжди можуть знаходити відповідний тон спілкування, оскільки не володіють достатнім репертуаром вираження рольової поведінки.

Педагоги з ситуативною професійною установкою дають емоційний відгук на стан партнера, відчуваючи при цьому хворобливо розвинене співпереживання, вони не завжди здатні передбачити події, які ґрунтуються на розумінні почуттів, намірів учнів, оскільки високий рівень емоційності не дає можливості правильно розпізнати складні ситуації взаємодії з учнями, їм недостатньо адекватно вдається оцінити навчальні ситуації, вони відчувають труднощі в аналізі взаємодії.

Педагоги з прихованою негативної установкою не дають емоційного відгуку на стан учня. Вони погано розуміють мову тіла, жестів, часто не розуміють контексту слів учнів, оскільки не враховують супровідні його реакції, погано адаптуються до різних систем стосунків між учнями та колегами.

З метою виявлення наявного рівня розвитку емпатійності майбутніх вчителів було проведено емпіричне дослідження зі студентами 3 курсу філологічного факультету Ніжинського державного університету. Вибірка становила 58 осіб. За даними дослідження було визначено, що рівень емпатії студентів-філологів ще недостатньо високий, особливо емпатії до дітей.

Результат діагностики емпатійності майбутніх вчителів

Загальний рівень емпатії	дуже високий рівень 8%	високий рівень 9%	середній рівень 73%	низький рівень 10%
Рівень розвитку емпатії з дітьми	2%	17%	61%	20%

У результаті дослідження ми дійшли висновку, що у більшості студентів (73%) середній рівень емпатії з дітьми. 17% студентів з високим та дуже високим рівнем емпатії не засвідчило наявності високих показників емпатії до дітей: лише у 19% респондентів високий та дуже високий рівень розвитку емпатії до дітей. Причинами таких показників емпатії майбутніх учителів можуть бути умови та стиль сімейного виховання, вплив особистісних установок, особливості підготовки вчителів (орієнтації на опанування знань, отримання оцінки, а не на особистісний розвиток, формування професійно необхідних вмінь та навичок).

З метою розвитку емпатії створена спеціальна програма тренінгу для майбутніх вчителів при вивченні курсу "Основи педагогічної майстерності". Подані вправи варто використовувати при вивченні тем "Активне педагогічне слухання та розуміння партнера", "Конфлікт у педагогічному процесі та шляхи його подолання", "Емпатія як умова розвивального впливу в міжособистісних стосунках", "Педагогічний такт як стратегія поведінки у спілкуванні".

Рольова гра "Телефон довіри"

Мета. Сформувати емпатійні здібності в студентів, розвиток здатності до вчування у стан іншої людини, формування вміння виявляти підтримку та розуміння дитини.

У ролі консультанта телефону довіри виступає бажаний учасник, котрий займає стілець в центрі приміщення. Інші учасники грають роль клієнтів, які звертаються з різними проблемами до спеціаліста. Проблематику може задавати ведучий або самі учасники (наприклад, клієнт-суїцидент хоче вчинити самогубство; жінка, в якій помер чоловік; клієнт у депресивному стані). Завдання консультанта –

спілкуючись з особою по телефону (без візуального контакту), встановити емпатичний контакт з клієнтом, зрозуміти й проіннятися внутрішніми переживаннями клієнта, встановити основну проблему клієнта й надати психологічну підтримку. Після бесіди учасники обговорюють ситуації. Кожен може спробувати себе в ролі консультанта.

Зворотній зв'язок. Учасники обговорюють запитання: "Як ви себе почували в ролі клієнта (консультанта)?" "З якими труднощами ви стикалися?"

Вправа "Я відчуваю"

Мета. Розвиток емпатійного слухання, формування здатності входити в стан учня, вступати в контакт з його переживаннями.

Інструкція. "Прочитайте речення, зробіть хвилинну паузу, опишіть почуття мовця (найперше, що спаде вам на думку). Згодом прочитайте речення і знову перевірте себе для впевненості. Іншого разу спробуйте дати відповідь щодо кожного речення. Не бійтеся вживати не тільки окремі слова, а й цілі фрази".

Приклади висловлювань мовця:

1. Що тут за хаос? Кожен готовий розмовляти, але ніхто не готовий слухати. Невже ви такі егоїсти, що не можете знайти часу, щоб вислухати один одного?

а) Ваша негайна відповідь: "Я відчуваю....."

б) Ваша відповідь після певного роздуму: "Я відчуваю....."

2. Ми з вами ворогували тижнями, не слухаючи один одного, займаючись кожен своїми справами. Гадаю, що сьогодні ми зробили те, чого найбільше боялися: ми заговорили один з одним. Знаєте, було дуже приємно звертатися до вас, говорити з вами особисто, аніж кричати на вас.

а) Ваша негайна відповідь: "Я відчуваю....."

б) Ваша відповідь після певного роздуму: "Я відчуваю....."

Вправа "Я в тобі впевнений"

Мета. Створення довірливої психологічної атмосфери, вдосконалення емпатійних здібностей, емоційної чутливості та відкритості.

Кожен учасник підходить до особи, яка стоїть навпроти, бере її за руки і, звертаючись до неї, продовжує фразу: "Я в тобі впевнений" (наприклад, "Бо ти ніколи не зрадиш..."). Ведучому (викладачу) слід звернути увагу на те, що ці висловлювання були насправді щирими й правдивими. Після завершення звернень усі сідають на свої місця для обговорення вправи.

Зворотній зв'язок. Активне обговорення в групі ефективності даної вправи. Кожен учасник дає відповіді на питання: "Що я відчував при виконанні завдання?" Ведучому слід звернути увагу членів групи на важливість встановлення довірливих стосунків між вчителем та учнем, що можливо завдяки емпатії (проникливості, чутливості).

Дискусія "Чи потрібна мені емпатія?"

Мета. Виявлення рівня обізнаності учасників щодо проблеми емпатії, розуміння її актуальності.

Учасникам ставиться запитання: "Чи потрібно мені вміння співчувати та співпереживати іншим людям? Чому?", на яке вони повинні знайти якомога більше відповідей. Учасники швидко висловлюють усі ідеї, котрі спадають їм на думку. Ці ідеї записуються без коментарів та оцінок. Після висловлення думок відбувається активне обговорення проблеми і ведучий робить підсумок. Ведучий повинен бути готовий до того, що можуть виникнути різні погляди на проблему.

Вправа "Зрозумій іншого"

Мета. Формування здатності входити в стан учня, вступати в контакт з його переживаннями.

Кожний учасник повинен упродовж 2–3 хв. змалювати настрої одного з партнерів, тобто уявити собі при цьому людину, її стан, настрої, переживання, описати на папері. Потім усі нотатки зачитуються вголос, а той, чий настрої описували, співвідносить свій настрої з описаним, підтверджує або не підтверджує достовірність почутого. Обговорення при цьому не потрібне.

Вправа "Обери жести"

Мета. Розвиток емпатійного слухання, формування здатності входити в стан учня, вступати в контакт з його переживаннями.

Учасники сідають колом. Кожен отримує завдання: впродовж 5 хвилин розповісти якусь найсмійшнішу історію зі своєї практики, потім треба згадати найтяжчу. При цьому потрібно стежити, щоб розповідь була виразною та цікавою. Можна використовувати пози, жести, міміку.

Потім обговорюються найвдаліші індивідуальні жести: у когось це будуть руки, у іншого – усмішка, оригінальне словосполучення. Кожному слід обрати для себе найвиразніший жест.

Вправа "Чуття"

Мета. Формування здатності входити в стан учня, вступати в контакт з його переживаннями.

Учасники стають колом ближче один до одного, беруться за руки. Потримайте руку сусіда в своїй і спробуйте, не розплющуючи очей, сконцентруватись на долоні. Тепер подумайте, що ви можете сказати про емоційний стан людини, яка стоїть поряд? Необхідно обговорити свої почуття. Кожен оцінює роботу колеги за 5-бальною шкалою.

Гра "Позиційне спілкування"

Гра проводиться у 3 етапи. На першому 2 учасників програють ситуацію "Учитель – учень". Можна обрати такі теми: "Учень зірвав урок", "Учень курить у школі". Визначаються комунікативні позиції: учитель виступає суворим, реалізує формально-оцінювальний тип спілкування, учень – виправдовується. Обговорення ситуації в групі.

На другому етапі програється така сама ситуація, але вже міняються комунікативні позиції: учитель переходить на стиль умовляння, а учень поводить зарозуміло, з викликом. Обговорюються причини виникнення ситуацій залежно від вчителя та учня, а також можливості уникнення таких ситуацій.

На третьому етапі організовується груповий пошук засобів, що допомагають учителю налагодити психологічно повноцінне спілкування з учнями.

Вправа "Чую очима"

Мета гри – розпізнати людину, не розпитуючи про неї, проникнути в думки, що ретельно приховуються нею під час спілкування; краще зрозуміти відчуття небагатослівної людини.

Два учасники сідають у центр кола спиною один до одного й починають спілкування на актуальну тему. Після закінчення діалогу вони аналізують, наскільки комфортно вони почувалися, чим спричинено їх почуття в різних ситуаціях спілкування, у тому числі й обличчям одне до одного, але в різних положеннях: стоячи, сидячи, відкинувшись на спинку стільця, тримаючи руки й ноги перехрещеними, нахилившись уперед, направивши носки ніг і коліна один до одного, демонструючи долоні й розгорнувши поли піджака та ін.

Вправа "Емпатія"

Гра спрямована на розвиток уміння підтримувати контакт очей, розуміти співрозмовника.

Один з учасників виходить з аудиторії, решта називає три найкращі його риси характеру або зовнішності. "Охоронець інфор-

мації" записує, ким, коли і що було сказано. Гравець, який повертається, орієнтуючись на міміку, очі, має визначити авторів висловлювань. Група допомагає підказками: "гаряче", "тепло", "холодно".

Висновки. Отже, дослідження проблеми готовності майбутніх вчителів-філологів до використання емпатії як умови розвивального впливу в міжособистісних стосунках дало змогу встановити, що у більшості половини студентів філологічного факультету недостатньо сформований рівень емпатії з дітьми, переважна більшість студентів (52%) мають негативну і байдужу установку на сприйняття учнів, що свідчить про недостатню готовність більшості майбутніх вчителів до подальшої педагогічної діяльності. Це дає підстави наголошувати на необхідності створення тренінгових занять з метою розвитку вмінь розуміти, відображати та переживати емоційні стани учнів у різних ситуаціях, посилення емоційної чутливості, здатності до співчуття, розвитку навичок емпатійного слухання.

Перспективи подальших розвідок. Стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми, а розкриває можливості для подальших досліджень, зокрема проведення експерименту в контрольних та експериментальних групах, порівняльний аналіз розвитку емпатії у студентів різних факультетів, простеження динаміки явища емпатії на різних курсах упродовж тривалого періоду навчання студентів, порівняльний аналіз кількісних даних розвитку емпатії студентів-філологів до та після педагогічної практики.

Література

1. Астаханов Р. Психологическое воздействие и профессиональная установка педагога на эмпатийный способ взаимодействия // Психологическая наука и образование. – 2007. – №1. – С. 93–102.
2. Барна М.В. Програма соціально-психологічного тренінгу з розвитку емпатійності майбутніх практичних психологів // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №12. – С. 50–56.
3. Василишина Т.В. Емпатійні здібності вчителів. Психологічний аспект // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №5. – С. 16–21.
4. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація. – К.: Видавничий центр "Академія", 2006. – 256 с.
5. Кайрис С.Д. Емпатия как фактор педагогической профпригодности // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №3. – С. 42–45.
6. Лопсин Ч.И. Социально-психологические аспекты эмпатии личности // Журнал прикладной психологии. – 2003. – №4–5. – С. 100–103.
7. Мінько Т. Емпатія як умова розвивального впливу у міжособистісних стосунках // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №2. – С. 32–40.
8. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін. – К.: Вища школа, 2004. – 422 с.

Роль комунікативно-ситуативних вправ у формуванні мовної особистості

Термін "мовна особистість" був уведений у 80-ті роки ХХ століття російським лінгводидактом Ю.Карауловим ("Русский язык и языковая личность", 1987). На етапі реформування освіти він набув абсолютно нового звучання. У дослідженнях сучасних лінгводидактів М.Пентилюк, Л.Скуратівського, Г.Шелехової представлено основні складові поняття "мовна особистість", зокрема до них належить мовна, мовленнєва, предметна, прагматична, комунікативна компетенції; постійний інтелектуальний розвиток, духовне багатство особистості, акумулювання мовних традицій.

"Формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови", [4, с. 2] є основною метою навчання рідної мови, яка реалізується насамперед у процесі розвитку зв'язного мовлення.

На сучасному етапі становлення мовно-мовленнєвої освіти в Україні передбачається вдосконалення лінгводидактичного спрямування навчального процесу, наближення до вимог суспільства, яке потребує високоосвічених, інтелектуально розвинених громадян, що можуть вільно спілкуватися між собою. Досягти цього можливо за умов підвищення рівня викладання мови, пошуків нових підходів до навчання.

Мета нашої статті:

- з'ясувати значення комунікативної спрямованості навчання у формуванні мовної особистості;

- розглянути принципи добору комунікативно-ситуативних вправ.

Необхідним стає осмислення таких понять, як мовна й мовленнєва компетенція учнів, спілкування та його різновиди, комунікативна основа навчання мови тощо.

Поняття "компетенція", як зазначено М.Пентилюк, – ще добра обізнаність із чим-небудь. У процесі засвоєння мовної системи відбувається формування мовленнєвих умінь і навичок, мовної та мовленнєвої компетенції.

Це не тільки обізнаність із мовою, а й знання мовних одиниць, їх виражальних можливостей; володіння мовними вміннями й навичками" [2, с. 192]. Мовленнєва компетенція учнів – поняття комплексне.

Вона включає систему мовленнєвих умінь (уміння вести діалог, сприймати, відтворювати й створювати усні та письмові монологічні й діалогічні висловлювання різних видів, типів, стилів і жанрів тощо), що слугуватимуть учням для спілкування в різних життєвих ситуаціях. Зміст мовленнєвої компетенції полягає в умінні використовувати мовні засоби, адекватні меті спілкування, володінні мовленнєвими вміннями й навичками.

Поняття комунікативної компетенції більш широке, оскільки спрямоване на вирішення завдань, пов'язаних із формуванням мовної особистості. Зокрема з метою ефективно передавати й отримувати інформацію; досягати поставленої мети шляхом переконання співрозмовника та спонукання до дії; здійснення позитивної самопрезентації на основі володіння культурою мовлення, а також отримання додаткової інформації про співрозмовника (в основі якої лежать соціальні та психологічні чинники) [2; 3].

Проблема комунікативного підходу до навчання мови тісно пов'язана із практичною діяльністю та знайшла відображення в чинних програмах і підручниках з української мови. Сутність комунікативної спрямованості виявляється в умінні школярів розв'язувати комунікативні завдання з метою оволодіння високим рівнем спілкування рідною мовою. Розв'язання лінгвостилітичних та комунікативно-ситуативних завдань спрямоване на формування мовленнєвих умінь і навичок, які потребують створення мовно-мовленнєвого середовища.

Для їх успішної реалізації необхідна система вправ, що забезпечить поглиблення знань і вмінь учнів, їхньої мовної та мовленнєвої компетенцій.

Засвоюючи лексичне багатство, граматичну будову й стилістичні можливості рідної мови, учні вчаться будувати усні й письмові висловлювання, користуватися мовою в будь-якій життєвій ситуації.

Як зазначає М.Пентилюк, для розуміння суті спілкування необхідно навчити школярів давати відповіді на такі три запитання:

- причина потреби спілкування;
- адресат спілкування;
- спосіб спілкування.

Відповідь на перше запитання спрямована на те, щоб поінформувати співрозмовника (читача), висловити своє ставлення до чогось; щось довести слухачеві, співрозмовнику, читачеві, у чомусь їх переконати; з'ясувати ставлення іншої людини – автора письмового тексту чи співрозмовника – до певних питань, проблем тощо.

Під час розкриття змісту другого запитання школярі з'ясовують, що вибір адресата спілкування залежить від мовця, який визначає, ким має бути його співрозмовник. М.Пентилюк пропонує вчити учнів спілкуватися з різними адресатами, а не лише з учителями, оскільки спілкування з педагогом зводиться, як правило, до лінгвістичної мети навчання, реальне ж спілкування має позамовну мету – життєву ситуацію.

Відповідь на третє запитання передбачає визначити того, хто є співрозмовником (окрема людина – учитель, однокласник чи група людей), обов'язкове врахування мети спілкування, відповідно до якої добирається зміст та форма висловлювання.

Із метою зацікавленої взаємодії учнів із різними адресатами М.Пентилюк пропонує зважати на принцип урахування вікових особливостей учнів, психологічні чинники, що передбачають установаження контакту за інтересами школярів. На думку науковця, абстрактні теми, що позбавлені елементів проблемності, не сприяють активізації комунікативної діяльності учнів на уроці мови.

Отже, щоб забезпечити активне спілкування, необхідно враховувати ціннісні орієнтації школярів, змістове наповнення пропонованих текстів, їх виховне значення.

Серед важливих засобів формування мовленнєвих і комунікативних умінь на уроках української мови провідне місце належить ситуативним завданням, які сприяють реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до навчання.

За останні роки з'явилася достатня кількість публікацій, присвячених частковим аспектам використання ситуативних завдань (дидактична сутність, методика використання – Шевцова Л., Шелехова Г.; ситуативні завдання як засіб формування умінь і навичок діалогічного мовлення – Глазова О., місце ситуативних завдань у системі вправ – Донченко Т., психологічні особливості мовленнєвих ситуацій – Крутій К. та ін.). Усе це свідчить про актуальність методики використання ситуативних завдань на уроках української мови в системі.

Отже, під мовленнєвою ситуацією, у яку включаються учні, більшість науковців розуміють "динамічну систему взаємовідносин учнів, яка, завдяки її відображенню в свідомості, викликає потребу особистості в цілеспрямованій мовленнєвій діяльності й підтримує цю діяльність" [6, с. 34].

Л.Шевцова, Г.Лещенко розглядають ситуативність як принцип навчання в загальних рисах, що передбачає вивчення мови на основі й за допомогою ситуації (мовленнєвої ситуації). Вони наголошують,

що ситуації можуть визначатися такими провідними чинниками: соціальним статусом особи, її роллю як суб'єкта спілкування; діяльністю, яку особа виконує, та моральними критеріями. На їхню думку, у процесі спілкування необхідно використовувати всі можливі види діяльності учнів із метою розвитку їхнього мовлення [6].

Принцип ситуативності реалізується у зв'язку з виконанням ситуативних вправ – таких мовленнєвих завдань, виконання яких залежить від характеру уявної (або умовної) мовленнєвої ситуації. Основною ознакою ситуативної вправи є наявність мовленнєвого стимулу, що викликає мовленнєву реакцію учня, визначає вибір тієї чи іншої мовної одиниці.

Г.Лещенко називає як основний шлях формування узагальнених (комунікативних) умінь – створення мовленнєвих ситуацій, зорієнтованих на етап формування авторського задуму, що стимулюють бажання висловитись; а також тих, які викликають зриме уявлення про адресата мовлення.

Науковець наголошує й на створенні ситуацій, що вводять учнів у саму лабораторію породження думки: стимулюють процес творення монолога за наслідуванням; потребують конструктивної діяльності з елементами творчості; програмують побудову власних творчих вільних висловлювань (колективних, групових, індивідуальних).

Отже, під ситуативними розглядаються такі завдання з розвитку мовлення, які чітко окреслюють ситуацію спілкування, називають усі складові її частини: тему, мету, адресата мовлення, мовця, обставини спілкування тощо.

Основними у використанні ситуативних завдань є уроки розвитку зв'язного мовлення, на яких формуються уявлення про мовлення, його особливості, види мовленнєвої діяльності, спілкування, до яких, як обов'язковий компонент, входять комунікативно-ситуативні завдання.

Використовуючи комунікативно-ситуативні вправи поряд із тими, що є в підручниках для 5–7 класів, учитель сприятиме реалізації принципів диференціації та оптимізації навчання.

Завдяки застосуванню комунікативно-ситуативних вправ є можливість аналізувати текст у комунікативно-лінгвостилістичному аспекті.

Стилістичний аналіз тексту, особливо художнього, допомагає як закріпленню знань про стилістичні засоби мови, особливості окремих стилів мови й жанрів художніх творів, так і розвитку зв'язного мовлення.

М.Пентиліук, А.Нікітіна [2] наголошують на врахуванні в процесі аналізу тексту лінгвістичних понять (усні й письмові тексти, монологічні й діалогічні, розповідь, опис, роздум, контекст та інші).

Основними параметрами аналізу тексту вони вважають визначення теми й головної думки, виділення мікротем, визначення стилю й типу мовлення, аналіз структури й мовних засобів. Він здійснюється комплексно або частково в процесі реалізації ряду важливих принципів: просторово-часової співвіднесеності тексту з дійсністю, авторського ставлення до зображуваного, жанрової приналежності тексту, урахування особливостей стилю письменника, смислової та структурно-граматичної організації тексту, аналізу тексту за рівнями мови, виявлення конкретних засобів образності [2, с. 298].

У чинних програмах з української мови для 5–12 класів [4] зазначено, що кожен вид роботи з розвитку зв'язного мовлення повинен сприяти засвоєнню мовленнєвих умінь, у формуванні яких А.Нікітіна виділяє такі етапи: кумуляцію (накопичення лінгвістичних знань), мотивацію (забезпечення мотивуючого впливу на учнів лінгвістичної теорії), усвідомлення (опрацювання текстів-зразків), тренування (проблемні, творчі вправи, ситуативні завдання), узагальнення (виявлення рівня сформованості мовленнєвих умінь і навичок). Відповідно до мети та етапів формування мовленнєвих умінь науковець класифікує вправи, серед яких важливе місце відводить тренувально-мовленнєвим і творчим [2, с. 280].

Отже, комунікативна діяльність повинна здійснюватися в процесі розв'язання учнями системи мовленнєвих завдань, спілкування, висловлювання власних думок і почуттів, що зумовлюються багатством внутрішнього світу дітей.

Для його збагачення необхідно враховувати перш за все соціокультурний принцип – вивчення мови на основі засвоєння оригінальної національної та світової культури, що відображена у віруваннях, традиціях, усній народній творчості, музиці, живописі, риторичній спадщині, що здійснюється в процесі підготовки й виконання творчих робіт різних жанрів, використання текстів із виразним спрямуванням на виховання патріотичних, морально-етичних, екологічних переконань та естетичних смаків. На цьому наголошують сучасні лінгводидакти Л.Скुरатівський, Г.Шелехова [4].

Вирішальним у розвитку зв'язного мовлення є принцип органічного поєднання мови й мовлення як засобу й способу мовленнєвої діяльності, дотримання якого сприяє подоланню формального характеру мовної освіти.

Реалізація в процесі навчання рідної мови комунікативної, пізнавальної, культуроносної, експресивної, естетичної функцій спонукає до використання навчальних засобів, якими повинна стати система

комунікативно-ситуативних вправ, а також засоби формування загальнолюдських морально-етичних норм та духовних цінностей мовної особистості.

Література

1. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: Посібник для вчителів. – К.: Рад. школа, 1986. – 168 с.
2. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів / За ред. проф. М.І.Пентиліюк. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.
3. Пентиліюк М. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови // УМЛШ. – 1999. – №3. – С. 8–10.
4. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова 5–12 класи / За ред. Л.В.Скуратівського. – Київ–Ірпінь: Перун, 2005. – 176 с.
5. Скуратівський Л.В., Шелехова Г.Т. Концепція підручника рідної мови (української) 5–11 класи // Українська мова і література в школі. – 2000. – №3. – С. 5–7.
6. Шевцова Л. Активізація пізнавальної діяльності учнів шляхом застосування ситуативних завдань // Дивослово. – 2001. – №12. – С. 43–45.

О.В.Банзерук

Вивчення стилістики у школі

Донедавна стилістика як окрема дисципліна у шкільній програмі не виділялась і відповідно не вивчалася.

Лева частка шкільної програми припадала на долю граматики, яка розкривала закономірності розвитку мови, демонструвала учням її структурні закономірності та різноманіття форм. Інакше кажучи, реалізувався переважно теоретичний аспект академічного курсу мови, а вироблення вмінь і навичок практичного володіння цими знаннями відсувалося на другий план. Тому для більшості учнів рідна мова, на жаль, була лише сукупністю сухих правил, формул і схем. Складність і затеоризованість у викладі навчального матеріалу, шаблонність та репродуктивність у його відтворенні й сприйнятті не потребували якихось значних інтелектуальних зусиль і напруження розумової діяльності [2, с. 4].

Щоправда, останнім часом було здійснено спробу усунути надмірну ускладненість матеріалу, приділити більше уваги формуванню

мовленневих умінь і навичок шляхом уведення окремого розділу шкільної програми – розвитку зв'язного мовлення.

Цей підхід до викладання рідної мови чітко реалізовувався у наявних підручниках і шкільних програмах. Так, у 50–70-х роках посібники містили адаптований до рівня учнів академічний курс української мови, який мав на меті розвиток лінгвістичної компетенції учня й удосконалення вмінь і навичок грамотного письма.

Підручники 80–90-х років, крім цього, уміщували матеріал з розвитку зв'язного мовлення, на опрацювання якого відводилася лише чверть навчального часу. За першим зі згаданих посібників навчалися ми з вами у школі, за другими – вивчали методику викладання української мови в інституті (тоді ще педагогічному).

Підручники початку XXI ст. відбивають сучасні освітні тенденції. Зокрема, збільшення кількості годин на вивчення мови в старших класах, посилення комунікативної лінії, уведення в програму елементів риторики, культури мови і стилістики. Тож сьогодні спостерігаємо розширення й поглиблення курсу рідної мови основами практичної риторики і стилістики та культурологічною змістовою лінією [3, с. 20].

Вимоги до сьогоденної мовної освіти сформульовано в ряді програмових документів: Концепції мовної освіти 12-річної школи, Концепції навчання рідної (української) мови, Концепції когнітивної методики навчання української мови, Концепції підручника з рідної мови, у програмі курсу "Рідна мова", – розроблених фахівцями найвищого рівня – Лабораторією вивчення української мови Інституту педагогіки АПН України. Завдання нової школи – виховати всебічно розвинену особистість, яка володіла б мовою практично: вільно, досконало, доречно. "Курс рідної мови має набути комунікативно-практичного спрямування, навчити школярів комунікативно виправдано користуватися рідною мовою в різних видах мовленнєвої діяльності" [2, с. 4].

У світлі сказаного шкільний підручник XXI ст. повинен ґрунтуватися на функціонально-комунікативній основі з опорою на кращі здобутки національної і світової культури, гармонійно поєднувати всі види мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письмо. Однак у нових підручниках повинна з'явитися ціла система роботи з формування творчих здібностей учнів і їх емоційно-ціннісної сфери [7, с. 7; 8, с. 71].

У нинішній школі навчання мови має бути спрямоване на активне, правильне й доречне застосування у щоденному спілкуванні. Одним із завдань чинної програми для середньої загальноосвітньої

школи є вироблення "уміння й навички комунікативно виправдано користуватися засобами мови у різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету" [5, с. 4].

Отже, в сьогоденній мовній шкільній освіті зміщено акцент із теоретико-лінгвістичного на функціонально-стилістичний підхід до вивчення рідної мови, який передбачає розвиток у школярів стилістичних умінь і навичок, розширення відомостей із теоретичної стилістики, застосування азів практичних риторики та стилістики, культури мови на кожному уроці, а не лише на окремих годинах із розвитку зв'язного мовлення.

Програма курсу рідної мови передбачає формування в учнів таких стилістичних умінь:

1. Виявлення мовних засобів у зв'язному тексті, з'ясування їх стилістичного забарвлення.

2. Характеристика стилів мови і їх специфіки.

3. Добір синонімів, антонімів, омонімів, паронімів до поданих лексем залежно від стилю мови і комунікативної ситуації.

4. Здійснення стилістичного аналізу тексту (власного і чужого).

5. Створення текстів різних стилів, видів і жанрів за поданою схемою.

6. Аналіз, редагування й удосконалення висловлювання в різних стилях, видах і жанрах [5, с. 5].

Для того, щоб робота над виробленням цих умінь набула системного характеру, потрібно її проводити, уплітаючи в лінгвістичну, культурологічну, комунікативну та діяльнісну змістові лінії уроку, підкріплювати теоретичний матеріал стилістичними вправами з різних розділів.

Розглянемо орієнтовний зміст таких уроків.

На відміну від фонетики й орфоєпії, лексика і фразеології та граматики, які вивчаються у шкільному курсі, стилістика розглядає виражальні можливості мовних одиниць цих рівнів – звуків, фонем, лексем, фразеологізмів, морфем і синтаксем – у текстах наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного, художнього, епістолярного та конфесійного стилів мови з метою з'ясування особливостей кожного з різновидів. Разом зі згаданими розділами стилістика становить "систему систем" національної мови.

Безперечно, найбільшим стилістичним потенціалом володіють лексика, фразеологія та синтаксис, що зумовлене різноманітністю лексичних і стилістичних значень слів і багатобарв'ям синтаксичних конструкцій. Проте кожний розділ шкільного курсу мови придатний

для стилістичної роботи [1, с. 222]. Так, у вивчення звукового складу може бути органічно вплетена фоностилістика – розділ стилістики, який вивчає стилістичні можливості звукової структури мови в художньому стилі мови. Засоби фоностилістики: звукова анафора й епіфора, асонанс, алітерація, рима, ритміка – розглядаються на високохудожніх прикладах – фрагментах поетичних і прозових творів кращих майстрів красномовства, які вивчаються в курсі української літератури. Принагідно можна працювати над фонетичними синонімами (чи варіантами) типу: ворота – врата, посміхатись – посміхатися, брівоньки – бровоньки, Україна – Вкраїна тощо.

Лексична стилістика представляє функціонально-стилістичну диференціацію словникового складу мови на стилістично нейтральні і стилістично забарвлені одиниці; визначає види забарвлення (емоційне чи функціональне, книжне чи розмовне); аналізує виразові можливості архаїзмів, історизмів, старослов'янizmів, неологізмів, okazіоналізмів, термінів, діалектизмів, розмовно-просторічної, арготичної, жаргонної лексики у текстах різних стилів та жанрів.

Паралельно ведеться робота над ідеографічними (типу оплески – аплодисменти, лінгвістика – мовознавство, водограй – фонтан, вітрило – парус) і стилістичними синонімами (на кшталт говорити – паякати, базікати; вогонь – ватра, кострище і т.п.).

Навчальний матеріал із фразеології (поняття про фразеологію, фразеологічний зворот, типи фразеологізмів: фразеологічне зрощення, фразеологічна єдність, фразеологічне сполучення) може супроводжуватися з'ясуванням лексичних значень фразеологізмів, визначення їх джерел (народна мова, професійно-виробнича сфера, міфи Давньої Греції, фразеологізми біблійного походження, крилаті вислови видатних людей, прислів'я, приказки). Теоретичні відомості доречно доповнити добром фразеологічних синонімів і антонімів, вправами на пошук фразеологічних відповідників з російської мови, визначенням стилістичного забарвлення фразеологізмів у різних текстах.

Розглядаючи теоретичний матеріал про словотвір і способи творення слів – морфологічні (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, основокладання, аббревіація) і неморфологічні (морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний), – доречно його підкріпити демонстрацією стилістичних можливостей афіксів (префіксів, суфіксів, постфіксів), складних і складноскорочених слів у книжних і некнижних стилях, з огляду на їх специфіку.

Відомості з морфології доцільно супроводжувати практичним матеріалом зі стилістичної морфології, спрямованим на з'ясування багатого виражального резерву граматичних форм усіх частин мови в текстах різних стилів. Увагу учнів привертає стилістична роль категорій роду, числа, відмінка іменників; стягнених і нестягнених, повних і коротких, ступеньованих і неступеньованих форм прикметників; словозмінних паралельних форм займенників; категорія виду, часу, способу дієслів тощо.

Роботу над стилістичною морфологією і словотвором продовжать вправи на добір граматичних синонімів (типу тверда – твердая, батьку – батькові, граблів – грабель, хочемо – хотим) і визначення їх стилістичного значення.

Актуалізація опорних знань про словосполучення і речення відбувається на основі стилістичного синтаксису. Старшокласники повинні знати, що цей розділ курсу української мови володіє найширшими виразовими можливостями, проте на відміну від одиниць фонетики, лексики, фразеології, морфології та словотвору, у яких є яскраве стильове і стилістичне забарвлення, синтаксис їх не має. Доречно говорити про деякі обмеження у використанні окремих конструкцій чи зворотів у певному різновиді мовлення, а не конкретному функціональному стилі [6, с. 35]. Школярі дізнаються про стилістичний потенціал різних синтаксичних структур: простого (повного/неповного, одно/двоскладного, поширеного/непоширеного), ускладненого (звертанням, вставною і вставленою конструкцією, прямою мовою і цитатою, однорідністю, відокремленнями – додатків, означень, прикладок, обставин); складного (сурядного, підрядного, безсполучникового, з різними типами граматичного зв'язку) речень; періода, надфразної єдності.

Сильна виражальність, крім цього, закладена у способах вираження членів речення, синонімії форм присудка, порядку слів; способах інтонаційного оформлення та модальності; синонімії прикметникових і безприкметникових речень; конструкцій із дієприкметниковими й дієприслівниковими зворотами, їх російських та українських відповідників.

Першим етапом засвоєння набутих учнями знань із стилістики має бути виконання усних вправ, спрямованих на розвиток усного мовлення. Усні завдання значною мірою пов'язані з виразним читанням, зокрема, інтонуювання речення та його компонентів; демонструють явище милозвучності мови, виразність звукового оформлення поетичного і прозового мовлення; закріплюють навички стиліс-

тичного аналізу текстів різних стилів; визначають стилістичні відтінки значень слів.

На другому етапі роботи з розвитку писемного мовлення старшокласники активізують уміння і навички редагування речень зі стилістичними й нестилістичними помилками, конструюють висловлення та тексти за поданою темою в різних стилях і жанрах; удосконалюють стиль написаного [6, с. 8].

Отже, сьогодні функціональна стилістика виступає необхідною структурною складовою шкільного курсу української мови. Кожен його теоретичний розділ має органічно доповнюватися матеріалом зі стилістики та завершуватися системою стилістичних вправ, усних і письмових, спрямованих на вироблення у школярів стилістичних умінь та навичок, а відтак на розвиток змістовного, правильно побудованого, комунікативно виправданого, багатого, виразного, доречного в тій чи іншій ситуації мовлення.

Література

1. Беляєв О.М., Мельничайко В.Я. Методика вивчення української мови в школі. – К., 1987. – С. 222–232.
2. Донченко Т.К. Про концепцію вивчення рідної мови в школі // Українська мова і література в школі. – 1993. – №1. – С. 3–4.
3. Ключек Г.І. Якби ви вчилися так, як треба... // Українська мова і література в середніх школах, ліцеях, гімназіях. – 2002. – №1. – С. 14–42.
4. Луценко В. До вивчення функціональної стилістики в 5–9 класах загальноосвітньої школи // Українська мова та література в школі. – 2006. – №1. – С. 7–10.
5. Рідна мова. 5–11 класи: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (Л.В.Скуратівський, Г.Т.Шелехова, В.І.Новосьолова). – К., 2001. – 94 с.
6. Семчук Дарія. Курс практичної стилістики та культури мовлення: Навчальний посібник для старшокласників // Українська мова і література. – 2003. – Ч. 21–23, червень. – 61 с.
7. Скуратівський Л.В. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова). Проект // Українська мова і література в школі. – 2002. – №2. – С. 4–10.
8. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів / За ред. М.Пентиліук. – К., 2005. – С. 69–72.

Форми інтерактивного навчання на уроках української літератури

Розбудова державності в Україні зумовила нові підходи до розвитку освіти. Сьогодні в освіті України спостерігається 2 тенденції.

1. Удосконалення традиційних методик.

2. Пошук і розробка нових, більш ефективних альтернативних технологій.

Як результат з'являється численна кількість інноваційних проєктів, над якими, перш ніж увести їх до шкільної практики, потрібно здійснити педагогічну експертизу, тобто перевірити на доцільність, результативність і відповідність меті сучасної освіти.

Враховуючи той факт, що останнім часом в освіті сталися певні зміни, зумовлені реформуванням загальноосвітньої школи, яка стала на шлях вдосконалення, кожен словесник повинен знати, які сучасні навчальні технології ефективно застосовувати саме на уроках української літератури. У зв'язку з цим підтримка інноваційних освітніх проєктів, розповсюдження нововведень, забезпечення доступу до них вчителів-словесників, здійснення діагностики інноваційних ідей є досить актуальними проблемами сьогодення і мають суттєвий вплив на підвищення ефективності та якості навчального процесу.

На нашу думку, для створення сприятливих умов розвитку освіти учителю необхідно відійти від авторитаризму й за основу своєї діяльності взяти методику інтерактивного навчання, що в перекладі з англійської означає "взаємно діяти" (від "interact" – "inter" – взаємний, "act" – діяти) [1, с. 6], адже **інтерактивне навчання** – "це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, що має за мету створення комфортних умов навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність" [1, с. 6].

"Інтерактив виключає домінування як одного виступаючого, так і однієї думки над іншою" [5, с. 4]. Саме цей аспект інтерактивного навчання у зв'язку з орієнтацією сучасної літературної освіти на діалогізм як принцип розуміння художнього тексту, на діалог двох суб'єктів навчального процесу – учня і вчителя, роблять інтерактивну технологію особливо привабливою для вчителя української літератури. Адже за традиційною "суб'єкт-об'єктною" системою навчання позиція вчителя вважається єдино правильною, а для уроків української літератури характерний дискусійний характер, позиція як

учителя, так і учня може бути переконливо обґрунтованою, і мати єдину точку зору досить часто просто неможливо. *Наприклад*, стосовно правильності ракурсу трактування життєвого вибору поета (*В.Стус як борець за свободу слова; П.Тичина як автор слова за еказівкою влади*), щодо персонажа твору (*Чіпка – "правдошукач" чи "пропаща сила" за романом Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?.."*). Роль учителя на такому уроці зводиться до наставника, який лише спрямовує думки учнів у правильне русло, а не нав'язує власні. Інтерактивний урок передбачає саме такі відносини учителя і учня.

На відміну від традиційних методик, інтерактивні навчальні технології не призначені для певних навчальних завдань, а самою своєю структурою моделюють кінцевий результат.

Інтерактивне навчання є сукупністю технологій, які "обслуговують" певні форми організації діяльності учнів на уроці. У сучасній педагогіці виділяють такі:

1. Парну (робота учнів з педагогом чи однолітком один на один).
2. Фронтальну (учитель навчає одночасно групу учнів або весь клас).
3. Групову або кооперативну (всі учні активно навчають один одного).
4. Індивідуальну (самостійну) роботу учня.

Дослідники О.Пометун і Л.Пироженко груповою формою називають фронтальну, а групову – кооперативною.

Відповідно до загальної класифікації на уроках української літератури інтерактивне навчання використовують у разі застосування фронтальної й кооперативної форм організації навчальної діяльності учнів (інтерактивні технології передбачають саме ці дві форми). Кожна з них має свої особливості, на які необхідно зважати при визначенні способів організації засвоєння учнями знань.

Розглянемо характеристику групової і кооперативної форми організації діяльності учнів на уроці української літератури за класифікацією О.Пометуна та Л.Пироженка [5, с. 13].

Фронтальна форма організації навчальної діяльності відзначається тим, що кількість слухачів завжди перебільшує кількість тих, хто говорить, адже передбачає навчання однією людиною (здебільшого вчителем або заздалегідь підготовленим учнем) групи учнів або цілого класу. За такої організації навчальної діяльності учнів на уроках української літератури усі учні постійно працюють разом чи індивідуально над одним завданням із подальшим контролем

результатів, і вона може бути використана, *наприклад*, на уроці з елементами виразного читання поезії: учневі дається завдання самостійно опрацювати тему "*Засоби виразного читання*", підготувати для зразка виразне читання поезії на вибір, пояснити тему одно-класникам на уроці, дати рекомендації, як краще засвоїти цей матеріал; на уроках позакласного читання – підготовлений учень ділиться враженнями від твору, спираючись на текст, ставить проблемні запитання, на які учні відповідають в кінці уроку; після ознайомлення з новим твором: учням ставиться завдання самостійно підготувати питання до твору і за ними провести бесіду з однокласниками.

Кооперативна форма навчальної діяльності учнів – "це найскладніша, специфічна форма організації навчальної діяльності учнів, яка принципово відрізняється від решти" [5, с. 14]. Це навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. На уроці української літератури дану форму організації навчального процесу розглянемо на прикладі теми "*Образи роману О.Гончара "Собор"*", використавши її на етапі узагальнення у формі "суду" над Володькою Лободою. Клас розбивається на групи: обвинувачений (група готується до обвинувачень і можливих варіантів виправдання); прокурор (подає звинувачення – негативні риси персонажа); адвокат (намагається виправдати обвинуваченого, переконати у правильності рішення або відсутності іншого вибору, подаючи аргументи, які характеризують образ із позитивного боку); суддя (на нашу думку, бажано, щоб цю роль виконував учитель і скеровував думки і позиції учнів у правильне русло). Після підготовки кожна група висуває на роль судді, адвоката і прокурора одного учасника, а решта доповнюють або допомагають з дозволу "судді". За такої організації навчання вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими спрямовує діяльність усіх груп. Таке навчання відкриває можливості співпраці ровесників, дозволяє реалізувати природне прагнення людини до спілкування, сприяє ефективному засвоєнню знань та формуванню вмінь відстоювати свою думку, розвиває критичне мислення. Така модель легко поєднується з традиційними формами і методами і може застосовуватися на різних етапах навчання.

Зазначимо декілька суттєвих елементів співробітництва на уроці.

1. Позитивна взаємодія.

Коли позитивна взаємозалежність вибудована міцно, для всіх стає абсолютно зрозуміло, що зусилля кожного члена групи потрібні і незамінні для успіху всієї групи, кожен учасник вносить унікальний

вклад у спільні зусилля групи завдяки своїм можливостям та ролі у виконанні завдання. *Наприклад*, під час вивчення творчості *Остапа Вишні* всі учні отримали домашнє завдання: дібрати з творів письменника приклади засобів гумористичного відображення дійсності. На уроці клас ділиться на групи, і кожен учасник по черзі повинен зачитувати власний приклад. Якщо хоча б у одного члена групи закінчуються приклади – група вибуває з гри і отримує відповідну кількість балів.

2. Особистісна взаємодія.

Даний елемент взаємодії стимулює діяльність учнів, причому важливо, щоб вони, працюючи, сиділи обличчям один до одного. Діти повинні займатися реальною діяльністю, у якій кожен працює на всіх, спільно використовуючи всі можливості, допомагаючи один одному, підтримуючи, заохочуючи і радіючи з досягнень товаришів. *Наприклад*, після закінчення вивчення творчості письменника групам можна дати таке завдання: перелічити збірки класика літератури (наприклад *І.Франка*, *Л.Костенко*), відомі твори (*Панас Мирний*, *О.Кобилянська*), прізвища Чіпки (за романом *Панаса Мирного* "*Хіба ревуть воли, як ясла повні?..*") та ін. Такі завдання потребують конкретних знань, тому успіх групи повністю залежить від її учасників.

3. Індивідуальна і групова підзвітність.

Два різні рівні підзвітності неодмінно повинні бути включені в уроки літератури, базовані на кооперативному навчанні. Група має відповідати за досягнення своїх цілей, і кожен несе відповідальність за свою частину роботи. Індивідуальна підзвітність існує, коли оцінюється діяльність кожної особи, щоб визначити, хто під час навчання потребує більше допомоги, підтримки і схвалення. Адже ціль кооперативного навчання в навчальних групах полягає в тому, щоб кожен член групи зміцнився, реалізувався як повноправна особистість заради індивідуальної компетентності. *Наприклад*, під час вивчення теми "*Почуття роду, образ матері у творах Б.Антоненка-Давидовича*" "*Слово матері*", *Є.Гуцала* "*Хто ти?*", *А.Гая* "*Блаженна Марія*" учні об'єднуються у групи по 4 учасники і кожен отримує індивідуальне завдання. Підсумувавши результати роботи кожного учасника, група повинна підготувати доповідь.

Наприклад, 1 група – *Б.Антоненко-Давидович* "*Слово матері*".

1. Охарактеризуйте ідеали сімейного виховання.

2. Морально-етичні чесноти батьків і роль материнського заповіту в долі сина?

2 група – *А.Гай* "*Блаженна Марія*".

1. Чи заслуговувала Марія на самотність, на яку була приречена на схилі літ?

2. Марія блаженна, бо близько до Бога чи несповна розуму?

3 група – *Є. Гуцало "Хто ти?"*.

1. Прокоментуйте цитату: "Хіба так буває – дві Галі?"

2. Характеристика героїні крізь призму інтер'єру житла?

4. Розвиток навичок міжособистісного спілкування і спілкування в невеликих групах.

Цей елемент є необхідним для ефективної співпраці на уроках літератури, тому соціальні вміння спілкування слід розвивати так само цілеспрямовано й ретельно, як і академічні навички. Потрібно створити таку атмосферу, щоб кожен учень мав можливість висловити свою думку, і вона ні в якому разі не повинна бути різко оскаржена чи проігнорована. *Наприклад*, якщо один учень погоджується з вибором героя твору *М.Хвильового "Я (Романтика)"*, а інший – ні, але при цьому необхідно обґрунтувати поляризовані позиції.

5. Опрацювання даних про роботу групи.

Воно відбувається, коли члени групи обговорюють, наскільки успішно вони досягли своїх цілей, і підтримують ефективні робочі стосунки.

Отже, кооперативне навчання на уроках літератури сприяє активному засвоєнню матеріалу. Спільні дії в малих групах, обговорення матеріалу з іншими, навчання один одного дають можливість краще зрозуміти, опанувати матеріал, врахувати різні аспекти проблеми.

За допомогою розглянутих інтерактивних форм організації навчання формуються вміння приймати рішення, колективно вирішувати проблему, бажання виконувати творчі завдання, розширювати спілкування з іншими людьми. Організація такого навчання дає змогу створити ситуації пошуку, сумніву, успіху, протиріччя, переконання, співпереживання, задоволення чи смутку, аналізу та самооцінки своїх дій.

Таким чином, нами з'ясовано, що реалізація форм інтерактивного навчання на уроках української літератури дає позитивні результати в контексті підготовки випускників загальноосвітніх навчальних закладів до життя в сучасних соціально-економічних умовах, забезпечує новий якісний рівень застосування набутих літературних знань щодо формування і розвитку їх творчих індивідуальностей, тобто допомагає вчителям-словесникам швидко й ефективно реалізувати як навчальну, так і розвивальну мету.

Література

1. Андрєєва В.М. Методичний банк. Інновації на уроках // Управління школою. – 2004. – №3. – С. 1–8.

2. Буркова Л. Класифікація педагогічних інновацій – перший етап науково-педагогічної експертизи // Директор школи. – 2002. – №35, вересень. – С. 1–6, 8–9.
3. Годкевич Н. Інтерактивні технології // Завуч. – 2004. – №6. – С. 9–12.
4. Гулінська О. Інтерактивне навчання // Сільська школа України. – 2004. – №27, вересень – С. 15–19.
5. Інтерактивні технології навчання // Хімія. Біологія. Бібліотека. – 2004. – №8. – С. 4–25.
6. Крамаренко С. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів // Відкритий урок. – 2002. – №5–6. – С. 7–10.

В.Г.Кучерявець

**До питання про технологію самотворення себе
як особистості (на матеріалі книги-самопрезентації
І.А.Зязюна "Педагогіка добра: ідеали і реалії")**

Головний стратегічний напрям розвитку світової та вітчизняної системи освіти лежить у площині вирішення проблем становлення особистості учнів та вчителів, технологізації цього процесу.

Саме поняття "технологія" означає знання про майстерність. Двадцять років тому технологічний підхід практично не використовувався у вітчизняній практиці, хоча думки про технологізацію освіти висловив ще Я.А.Коменський. У Росії поняття "педагогічні технології" згадувалося у 20-х роках ХХ століття у працях з педології (В.Бехтерев, І.Павлов, С.Шацький, А.Ухтомський), у подальшому сутність його досліджували російські й вітчизняні науковці, зокрема В.Безпалько, Т.Ільїна, М.Кларін, І.Лернер, А.Макаренко, Т.Назарова, Г.Селевко, В.Сухомлинський та ін. Останнє десятиліття ознаменоване як активним вивченням конкретних напрямків технологізації освіти, а саме технологій жіночої освіти й виховання, співробітництва учителя та сім'ї, Інтернет-технологій як фактора підвищення кваліфікації вчителя, індивідуалізованого навчання, роботи з агресивною дитиною та ін. (Г.Лактіонова, С.Алексієнко, Л.Липова, В.Набока, Р.Охрімчук...), так і появою навчально-методичних посібників, в яких ґрунтовно розглядаються концептуальні положення технологічного підходу в освіті, теоретичні основи розробки сучасних педагогічних технологій (І.Дичківська, Г.Дем'янюк, В.Кушнір, І.Первушевська, О.Пєхота, А.Підласий, І.Підласий та ін.).

Величезний внесок у педагогічну освіту, зокрема, в удосконалення технології підготовки сучасного вчителя, належить І.А.Зязюну, доктору філософських наук, академіку, який у своїй професійній діяльності виходив і виходить із переконання, що "вчитель – основоположна сила соціального відтворення – культурного, економічного, політичного. Без нього унеможлиблюється соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу" [1, с. 13]. Зязюн І.А. – ініціатор розробки і введення в програми вищих педагогічних закладів курсу "Основи педагогічної майстерності" як умови і засобу реалізації особистості вчителя, його гуманістичної позиції, творчого потенціалу. Свій шлях до створення такого курсу, до оновленого розуміння змісту і технології підготовки вчителя як особистості, здатної до самовдосконалення, до ефективної саморегуляції внутрішніх станів, реалізації своїх талантів Іван Андрійович розкриває у своєрідній книзі-самопрезентації "Педагогіка добра: ідеали і реалії". І не випадково вона номінована як навчально-методичний посібник, адже на її сторінках автор не просто презентує свій життєвий шлях, а послідовно і відкрито розкриває зміст своїх життєвих цінностей, характеризує перед своїми наступниками основні рушійні сили свого життєвого поступу, аналізує системотвірні фактори особистісного зростання, самоствердження в собі Людини і Педагога. По суті, ми маємо змогу зазирнути в живий процес самотворення себе як особистості.

Взявши за основу авторський текст, спробуємо виокремити і коротко охарактеризувати основні системотвірні фактори та складові технології самотворення себе як особистості. Перш за все, хочемо зауважити, що дана технологія представлена у навчально-методичному посібнику як поступальний процес, на кожному з етапів якого особистість постає перед необхідністю вирішувати все нові і більш складні життєво-професійні проблеми, і саме кількісний та якісний характер концентрованих зусиль піднімає її на новий виток самотворення.

Першопштовх у цьому складному процесі належить родині. Щоб духовно-патріотична потреба стала системотвірним фактором особистості, яка пізнає і прагне вдосконалювати світ за законами Правди, Краси і Добра, людині у найчистішу пору життя необхідно обов'язково почерпнути із глибокої криниці своїх предків як "божого осередка духовності, людяності, життєвої правди й правдивості", засвоїти "основне педагогічне кредо батьків: твоє щастя у твоїх руках" [1, с. 8].

Чим більше позитивної почуттєвості одержує дитина в перші шкільні роки, тим необхіднішими для неї стануть життєрадісність і оптимізм, занурення у процес пізнання, потреба у самоствердженні, – це найважливіший із психолого-педагогічних законів, який спрацюватиме довічно і сприятиме переходу навчання в самонавчання, освіти в самоосвіту, виховання у самовиховання. Саме в цьому переконує нас І.А.Зязюн, змальовуючи перші зустрічі з педагогічним талантом своїх учителів, і підсумовує: безталанних педагогів немає. "Дуже красива", "добре співала", "володіла художнім словом", "блискучий дидактик", "неперевершений психолог", "актор вищого ґатунку", "музикант і співак", "завжди підтягнутий, ошатний, вродливий поставою і психологічною духовністю", "вчитель – зірка... – незабутня божою обдарованістю поваги, любові і вимогливості до нас, ще недосвідчених у житті, ще часто-густо безпорадних у ставленні один до одного і до оточуючих нас людей", "розумний, талант, батько – вчитель" – ось ті реальні характеристики, з яких юна особистість творить ідеальний образ Вчителя, образ, що викликає зачарування, магічний у своїй привабливості і потребі наслідувати, "доторкнутися", "присвоїти" хоч якусь частинку своїм власним життям. Наявність Вчителя в центрі, в самому серці реальної, "живої" технології особистісного самотворення, гуманістична спрямованість його діяльності, його благодіючий вплив уможливають переживання перших духовних злетів, перших успіхів прилюдних виступів, розвиток здібності психологічного впливу на аудиторію, на партнера по спілкуванню, що є визначальним для формування позитивної "Я-концепції". Саме шкільні вчителі допомогли усвідомити, що всі життєві досягнення "зумовлюються напруженою працею саморозвитку власних здібностей впродовж усього життя. Особиста ініціатива та її самореалізація – рушійний чинник життєвого простору людини" [1, с. 10]. Пізніше будуть інші вчителі, але саме шкільні заклали установку на пошук Вчителя в житті, високий його образ, який не дозволяє опускатися в духовному саморозвитку, допустити можливість орієнтації на зовні успішний примітив, самозакоханість, інтелектуальну убогість.

Велику увагу І.А.Зязюн приділяє вищій школі як наступному і особливо важливому за своїм функціональним навантаженням етапові становлення особистості. Сьогодні, коли вища освіта стає фактично обов'язковою, роздуми пошанованого в Україні та за її межами

педагога і громадянина викликають непідробний інтерес. Маркери образу-ідеалу вчителя на цьому етапі неодмінно урізноманітнюються і ускладнюються, оскільки зростають і ускладнюються завдання, що актуалізуються особистістю у своєму саморозвитку: "самостійність", "відмежованість від тенденційного проповідування ідеології", "надзвичайна обізнаність", "уособлення педагогічного і наукового таланту", "приклад відданості ідеї", "інтелігентність", "високий рівень відповідальності", "логічна послідовність", "доторкування філософською проблематикою до всіх життєвих сфер", "виконавська майстерність лектора на рівні видатного актора", "виняткові організаційні здібності", "талант дипломата", "повага до студента", "розсудливість, добротворність, серйозність, людяність, щирість"... [див. 1, с. 34–35]. Вчителі вищої школи активно сприяли реалізації такої функції, як саморозвиток власного досвіду, власної духовності. Автор щиро зізнається: у скрутну хвилину "фізичних сил мені додавав такий близький і бажаний уявний образ кафедралів-естетиків" [1, с. 60].

Талановитий педагог і організатор освіти, І.А.Зязюн, відтворюючи на сторінках посібника-самопрезентації постаті найкращих, незабутніх своїх учителів, не моралізує, не нав'язує нам своїх повчань. Ні, він щиро і переконливо обґрунтовує думку про те, що вчитель – важливий, якщо не найважливіший, визначальний, по суті, системотвірний фактор технології самопобудови особистості. Звичайно ж, ним може бути не кожен, хто грою випадку змушений виконувати цю функцію, а лише той, хто здатен провести душу і серце дитини, особистості у періоди її активного розвитку від "зачарування" до "захоплення і бажання наслідувати всі позитиви цієї талановитої людини" [1, с. 33]. Найперше з Учителя списуються найпривабливіші моменти для власного життєвого сюжету, його впливом, його фігурою зумовлюються основні складові технології самотворення, запорука її результативності – постійна робота над собою. Своїм життям, своїм професійним шляхом автор підтверджує цей висновок, демонструючи, якою саме великою і невтомною роботою над собою вони наповнені: починаючи з наполегливого прагнення опанувати за допомогою українських класиків "надзвичайно красивим, еластичним, вишукано інтелігентним" мовленням, із постійних занять в студії художнього слова, фанатичного студювання бібліотечних фондів до активної і послідовної боротьби проти домінування в навчальному процесі регламентації власних думок і стилю поведінки, за впро-

вадження "найпродуктивнішого із методів формування "Я-концепції" – самостійності в основних видах пізнання і життєдіяльності" [1, с. 53], цілеспрямованого розвитку в собі комунікативних здібностей, таланту організатора, здатності брати відповідальність на себе і доводити справу до кінця... – і при цьому залишатися людиною, не відриватися від тих, кого ведеш за собою. Так поступово сформувався життєвий девіз автора книги "Педагогіка добра": працюй, аби тебе згадували так, як ти згадуєш найкращих своїх учителів.

Обстоючи важливість фігури вчителя в процесі особистісної самопобудови, І.А.Зязюн вдається до аналізу сучасного стану освіти в Україні й констатує "приниженість і безправність" педагога, "більш ніж скромне" його місце в ієрархії посад. Це вкрай негативно впливає на динаміку та характер особистісних сюжетопобудовчих процесів, оскільки в якості одного з найважливіших системотвірних орієнтирів школа сьогодні може запропонувати наступний домінуючий образ – "заклопотана побутом, часто-густо знедолена жінка за вчительським столом", яка "не сприймається дітьми та їхніми батьками як приклад для наслідування" [1, с. 35]. Таким чином, автор переконливо доводить, що одним із стратегічних завдань держави задля забезпечення свого процвітання й поступу є створення вчителів належних умов для виконання ним своїх обов'язків та розвивально-стимулюючих функцій.

Література

1. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посібн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
2. Неменский Б.М. Эмоционально-образное познание в развитии человека // Вопросы психологии. – 1991. – №3. – С. 9–16.
3. Освітні технології: Навч.-метод. посібн. / О.М.Пехота, А.З.Кік-тенко, О.М.Любарська та ін.; За заг. ред. О.М.Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
4. Розин М.В. Программирование или творчество: психология судьбы // Вопросы психологии. – 1992. – №1–2. – С. 98–105.
5. Старовойтенко Е.Б. Духовные влияния как основа воспитания саморазвития // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, №4. – С. 5–98.

Розвиток вищої педагогічної освіти в роки радянської влади

Пошук нових шляхів розвитку сучасної вітчизняної вищої школи, нової освітньої парадигми, яка б відповідала вимогам суспільства, неможливий без ґрунтовного аналізу національно-педагогічного досвіду минулого, чим і визначається актуальність нашого дослідження. Саме в 20-ті роки закладалися підвалини нині діючої системи вищої освіти, яка вимагає докорінної реорганізації. Сьогодні в умовах реформи вищої школи України виникає нагальна потреба в науковому узагальненні історичного досвіду та врахування історичних уроків минулого.

Питання розвитку педагогічної освіти, функціонування навчальних закладів постійно привертають увагу багатьох дослідників. Наукові дослідження з проблем становлення і розвитку народної освіти в цілому і в педагогіці зокрема висвітлені в працях С.К.Кутянського, Г.І.Ясницького, М.С.Гриценка та ін. Вивченню різних аспектів історії педагогічної освіти в Україні у досліджуваний період присвячені дисертаційні дослідження М.М.Барної, Л.П.Вовк, Н.М.Дем'яненко, І.Є.Курляк, О.А.Лаврінєнка, Н.Лескевич, О.В.Ляпіню, В.К.Майбороди, Н.С.Матвійчик, Ю.І.Чирви, М.І.Мірошніченко, В.О.Микитюк та ін. Метою нашого дослідження є проаналізувати становлення та розвиток вищої педагогічної освіти в перші роки радянської влади, здійснити аналіз професійної підготовки вчителів.

З 1919 року у Радянській Україні розпочинається робота, спрямована на перебудову педагогічної освіти і створення вищої педагогічної школи. При вивченні питання розвитку та становлення вищої освіти чи не найважливішим є питання підготовки вчительських кадрів. Саме тому на початку 20-х років ХХ століття перед новоствореною Українською державою постало одне з найважливіших завдань у галузі вищої освіти – підготовка вчителства. Було цілком зрозуміло, що колишні вчителі вже не задовольняли потреб тогочасного суспільства. Тому виникла необхідність розробити нову систему підготовки такого вчителя, який би задовольняв потреби і запити держави. Адже проблема підготовки вчительських кадрів мала не тільки культурно-освітнє і народногосподарське, а й соціально-політичне значення. При створенні цієї системи виник ряд труднощів, з'явилася розбіжність думок.

Проблеми, які постали перед державою, полягали в тому, щоб, по-перше, виявити шляхи підготовки такого вчителя, який би був спроможний реалізувати замовлення існуючого пануючого робочого класу, по-друге, необхідна була достатня кількість учителів для розбудови молодої країни. Ці два основних питання кількості та якості підготовки вчительських кадрів і впливали вирішальним чином на процес становлення та характер підготовки вчительських кадрів [7, с. 12]. Адже в Україні після війни, розрухи налічувалася надзвичайно велика кількість безпритульних дітей та сиріт, яких треба було рятувати. Це зміг би зробити високваліфікований учитель-вихователь. Але таких учителів в Україні було мало. Так, у 1921/22 навчальному році у 15 793 навчально-виховних закладах працювало 489 346 учителів, з яких лише 4 035 (9%) мали вищу і незакінчену вищу освіту, 12 403 (29%) – спеціальну педагогічну [5, с. 40].

Наркомати освіти РСФРР і України, визначаючи організаційні форми освітньої діяльності, типи шкіл, їх мету і завдання, обрали різні шляхи. Україна за основну систему освіти взяла не єдину трудову школу, як РСФРР, а соціальне виховання дітей до 15 років [5, с. 40].

Щоб проникнути у суть цих змін, перш за все, необхідно звернутися до програмних документів і положень більшовицької партії з питань освіти. У розділі програми РКП(б) "В області народного просвещения" (1919 р.) закріплювалася стратегічна мета: "виховати покоління, здатне остаточно збудувати комунізм" [10, арк. 98–99].

Програма декларувала широкий доступ в аудиторії вищої школи всіх охочих, і в першу чергу робітників. Щоб створити відповідні умови для вступу робітників і селян, які у переважній більшості не мали необхідного рівня підготовки, вступні іспити в 1921 році були відмінені. Замість них відбірна комісія на місцях проводила колоквиуми. Їх метою було встановити загальний рівень знань абітурієнтів з мови, літератури, математики, природознавства, історії, виявити, як вони орієнтуються в питаннях економічного будівництва, політичного життя, культурного розвитку [7, с. 21]. Таким чином, професійний рівень таких спеціалістів, звичайно, не міг бути високим [13, с. 141].

Певне значення для реформи вищої школи мав декрет Раднаркому України "Про деякі зміни в складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УСРР", що скасовував "усі учені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями і званнями права і привілеї" [12, арк. 11]. В інститутах запроваджувалось

заміщення викладачів кафедр за конкурсом, створювались ради для переобрання викладачів [12, арк. 12].

Наркомом освіти Г.Ф.Гринько 23.02.20 р. було підписано циркуляр, яким терміново приписувалося розпочати організацію інститутів народної освіти (ІНО), нової форми вищого навчального закладу на базі окремих факультетів університетів, для підготовки викладачів усіх типів радянських шкіл [4, с. 10].

09.06.20 р. Наркомосом була видана інструкція, яка рекомендувала на основі історико-філологічних і фізико-математичних факультетів університетів організувати педкурси з наступним їх входженням в ІНО [4, с. 17]. Інструкцією було передбачено перегляд навчальних планів і програм та запровадження нових курсів. Пропонувалося застосувати нові методи навчання, поєднуючи лекційну систему з індивідуальними і груповими заняттями; вводилася триместрова система. Видано ряд постанов, інструкцій і розпоряджень, спрямованих на перебудову діяльності професійних навчальних закладів, створено Український головний комітет професійної і спеціальної освіти (Укрголовпрофос). Завдання інститутів і Укрголовпрофосу полягало в тому, щоб розширити права педагогічних рад, активізувати педагогічну думку професорсько-викладацьких колективів для поліпшення якості підготовки педагогічних кадрів [5, с. 34].

Ці документи слугували правовою основою для ліквідації навесні-влітку 1920 р. університетів. Київський, Харківський, Одеський, Кам'янець-Подільський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут, Катеринославський, Глухівський, Вінницький, Миколаївський, Чернігівський, Житомирський, Херсонський педагогічні інститути, Вищі жіночі курси (Київ, Одеса, Харків) були реорганізовані в ІНО, учительські семінарії – у Вищі педагогічні курси [5, с. 32].

ІНО готували вчителів не лише для загальноосвітніх шкіл, а й для професійних, працівників бібліотек, дитячих позашкільних закладів. Варто зазначити, що структура і типи інститутів були різні.

У Ніжинському ІНО діяли факультети – соціального виховання, робітничий (підготовчий) і професійної освіти. Факультет соціального виховання мав 4 відділи, на яких здійснювалася підготовка вчителів історії і суспільствознавства, мови і літератури, математики, природознавства. Факультет профосвіти мав 3 відділи: літературний, лінгвістичний та соціально-економічний [9, с. 213]. У Київському ІНО було 2 факультети: соціального виховання і професійної освіти з одно-

річним підготовчим (основним) факультетом. Факультет соціального виховання готував працівників вищої кваліфікації для роботи в дитячому садку, будинку, школі. До його складу входили відділи: шкільний, що готував працівників для масової школи; дошкільний; лікувально-педагогічний, який випускав фахівців-педагогів для роботи з розумово-дефективними, глухонімими і сліпими дітьми [5, с. 33].

Студенти ІНО проходили практику протягом усього навчального курсу, починаючи із звичайного спостереження навчального процесу і закінчуючи самостійною роботою. Цінним було й те, що з 1923 р. відповідно до постанови колегії Наркому освіти усі випускники педагогічних вузів повинні були проходити річне педагогічне стажування і захищати дипломну роботу [2, арк. 23].

Позитивний вплив на поліпшення підготовки педагогічних кадрів того часу в ІНО мало й те, що радам інститутів, викладачам було надано відносну свободу в підготовці навчальних планів і програм, у виборі методів навчання і підручників. Зазначимо, що основним методом роботи на факсоцвісі було визначено активно-творчий з переважанням семінарських і практичних занять над лекціями і теоретичними курсами [5, с. 45].

Єдині стандарти змісту навчальних планів і програм протягом досліджуваного періоду були відсутні, що негативно впливало на навчальний процес у вищих навчальних закладах. Для цього періоду характерне різке скорочення лекційних форм навчання на користь активним формам (груповий, лабораторно-бригадний методи), які орієнтувалися на самостійну роботу студентів. Але для переходу на активні форми навчання були відсутні належні матеріально-технічні, кадрові і методичні передумови. Застосування активної форми як універсальної призвело до зниження якості освіти.

Постанова Наркому УСРР від 26.04.1921 р. "Про встановлення загального наукового мінімуму обов'язкового для всіх навчальних закладів" [1, арк. 2] проголошувала, що в усіх ВНЗ УСРР вводиться обов'язкове викладання таких предметів: а) з суспільних наук: розвиток суспільних форм, історичний матеріалізм, пролетарська революція УСРР та ін.; б) з природничих наук: фізика і космічна фізика, включаючи геофізику, хімія, біологія. Цей мінімум читався на всіх відділеннях, крім тих, на яких предмети вивчаються в широкому обсязі.

Нарком УСРР видає декрет про навчальну повинність робітників соціального виховання, яким у цілях політичного виховання і підвище-

ння педагогічної кваліфікації робітників соціального виховання постановляє: усіх робітників соціального виховання (робітників дитячих садків, будинків, клубів, колегій, 7-річної трудової школи) до 40 років включно оголосити належними до навчальної повинності [1, арк. 68].

"Кодекс законів про народну освіту", Тимчасові положення про вищі навчальні заклади України визначали інститути народної освіти, вищі трирічні курси як вищі педагогічні навчальні заклади [11, арк. 1–15]. На підставі "Кодексу" в 1923 р. у вузах створені предметні комісії, завдяки яким була підготовка національних педагогічних кадрів, навчальних планів, нових методів викладання, форм обліку знань, умінь та навичок студентів. До складу предметних комісій входили не лише викладачі, а й студенти. Для координації роботи факультетів при ректорі створювали бюро в складі проректора, політкомісара (як правило, ректор був і політкомісаром), деканів і представників від студентів.

Тимчасове положення передбачало три форми контролю в інституті: поточний – перевірка відвідування, періодичний – заліки з зазначенням обов'язкового мінімуму знань й індивідуальний. Здійснювала його контрольна-методична комісія.

Уся організація навчально-виховної роботи в ІНО базувалася на правилах внутрішнього розпорядку закладу, які приймалися кожною навчальною установою індивідуально. Правила торкалися не лише поведінки в інституті, зовнішнього вигляду студентів, виконання ними обов'язків, але й регламентували перебування в гуртожитках та поза територією навчального закладу. Ці правила включали і форми покарання за їх недотримання [7, с. 36]

З 1927 р. в Україні розпочато планову роботу в справі заочної освіти: відкриття заочного відділення при Дніпропетровському ІНО. Через рік колегія Нарком освіти розглянула питання про створення окремого Всеукраїнського заочного інституту (ВЗІНО) як однієї з форм самоосвіти [5, с. 51]. ВЗІНО мав своїм завданням підвищувати кваліфікацію працівників освіти. Цінним було й те, що в інституті працювали відділи для здійснення перепідготовки працівників закладів соціального-виховання: підготовки вчителів-комплексників, вихователів дошкільних закладів, працівників соціально-правової охорони дитинства, вихователів інтернатних установ тощо [7, с. 18].

Отже, аналіз документальних матеріалів та законодавчих актів 20-х років ХХ століття свідчить про те, що робота уряду УСРР була спрямована на перебудову педагогічної освіти і створення вищої педа-

гогічної школи. Нами доведено, що уряд радянської України знаходився у постійному пошуку нових типів закладів, форм та методів навчання для забезпечення якісною професійною підготовкою педагогічних кадрів.

Література

1. Відділення Чернігівського обласного архіву в м.Ніжині, Ф. 6121-Р, оп. 1, спр. 15, 92 арк.
2. Відділення Чернігівського обласного архіву в м.Ніжині, Ф. 6121-Р, оп. 1, спр. 89, 39 арк.
3. Временное положение о высших учебных заведениях УССР. – Харьков, 1924.
4. Кодекс законів про народну освіту УРСР. – Харків, 1922. – 21 с.
5. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
6. Марчук М.В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917–1930-х рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 212 арк.
7. Матвійчук Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20–30-ті роки ХХ століття): Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 217 с.
8. Мірошниченко М.І. Вища школа Радянської України 1920–1928 рр. Проблеми розвитку, досвід, уроки: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 180 с.
9. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.
10. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України, Ф. 166, оп. 1, спр. 1097, арк. 98–99.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, оп. 20, спр. 1513, арк. 1–15.
12. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України, Ф. 166, оп.1, спр. 17, арк. 11.
13. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): історіографія проблеми: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 216 с.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

До 80-річчя від дня народження академіка Ф.С.Арвата

Бойко О.Д. Людина з великої літери	3
Самойленко Г.В. Життя та творча доля академіка Ф.С.Арвата .	6
Арват Н.Н. Ф.С.Арват о переводах произведений Н.В.Гоголя в Украине (Иван Франко как переводчик поэмы "Мёртвые души")...	13
Забарний О.В. Федір Арват і розвиток методичної думки на Україні	22

До 200-ліття М.Гоголя

Михед П.В. Микола Гоголь і поляки (про деякі проблеми вивчення).....	28
Бондарь Н.А. Наименования лиц в "Мертвых душах" Н.Гоголя и их перевод на украинский язык	46
Бассак Т.Ф. Жестовое поведение персонажей (на материале произведений Н.В.Гоголя).....	51

Літературознавство та мовознавство

Сидоренко Т.О. Творчість Івана Величковського в контексті європейського бароко	57
Моціяка О.М. Європейський характер романтичної суб'єктивності Михайла Петренка	67
Коткова Л.І. Епітетні сполуки в ідіолекті В.Винниченка.....	74
Рудюк Т.В. Фразеологічні одиниці із гендерним компонентом у творах Є.Гуцала	80
Хомич Т.Л. Маркована лексика в ідіолекті Марії Матіос	94

Драчук Л.І. Звичаї та традиції українців у повісті Михайла Стельмаха "Гуси-лебеді летять" як засіб формування духовного багатства світу школярів	103
Бондаренко А.І. Художнє мовомислення: до проблеми окреслення терміна	108
Бойко Н.І. Проблема експресивної маркованості лексичних одиниць у працях українських мовознавців	115
Бережняк В.М. Новозапозичення в українській мові	121
Кайдаш А.М. Давньоязичницький пантеон у слов'янській культурній традиції	128
Пащенко В.М. Визначальні особливості керованого та усвідомленого оволодіння фонетикою та фонологією у вищому навчальному закладі	132
Пасік Н.М. Гіпо- та гіперсемантизація ономастичних компонентів у структурі фразеологічних одиниць	137
Петрик О.М. Віддієслівні іменники опредметненої дії: структурно-морфологічний аспект	144
Топчій Ю.М. Граматична адаптація субстантивних галліцизмів в українській мові (аспект родової маркованості)	151
Топтун В.М. Мотивація кличок в українській зооніміці	159
Рибалка Н.С. Пропозиційна мотивація англійських номенклатурних назв ссавців у когнітивно-ономасіологічному аспекті	165
Вакуленко Г.М. Семантико-синтаксична характеристика каузальних відношень у структурі простого речення	171
Чирва Г.М., Судденко М.С. Складнопідрядні речення-афоризми	173
Судденко М.С. Проблема ідентифікації складнопідрядних речень із займенниково-означальними підрядними частинами	179
Гетман Л.И. Украинско-русское двуязычие: миф и реальность	188
Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Особливості відтворення українських фразеологізмів російською мовою	191
Данич О.В. Лингвокультурологический аспект изучения русской фразеологии в вузе	194

Жук Т.В. Українське ділове мовлення та проблеми перекладу	202
Киричок І.І. Готовність майбутніх вчителів-філологів до використання емпатії як умови розвивального впливу у міжособистісних стосунках	209
Голуб Н.М., Проценко Л.І. Роль комунікативно-ситуативних вправ у формуванні мовної особистості	217
Банзерук О.В. Вивчення стилістики у школі	222
Мищенко О. Форми інтерактивного навчання на уроках української літератури	228
Кучерявець В.Г. До питання про технологію самотворення себе як особистості (на матеріалі книги-самопрезентації І.А.Зязюна "Педагогіка добра: ідеали і реалії")	233
Жук О.А. Розвиток вищої педагогічної освіти в роки радянської влади	238

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 43

До 80-річчя від дня народження академіка Ф.С.Арвата

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування – Булах Т.М.
Літературний редактор – Лісовець О.М.
Коректор – Конівненко А.М.

Підписано до друку 19.08.08	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times	Ум. друк. арк. 13,85	Тираж 100 пр.
Замовлення №		

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.
8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru